
TÜRK KÜLTÜRÜ
İNCELEMELERİ
D e r g i s i

The Journal of Turkish Cultural Studies

25

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi

Kültür Ocağı Vakfı (KOCAV) kuruluşu olan
KOCAV Yayıncılık Tanıtım, Araştırma, Eğitim Hizmetleri Ltd. Şti. yayımıdır.

Yayın Türü

İlmî ve Edebî

Dizgi-Mizanpaj

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi Dizgi Servisi

Baskı-Cilt

Bayrak Yayıncılık Matbaa San. ve Tic. Ltd. Şti.
Davutpaşa Cad. No: 14/2
Topkapı/İstanbul
Tel: 0212 493 11 06

Kapak Tasarım

Minyatür Ajans

ISSN 1302-4787

Yönetim Yeri/Address for Correspondence

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi
Ayşekadın Hamamı Sokak, Nr. 26
0089894 Süleymaniye/İstanbul-TÜRKİYE

Tel: (0212) 519 99 70-1

Belgegeçer: (0212) 519 99 72

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Prof. Dr. Nihat ÖZTOPRAK

Teknik Sorumlu

Yard. Doç. Dr. Recep AHISHALI

ahishali@marmara.edu.tr

Tanıtım Sorumlusu

Prof. Dr. Muzaffer DOĞAN

mdogan@marmara.edu.tr

Abone İşleri/Subscribtion

Nursel UYANIKER

© *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*
Dergimizdeki yazılar kaynak gösterilerek iktibas edilebilir.
Yazıların her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

Sayı/Issue: 25 • 2011 GÜZ/AUTUMN

TÜRK KÜLTÜRÜ
İNCELEMELERİ
— D e r g i s i —

The Journal of Turkish Cultural Studies

25

HAKEMLİ VE ULUSLAR ARASI DERGİ

Bu dergi

MLA International Bibliography,

Turkologischer Anzeiger

isimli uluslar arası indeksler

ve

ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı

tarafından taranmaktadır

KOCAV
İstanbul 2011

KOCAV Adına sahibi

Dr. Ali ÜREY
aliurey@kocav.org.tr

EDİTÖRLER/EDITORS

Genel/Editor-in-chief

Prof. Dr. Nihat ÖZTOPRAK
noztoprak@marmara.edu.tr

Tarih/History

Prof. Dr. Ali AKYILDIZ
akyildiz63@yahoo.com

Edebiyat/Literature

Doç.Dr. Üzeyir ASLAN
uaslan@marmara.edu.tr

SEKRETERLER/SEKRETARIES

Tarih/History

Doç. Dr. Yüksel ÇELİK
yuksekelik@hotmail.com

Edebiyat/Literature

Nusret GEDİK
nusretgedik@hotmail.com

DANIŞMA KURULU/ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Ali AKYILDIZ (*Marmara Üniversitesi*)
Prof. Dr. Feridun M. EMECEN (*İstanbul Üniversitesi*)
Prof. Dr. Günay KUT (*Boğaziçi Üniversitesi*)
Prof. Dr. İlber ORTAYLI (*Galatasaray Üniversitesi*)
Prof. Dr. İsmail ÜNVER (*Ankara Üniversitesi*)
Prof. Dr. Kemal BEYDİLLİ (*Yeditepe Üniversitesi*)
Prof. Dr. Orhan BİLGİN (*Marmara Üniversitesi*)
Prof. Dr. Süleyman Hayri BOLAY (*Gazi Üniversitesi*)
Prof. Dr. Yahya AKYÜZ (*Ankara Üniversitesi*)

YAYIN KURULU/EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN
Prof. Dr. Mustafa S. KAÇALIN
Prof. Dr. Sebahat DENİZ
Prof. Dr. Orhan SÖYLEMEZ
Prof. Dr. Muzaffer DOĞAN
Doç. Dr. Muhammet GÜR
Doç. Dr. Hakan TAŞ
Yard. Doç. Dr. Ali KARACA
Yard. Doç. Dr. Recep AHISHALI

Prof. Dr. Cemal YILDIZ
Prof. Dr. Emel KEFELİ
Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE
Doç. Dr. A. Haluk DURSUN
Doç. Dr. Mustafa KÜÇÜKAŞÇI
Doç. Dr. Erhan AFYONCU
Yard. Doç. Dr. M. Hanefi BOSTAN
Yard. Doç. Dr. Mehmet TAŞTEMİR

İNGİLİZCE SORUMLULARI

Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE
Prof. Dr. Orhan SÖYLEMEZ

ANA DİLİ SORUMLULARI

Nusret GEDİK
Bünyamin AYÇİÇEĞİ

YURT DIŞI TEMSİLCİLERİ/CORRESPONDENTS ABROAD

A B D / U S A

Walter G. ANDREWS
2908 131st Pl. NE
Bellevue, WA 98005 USA

İ S K O Ç Y A / S C O T L A N D

Dr. Christopher FERRARD
8 Dublin Street EH 1 3 PP
Edinburgh/SCOTLAND
e-mail: ferrard@aol.com

J A P O N Y A / J A P A N

Dr. Nobuo MISAWA
TOYO University Department of Socio-Culture System
2-11-10, Oka, Asaka-shi
SAITAMA 35-0007 JAPAN
e-mail: misawa@toyonet.toyo.ac.jp

K I B R İ S / C Y P R U S

Dr. Kadir ATLANSOY
Doğu Akdeniz Üniv. Fen-Edebiyat Fak.
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Gazimağusa/KKTC Mersin 10 TR
e-mail: atlansoy@emu.edu.tr

K I R G I Z İ S T A N / K Y R G Y Z S T A N

Döölötbek SAPARALİYEV
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Kırgızistan Bişkek
Tinçtik köçüsü, 56
720000 KIRGIZİSTAN

K U V E Y T / K U W A I T

Dr. Faisal ALKANDARI

Kuwait University

History Dept.

KUWAIT

e-mail: falkandari@yahoo.com

M A C A R I S T A N / H U N G A R Y

Prof. Dr. Géza DÁVÍD

ELTE Török Filológiai Tanszék

Budapest

Muzeum krt, 4/D

H-1088 HUNGARY

e-mail: davidgeza@hotmail.com

S U U D Í A R A B I S T A N / S A U D I A R A B I A

Dr. Mohammad M. AL-QURAINI

P.O. Box. 5074 Pin Code 31982

Al-Hassa/S. ARABIA

Y U N A N I S T A N / G R E E C E

Prof. Dr. Evangelia BALTA

Fondation Nationale de la Recherche Scientifique

48 av. Vass. Constantinou

11635 Athènes-GREECE

e-mail: evabalta@eie.gr

İÇİNDEKİLER

Tarih

Betül İPŞİRLİ ARGİT

18. Yüzyıl'da Harem-i Hümâyun'dan Çırağ Edilen Cariyeler /
Manumitted Female Slaves of the Ottoman Imperial Harem
(*Sarayîs*) in the Eighteenth Century 1-34

Arzu M. NURDOĞAN

- Abdülhamit Döneminde Devletin Kosova'da Açtığı Okullar / The
Schools Established By The State in Kosovo in The Period of
Abdulhamid II 35-76

Ş. Can ERDEM

- Lozan Barış Görüşmeleri Sürecinde Kritik Bir Diplomasi Örneği: İzmir
Limanı Meselesi / A Critical Sample of Diplomacy in the Process of
Lausanne Peace Talks: The Issue of Izmir Port 77-98

Edebiyat

Nursel UYANIKER

- Türkiye'de Folkloraya Yönelişin Kökleri / The Roots of Folklore
Movement Toward Turkey 99-126

Murat KOÇ

- Ahmed Hamdi Tanpınar'ın Kültür ve Sanat Dünyasında Paris / Paris in
Ahmet Hamdi Tanpınar's Cultural and Artistic World 127-150

Pelin ASLAN

- Pozitivist/Akılcı Cumhuriyet'in Gökyüzü Masallarına Bakışı: Reşat
Nuri Güntekin'in Gökyüzü Romanı / *Gökyüzü*, A Novel by Reşat
Nuri Güntekin: The Positivist/Rationalist Republic's Perception of
'The Tales of The Sky' 151-164

Ayşe Yılmaz BALKAN

- Bedri Rahmi Eyuboğlu'nun Şiirlerinde Meyve Motifinin Kullanımı /
The Usage of Fruit Motif in the Poems of Bedri Rahmi 165-178

Kitabiyat

Murat Ali KARAVELİOĞLU

- John Rylands Kütüphanesi'nde Bulunan Türkçe Yazma Şiir Mecmuaları /
Journals of Turkish Manuscript Poetry in John Rylands Library 179-198

Ersen ERSOY

- Memlûklülük Döneminde Yazılmış Bilinmeyen Bir Eser: Divan-ı Ruhi /
An Unknown Literary Work of Mamlukian Period: Divan-ı Rûhî 199-210

18. YÜZYILDA HAREM-İ HÜMÂYUN'DAN ÇIRAĞ EDİLEN CARIYELER*

Betül İPŞİRLİ ARGIT**

ÖZET

Bu makale 17. yüzyılın sonu ve 18. yüzyılın farklı dönemlerinde Harem-i Hümayun'da yaşamış ve daha sonra azat edilerek saraydan çıkmış olan cariyeler üzerine yoğunlaşır. Bu kadınların hayatlarını muhtelif açılardan değerlendirmek suretiyle, saraya intisap etme neticesinde Harem-i Hümayun'da başlayan ve sonrasında devam eden patronajın uzun vadede hâmi ve himaye edilen için neye tekabül ettiğini ve böylece saraylıların Saray-ı Hümayun içindeki yerlerini görmeyi amaçlar.

Saraydan çırağ edilmenin padişah hanesi ile ilişkileri koparmadığı, saray ile irtibatın ve patronaj ilişkilerinin ölene kadar devam ettiği tespiti üzerine, evlilik, oturulan muhitler, maddi kültür ve hayır işleri gibi patronajın tesir ettiği alanları patronaj ilişkileri bağlamında değerlendirir ve saray mensubiyetinin hayatın muhtelif cephelelerini nasıl etkilediğini inceler.

Siyasi hane olmanın bir tezâhürü olarak, cariyelere sunulan patronajın, gerek saraylıların gerek hanedan ve sarayın menfaatine işlediği görülür. Saray tarafından himaye edilen kadınlar perspektifinden bakıldığında, harem tecrübesinin harem içindeki pozisyonlarına uygun şekilde hayatlarının bir çok safhasına müspet tesir ettiği bazı yükümlülükler ile birlikte ayrıcalık, itibar ve kimlik kazandırır.

Diğer taraftan evlilikleri ile hanedana sadık haneler oluşan, saray kültürünü halka taşıyan ve mimari eser banılığı ile şehir hayatına katkıda bulunan saraylıların, saray dışında hanedanın ve sarayın temsilcisi olarak işlev gördükleri görülür. Bu durum, hanedanın ve sarayın İstanbul'a döndüğü, şehir yaşamının dönüştüğü, siyasi yapıda değişim yaşandığı 18. yüzyıl ortamında önemli görünür.

Sonuç olarak bu çalışma, dönemin politik şartları içinde, siyasi dengelerin ve sarayın işleyişinin tam olarak anlaşılabilmesi için sistemin bir parçası olan ve dönemin eliti ile bağlantılı olan saraylı kadınların meseleye dahil edilmesi gerekliliği açığa çıkar.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı İmparatorluğu, 18. yüzyıl, saray, Harem-i Hümayun, Saraylı cariyeler, patronaj.

* Bu çalışma 2009 senesinde Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü'nde tamamlanan "Manumitted Female Slaves of the Ottoman Imperial Harem (Sarayîs) in the Eighteenth Century Istanbul" başlıklı doktora tezinde yer alan bulgular esas alınarak hazırlanmıştır.

** Dr., / betulipsirli@yahoo.com

‘Allahümme yâ müfettiha’l
ebvâb iftah lenâ hayre’l bâb’¹

Harem-i Hümâyun’da çaşnigir ustası olan ve daha sonra Medine’de yaşamaya başlayan el-Hâce Sarayî Fatma, 1799 senesinde Dârüssaâde Ağası katibinden bir mektup alır. Mektupta o sene kefere ile yapılan savaş nedeni ile sehm ve mukataa sahiplerinden cebeli tahsili ferman buyurulduğu, bu yüzden Fatma’nın İzmir Voyvodalığı sehminden mutasarrıfa olduğu hissesinin bir kısmının cebeli bedeli olarak alındığı ve geri kalan 175 kuruşun Sakabaşı ağa ile gönderildiği yazılıdır.

Fatma cevaben yazdığı mektupta, gönderilen sehmin eline geçtiği bilgisini verdikten sonra, her sene 500 kuruş verilirken bu sene büyük haksızlık yapıldığını yazar. Mübarek topraklarda yaşarken başka bir yerden geliri olmadığını, üç dört saraylı yoldaş ile birkaç sehimleri olduğunu belirtir. ‘Efendimiz var iken kimlere muhtaç olalım, bizden kesilen akçenin kimseye faydası olmaz’ diyerek, mutad olduğu üzere hissesinin gönderilmesini rica eder. Kendisinin bir kaç padişaha kulluk ettiğini ve mücevheratını satarak alın teri ile kazandığı bu sehmin himaye olmadığını belirtir. Bunun kendi akçesi ile alınmış malı olduğunu ifade ederek ‘bu çıraklık değil, ihsan değildir’ der. Ömrünün son zamanlarını geçirdiği bu topraklarda bir sene den diğer bir seneye Devlet-i Aliyye’nin ihsanını beklediğini, cömertlik gösterilerek himmet edilmesini talep eder.²

Sarayın hacet kapısı olarak görülmesinin neticesinde Osmanlı toplumunun farklı kesimlerinden kişilerin maddi manevi talebini açığa çıkaran çok sayıda arşiv malzemesinin mevcudiyeti düşünüldüğünde, Sarayî Fatma’nın talebi sıradan görünebilir. Ancak Fatma’nın mektubunda ‘bu sehm himaye değildir’ veya ‘bu çıraklık değil, ihsan değil’ ifadelerini kullanmış olması, Harem-i Hümâyun mensubu olması neticesinde saraylılar ve

¹ “Ey kapıları açan Allah’ım; bize en hayırlı kapıyı aç” manasına gelen Harem-i Hümâyun’da bulunan kapı kitabelerinden biridir. Kitabede yazılı ifade, Saray-ı Hümâyun gibi itibarlı ve görkemli müesseseye mensup olmanın, bu kapının altundan her gün defalarca geçen saraylılara hayırlı kapılara ulaşma imkânı sağladığının bir ifadesidir.

² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mektubi Kalemi (A.MKT), 520/75 (1214/1799).

saray arasında bir bağ oluştuğu ve oluşan bu bağın her iki taraf açısından bir takım neticeleri olduğunu gösterir. Ayrıca saraydan çırağ edildikten sonra dahi saray ile ilişkilerinin farklı şekillerde devam ettiğine işaret eder.

Bu makale 17. yüzyılın sonu ve 18. yüzyılın farklı dönemlerinde Harem-i Hümayun'da yaşamış ve daha sonra azat edilerek saraydan çıkmış olan cariyeler üzerine yoğunlaşır; bu kadınların hayatlarını muhtelif açılardan değerlendirmek suretiyle saraylı olmanın kendileri ve mensup oldukları hane adına ne anlama geldiği meselesini patronaj ilişkileri bağlamında değerlendirir. Patronajın karşılıklı fayda ve süreklilik karakterine istinaden, cariyelere sunulan patronajın hâmi ve himaye edilen için neye tekabül ettiği meselesi üzerine duran bu çalışma iki bölümden oluşur. Birinci bölümün ilk kısmı, dönemin Harem-i Hümayun'unun yapısı ve işleyişi hakkında bilgi sunar ve ileride saray ile ilişkide belirleyici olan patronaj ilişkilerinin harem hizmeti döneminde temellendiğini gösterir. İkinci kısım, saraydan çırağ edilmeleri ve sonrasında saray ile ilişkilerinin hangi şekillerde devam ettiği üstüne durur.

İkinci bölüm, saray ile devam eden gelen ilişkiler temeli üzerine, saraydan çırağ edilmiş cariyelerin evlilikleri, oturdukları muhitler, maddi dünyaları ve hayır eserleri gibi patronajın tesir ettiği alanları, patronaj perspektifinden değerlendirir. Saray mensubiyetinin hayatın muhtelif cephelerini nasıl etkilediğini incelemek suretiyle Harem-i Hümayun'da başlayan ve sonrasında da devam eden patronaj ilişkilerinin uzun vadede her iki taraf için neye tekabül ettiği meselesi üstüne durur.

Harem-i Hümayun'da üç grup kadın yaşardı. İlk grubu, sayıca az, ancak güçlü iktidar sahibi zümreyi oluşturan valide sultan, padişahın kadınları ve kızlarından müteşekkil hanedan mensubu kadınlar; ikinci grubu, haremde muhtelif birimlerinin idaresi ve haremdeki kızların yetiştirilmesinden sorumlu olan idari görevlilerle onların yardımcıları³ ve nihayet,

³ Bu gruba tekabül eden kadınlar dönemin kaynaklarına göre şöyledir; 'Kethüda kadın, hazinedar usta, kadın vekili, câmeşuy usta, kahveci usta, kilerci usta, çaşnigir usta, berber usta, ibrikdar usta, kutucu usta, hastalar ustası, baş kâtibe, ikinci usta, ikinci katibe, ikinci hazinedar, üçüncü hazinedar, dördüncü hazinedar, beşinci hazinedar, ikinci câmeşuy, ikinci çaşnigir, ikinci kahveci, ikinci sabuncu, kiler kalfası, daye kalfa, ikinci daye kalfa, üçüncü daye kalfa, dadı kalfa.'

üçüncü ve en geniş grubu ise, haremın muhtelif birimlerinde hizmet eden veya belli kişilerin hizmetine verilmiş olan cariyeler oluştururdu. Arşiv kaynaklarında hanedan ailesi dışındaki grup “cemaat-i cevârî-i saray-ı cedid”, “horendegân cemaat-i cevârî-i saray-ı cedid”, “neferât-ı Harem-i Hümâyün der-Saray-ı Cedîd-i Âmire”, “neferât-ı kiler der-saray-ı Cedid-i Âmire-i Harem-i Hümâyün”, “neferât-ı nefsi-i Külhan der-saray-ı Cedid-i Âmire-i Harem-i Hümâyün” gibi muhtelif terkipler ile ifade edilirdi.

Bu çalışma ikinci ve üçüncü kategorilere dâhil cariyeler ve vaktiyle padişahın kadını olup daha sonra evlendirilen köle kökenli saraylılar üzerine durur. Dönemin sosyo-ekonomik ve siyasi ortamının değerlendirilmesi bu grup saraylıların hanedan ailesi ve saray için ne anlam ifade ettiğini anlama noktasında önemlidir.

16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren saray ve yönetici grup içinde değişim ve dönüşüm yaşandığı bilinir. Gücün padişahın sarayında toplandığı 16. yüzyılın ilk dönemlerinin aksine, 17. yüzyılda başkent ve taşrada kapı halkı oluşturmanın eskiye kıyasla daha yaygınlaştığı görülür. 17. yüzyılda, padişahın hanesini yansıtan ve gücü artan birçok hanenin mevcut olduğu ve bu hane mensuplarının, Enderun mezunlarına alternatif şekilde yüksek mevkilere getirildiği bir yapıya geçildiği gözlemlenir.⁴ 1656 senesinde Köprülü Mehmed Paşa'nın geniş siyasi yetkilerle sadarete getirilmesi, vezir ve paşa hanelerinin siyasi yönetimde etkinliğinin göstergesidir.

Bu gelişmelere ilaveten, saray mensupları, kapıkulu ve ulema gibi farklı kesimler arasında siyasi mücadelelerin mevcut olduğu, 1618-1703 seneleri arasında altı tahttan indirme vakasının yaşandığı, 1683 bozgunundan Karlofça'ya kadar bunalımlı bir süreçten geçildiği bir siyasi dönem yaşanır. 1703 senesinde Edirne isyanı ile tahttan indirilen II. Mustafa sonrasında, Âl-i Osman'a alternatif hanedan arayışlarının dahi söz konusu olması, bu dönemde hanedan otoritesinin sıkıntılı durumunu göstermesi

⁴ Rifa'at Ali Abou-El-Haj, “The Ottoman Vizier and Pasha Households 1683-1703: A Preliminary Report”, *Journal of the American Oriental Society*, Sayı 94, Connecticut 1974, s. 438; Carter Findley, “Political Culture and the Great Households”, *The Cambridge History of Turkey: The Later Ottoman Empire* içinde, haz. Suraiya Faroqhi, Cambridge 2006, III, 74. Önceki dönem için bkz. Metin Kunt, *Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government: 1550-1650*, New York 1983, s. 33-44, 45-7, 65, 67.

açısından önemlidir.⁵ Siyasi krizlerin yoğun olduğu bu değişim ve dönüşüm dönemini 1703 senesinde devralan III. Ahmed (1703-1730), sarayı tekrar İstanbul'a taşır ve 17. yüzyıl boyunca sarsılan padişahlık makamını ve hükümdarlık otoritesini güçlendirmeye gayret eder. Yüzyıl boyunca bu niyet farklı şekillerde kendini gösterir.⁶

18. yüzyılda, Osmanlı devlet ve toplumunda başlayan değişimin sonucu olarak, 16. yüzyıldaki devlet yapısından çok farklı bir yapı mevcuttur. Merkezi yönetimde sivilleşmenin söz konusu olduğu, devşirme kökenliler haricinde, esnaf ve tüccar gibi reayanın kendi hanelerini kurmak suretiyle askerî sınıfa dâhil olup yüksek mevkilere ulaşabildiği ve netice itibariyle elit yapısının değiştiği ve genişlediği görülür. Hanedanın yeniçeri ve ayan gibi farklı grupların gücünü kabul etmesi ve 1700 sonrasında yönetici grubun bir bölümünde aristokrat bir yapının oluşmaya başlaması bu dönüştürmün bir göstergesidir.⁷

Dışa dönük genişlemeden bahsedebilmenin artık mümkün olmadığı bu dönemde belli aralıklar ile yaşanan sulh dönemlerinin yanı sıra, savaşlar genelde başarısızlıklar ile neticelenir. Yüzyılın ilk yarısında İran, ikinci yarısı içinde Rusya ile girilen savaşlar neticesinde kaybedilen topraklar, askeri ve siyasi sıkıntılara yol açar. Bu durum karşısında merkezi otorite gücünü tekrar elde etmek adına 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ıslahatlara yönelir.

⁵ II. Mustafa'nın Avusturya karşısında yenilgi sonrasında yaşadığı sıkıntılı durumu için bkz. Rifa'at Abou-El-Haj, "Ottoman Attitudes toward Peace-Making: The Karlowitz Case," *Der Islam*, Sayı 51, Leiden 1974, s. 131-138. Alternatif arayışlar için bkz. Feridun Emecen, "Osmanlı Hanedanına Alternatif Arayışlar Üzerine Bazı Örnekler ve Mülahazalar," *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı 6, İstanbul 2001, s. 63-76. Bu dönem arasında yaşanan isyanların hanedanın gücünü, otoritesini sınırladığına dair değerlendirmeler için bkz. Baki Tezcan, "The Politics of early Modern Ottoman Historiography", *The Early Modern Ottomans, Remapping the Empire* içinde, haz. Virginia Aksan, Daniel Goffman, Cambridge 2007, s. 185-186; a.mlf., "The Second Empire: The Transformation of the Ottoman Polity in the Early Modern Era," *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, Sayı 29, 2009, s.11.

⁶ Dönem hakkında bilgi için bkz. Metin Kunt, "Siyasal Tarih", *Türkiye Tarihi, Osmanlı Devleti 1600-1908* içinde, haz. Sina Akşin, İstanbul 1988, s.11-68.

⁷ Metin Kunt, "Siyasal Tarih", s. 11- 68; Findley, "Political Culture and the Great Households", s. 78.

Siyasi gelişmelere paralel olarak, 18. yüzyılda başkentin çehresi değişir. III. Ahmed'in tahta çıkışını takiben saray ve saray halkının Edirne'den İstanbul'a taşınması neticesinde yoğun inşa faaliyetleri yaşanır. Kentsel gelişimin yansıması olarak sosyal mekânlar genişler⁸ ve farklı kesimlerden insanlar bu mekânları kullanır.⁹ Genişleyen elit ile şehir halkı arasındaki hiyerarşik sınırların giderek yumuşamaya başladığı görülür.¹⁰ Siyasi alana paralel olarak yönetici grubun içinde ve dışında zenginleşen grup genişler ve ayrıca tüketim alışkanlıklarında değişim yaşanır.¹¹

Sosyo-ekonomik ve siyasi alanda değişim ve dönüşümün yaşandığı bu dönemde, Harem-i Hümayun'da hizmet ettikten sonra çırağ edilerek evlendirilen, topluma karışarak İstanbul'un muhtelif mahallelerinde 'saraylı' olarak yaşamaya başlayan, hayır eserleri yaptıran ve hanedana sadık olması beklenen saraylı cariyelerin değerlendirilmesi önemlidir.

Saraylı kadınlar üzerine yapılan çalışmalar, 1970'lerde sosyal tarih yazımının öne çıkmasına paralel olarak gelişen Osmanlı kadın tarihi çalışmalarının bir parçası olarak gelişir.¹² Saraylı kadınlar hakkında yapılan

⁸ Shirine Hamadeh, "Public Spaces and the Garden Culture of Istanbul in the Eighteenth Century," *The Early Modern Ottomans, Remapping the Empires*, haz. Virginia Aksan Daniel Goffman, Cambridge 2007, s. 283, 287.

⁹ Ignatius Mouradega d'Ohsson, güzel havalarda bütün toplumsal sınıflardan erkek ve kadınların Kağıthaneye gittiklerini belirtir (*Tableau Général de l'Empire Othoman*, Paris 1788, IV, 186).

¹⁰ Bu dönemde rütbe, statü, meslek ve dini inanca göre farklı kıyafetler giyilme ilkesinin ihlâl edildiği, alt sınıfın üst sınıf gibi giyinerek ona benzemeye başladığına dair çok sayıda arşiv malzemesi mevcuttur. Belgelerde kıyafete dayalı farklılığın ortadan kalktığı ve insanlar arasında kıyafete yansıyan hiyerarşik yapının ihlâl edildiği belirtilir (Betül İpşirli Argıt, "Clothing Habits, Regulations, and Non-Muslims in the Ottoman Empire", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı 24, İstanbul 2005, s. 82).

¹¹ Donald Quataert, 'Introduction' *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550-1922* içinde, haz. D. Quataert, New York 2000, s. 10.

¹² 1970'lerde çalışılmaya başlanan Osmanlı kadın tarihi hakkında bibliyografik çalışmalar için bkz. Klaus Kreiser, "Women in the Ottoman World: A Bibliographical Essay", *Islam and Christian-Muslim Relations*, 13 (2002), s. 197-206; Nikkie Keddie, "The Study of Muslim Women in the Middle East: Achievement and Remaining Problems", *Harvard Middle Eastern and Islamic Review*, Sayı 6, Cambridge, Mass. 2000-2001, s. 26-52; a.mlf., "Women in the Limelight: Some Recent Books on the Middle Eastern Women's History", *International Journal of Middle Eastern Studies (İJMES)*, Sayı 34, Cambridge 2002, s. 553-573; Betül İpşirli Argıt, "Osmanlı Kadını Hakkında Hukuk Kaynaklarına Dayalı Çalışmalar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TA-*

çalışmalar hanedan ailesinin kadın üyeleri üzerine yoğunlaşır ve genelde hanedan kadınlarının kimlikleri ve yaşamlarının farklı cepheleri üzerine durur. Harem-i Hümayun'un işleyişi, harem mensuplarının kimliği veya ilişkileri hakkında malumat son derece azdır. Harem müessesesinin yapısı ve işleyişi hakkında yazılan yerli ve yabancı eserlerde, saraylı cariyelerin haremde buldukları döneme dair genel malumata rastlanır. Bu kaynaklarda cariyelerin saraya getirilişi, harem hiyerarşisi içinde yerleri, eğitimleri, eğlenmeleri, giyim kuşamları gibi konularda bilgi verilir. Hanedan ailesi dışındaki cariyeler bir grup olarak, hiçbirinin şahsî seslerini duymaya imkân vermeden aktarılır.¹³

Saray haremine mensup cariyelerin azat edilmelerini takip eden dönem üzerine literatürün mevcut olmayışı, çırağ edilen ve imparatorluğun muhtelif bölgelerinde yaşamaya başlayan cariyelerin saray ile tamamen bağlarının tamamen koptuğu algısını uyandırır. Ancak hanedanın kadın üyelerinin saray içinde ve dışında inşa ettikleri siyasi bağlantılarında saraylıların da yer alması,¹⁴ siyasi gücün hanelerde toplandığı bir yapılanmada saray işleyişinin anlaşılabilmesi için, harem mensubu muhtelif statüdeki kadınların meseleye dâhil edilmesinin gerekliliğini gösterir.¹⁵

Saray, Saraylılar ve Patronaj Sistemi

Saraylı cariyeleri saray bağlamında incelerken patronaj ilişkileri perspektifinden değerlendirmek makul görünür. Patronaj, iki taraf arasında eşit olmayan, karşılıklı sorumluluklara ve menfaate dayalı bir ilişkiye tekabül

LİD), Sayı 3, İstanbul 2005, s. 575-621; Madeline Zilfi, "Muslim Women in the Early Modern Era", *The Cambridge History of Turkey: The Later Ottoman Empire*, haz. Suraiya Faroqi, III, 226-255.

¹³ Saraylı kadınlar hakkında geniş literatür değerlendirmesi için bkz. Betül İpşirli Argıt, "Manumitted Female Palace Slaves of the Imperial Harem (*Saraylıs*) in the Eighteenth-Century İstanbul", Boğaziçi Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2009, s. 7-17.

¹⁴ Bu duruma örnekler için bkz. Maria Pia Pedani, "Safiye's Household and Venetian Diplomacy", *Turcica*, Sayı 32, Paris 2000, s. 9-32; Leslie Peirce, *The Imperial Harem*, s. 144-146.

¹⁵ Avrupa tarih yazımında siyasi haneler içinde hizmetkârların rolleri üzerine yoğunlaşan çalışmalar erken bir tarihte başlamıştır. Bkz. Sarah Maza, *Servants and Masters in Eighteenth-Century France: The Uses of Loyalty*, Princeton 1983; Cissie Fairchilds, *Domestic Enemies: Servants and Their Masters in Old Regime France*, Baltimore 1984.

eder. Yüksek statüye mensup olanlar (hâmi, efendi), düşük statüdeki kişileri (himaye edilen, protégé) maddi manevi nimetler ve imkânlar sunmak yolu ile himaye ederken, karşılığında aşağı statüdeki kişi veya gruplar hizmet, sadakat ve bağlılığını sunarak karşılık verirler.¹⁶ Patronaj ilişkisi bir taraftan hâmi'nin cömertliğini diğer taraftan da gücünü gösterir.¹⁷

İntisap ilişkilerin önemli olduğu bir sosyal ve siyasi yapılanmada, padişah hanesi başta olmak üzere siyasi hanelerin devamlılığı ve meşruiyetleri içeride ve dışarıda kurdukları patronaj ilişkileri üzerine temellenir.¹⁸ Zira sultanın ve diğer siyasi hane reislerinin otoritesi, tâbilerini kontrol altında tutabilme ve onların ihtiyaçlarını karşılayabilmesine bağlıdır.

¹⁶ Patronaj ilişkileri hakkında muhtelif çalışmalar için bkz. Ernest Gellner, "Patrons and Clients," *Patrons and Clients in Mediterranean Societies*, haz. Ernest Gellner-John Waterbury, Londra 1977; Samuel Eisenstadt- Louis Roniger, "Patron- Client Relations as a model of Structuring Social Exchanges", *Comparative Studies in Society and History*, Sayı 22, Cambridge, 1980, s. 42-47; J. Boissevin, "Patronage in Sicily," *Man*, Sayı 1, London 1966, s. 18-33; R. R. Kaufman, "The Patron-Client Concept and Macro-Politics: Prospects and Problems," *Comparative Studies of Society and History*, Sayı 16, Cambridge 1974, s. 284-308; Samuel Eisenstadt-Louis Roniger, *Patrons, Clients and Friends: Interpersonal Relations and the Structure of Trust in Society*, Cambridge-New York 1984. Patronajın on birinci yüzyılda işleyişi için bkz. Roy Mottahedeh, *Loyalty and Leadership*, Princeton 1980, s. 72.

¹⁷ E. Gellner, "Patrons and Clients," s. 1-6.

¹⁸ Patronaj ilişkilerinin farklı ölçekteki siyasi hanelerdeki yeri için bkz. Metin Kunt, *The Sultan's Servant, The Transformation of the Ottoman Provincial Government, 1550-1650*, New York 1983; Metin Kunt, "Kulların Kulları", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi: Beşeri Bilimler*, Sayı 3, İstanbul 1975, s. 27-42; Jane Hathaway, *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of the Qazdaghs*, Cambridge 1997; a.mlf., "Eunuch Households in Istanbul, Medina, Cairo during the Ottoman Era", *Turcica*, Sayı 41, Paris 2009, s. 291-303. Sultanlar veya saray mensupları dışında, bürokrasi, askerî, ilmiyenin bir çok kademesinde patronaj ilişkilerine dayalı işleyişe dair muhtelif örnekler için bkz. Gabriel Baer, "Patrons and Clients in Ottoman Cairo", *Mémorial Ömer Lûtfi Barkan*, Paris 1980, s. 11-18. Osmanlı imparatorluğunda, sivil bürokrasi içinde hane oluşumu stratejileri için bkz. Carter Findley, "Patrimonial Household Formation and Factional Activity in the Ottoman Ruling Class", *Social and Economic History of Turkey (1071-1920)*, haz. Halil İnalçık and Osman Okyar, Ankara 1980, s. 227-235; a.mlf., *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire*, Princeton 1980, s. 30-39; On altıncı yüzyılda bir Osmanlı bürokratının intisap ilişkileri çerçevesinde değerlendirilmesi için bkz. Cornell H. Fleicher, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali*, Princeton 1986, s. 19-20.

Dolayısıyla, Saray-ı Hümâyün'a intisap etme neticesinde, saray tarafından himaye edilen cariyelerin, uzun vadede hanedan ve saray için neye tekabül ettiği sorusunu, Osmanlı toplum ve siyasi yapısında birçok ilişki ağının temelini oluşturan patronaj ilişkileri çerçevesinde değerlendirmek uygun olabilir. Ayrıca çalışılan dönemin sosyo-politik düzeni patronaj perspektifini daha makul kılar. Zira 16. yüzyıldan beri önemli olan patronaj ilişkileri, 17. yüzyılda devşirme uygulamasının azalmasına paralel olarak daha yaygınlaşır ve 18. yüzyılda sayıları ve önemleri artan siyasi hanelerin gelişimiyle ilişkili olarak bu işleyişin önemi artar.¹⁹

Siyasi hane içinde farklı ölçeklerde işleyen patronaj ilişkileri, himaye edilenler köle olduğunda farklı bir anlam kazanır. Zira İslam hukukuna göre efendi ile köle arasındaki ilişki azat edilme sonrası 'velâ' denilen yeni ve ölene kadar devam eden bir ilişki şekline bürünür. Akralalık bağına benzeyen 'velâ' ilişkisi, 'mevlâ' olarak adlandırılan iki taraf arasındaki hakları ve görevleri düzenleyen bir sistem olarak işler.²⁰

Bu çalışma 18. yüzyılın iki farklı döneminde yaşamış yaklaşık 650 cariye örneği üzerinde yapılan değerlendirmelere dayanır. İlk grup, 17. yüzyılın sonu veya III. Ahmed'in ilk dönemlerinde saraydan çıkmış; ikinci grup ise, 18. yüzyılın ortalarından itibaren saraydan çırağ edilmiş kadınlardır.²¹

¹⁹ Carter Findley, "Political Culture and the Great Households," s. 77.

²⁰ Bu konuda bilgi için bkz. Ebül-Hasan Burhaneddin Ali b. Ebi Bekr Merginani, *The Hedaya or Guide A Commentary on the Mussulman Laws*, çev. Charles Hamilton, Karachi 1989, I, 430; Paul Forand, "The Relation of the Slave and the Client to the Master or Patron in Medieval Islam", *International Journal of Middle East Studies*, Sayı 2, Cambridge 1971, s. 61; Patricia Crone, "Mawlâ", *ET*, VI, 874-882; a.mlf., *Roman, Provincial and Islamic Law*, Cambridge 1987, s. 35-42; Wael Hallaq, "The Use and the Abuse of the Evidence: The Question of Provincial and Roman Influences on Early Islamic Law", *Journal of the American Oriental Society*, Sayı 110, Ann Arbor 1990, s. 79-91; Agostino Cilardo, "The Transmission of the Patronate in Islamic Law", *Miscellanea Arabica et Islamica, Dissertations in Academia Ultrajectina prolatea anno MCMXC*, haz. F. De Jong, Leuven 1993; Hasan Tahsin Fendoğlu, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik: Kamu Hukuku Açısından Mukayeseli bir İnceleme*, İstanbul 1996, s. 244; Ulrike Mitter, "The Origin and Development of the Islamic Patronate", *Patronate and Patronage in Early and Classical Islam*, haz. Monique Bernards, John Nawas, Leiden-Boston 2005, s. 70-134.

²¹ Bu çalışmada Şeriyeye Sicilleri, Başbakanlık Arşivi ve Topkapı Sarayı Arşivi'nden istifade edilmiştir. İstanbul'da dördüncü mahkemeye tekabül eden 'Evkaf-ı Hümâyün

Harem-i Hümâyun'da Yaşayan Cariyeler ve Çırağ edilmeleri

Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatına (1520-1566) kadar harem halkı Eski Saray'da (Saray-ı Atik) ikamet eder. 16. yüzyıl sonuna gelindiğinde, padişah ailesinin tamamının başkentte bulunuyor olması, hanedanın kadın mensuplarının Eski Saray'dan padişahın aynı zamanda hükümet merkezi olarak işlev gören ikametgâhı Yeni Saray (Saray-ı Cedid, Topkapı Sarayı) ile bütünleşmesi, Harem-i Hümâyun'u Saray-ı Hümâyun'un önemli bir parçası haline getirir.²² Hanedan ailesi ve onlara hizmet eden hane halkından oluşan Harem-i Hümâyun, zaman içinde genişleyen nüfusa paralel olarak ciddi teşkilatlanma yaşar.

Savaş esiri, satın alma veya hediye edilme gibi muhtelif yollar ile saraya giren cariyeler, çoğlanların eğitime benzer bir eğitim sürecinden geçerler.²³ 17. yüzyıla kadar Harem-i Hümâyun'a alınan kızların çoğu Avrupa'dan getirilen savaş esirleri idi. Ancak 16. yüzyılın sonlarından itibaren büyük bir çoğunluk Kafkasya'dan getirilmiştir.²⁴ Diğer taraftan 18. yüzyılda Batı'dan köle tedarikinin durmadığı görülür. Nitekim incelenen örneklerde Acem, Arap, Çerkez, Gürcü Abaza kökenli cariyelerin yanı sıra Rus, Malta, Eflak kökenlilere de rastlanır. Farklı bölgelerde doğan, farklı şekillerde ve farklı yaşlarda saraya giren bu kızlar, karakterlerine ve fiziksel görünümle-

Müfettişliği'nde kaydedilen 1111-1150/1700-1737 senelerine ait on yedi adet defter ile 1187-1189 yıllarına ait iki defter kullanılmıştır. Ayrıca 'Kısmet-i Askerî Mahkemesi'ne kayıtlı 1125-26/1713-1714 tarihleri arasında 120 kadına ait tereke kullanılmıştır. Başbakanlık Devlet Arşivi'nde muhafaza edilen Kamil Kepeci, Maliyeden Müdevver, Cevdet, İbnü'l Emin tasnifleri ve 1180 1220 tarihleri arası muhallefat kaynaklarını içeren D.BŞM.MHF kayıtları kullanılmıştır. Ayrıca Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde defter veya evrak şeklinde muhafaza edilen 'muhallefat, tayinat, masraf-ı şehriyârî, mevâcib, inamat, mübâyaa,' kayıtlarından yararlanılmıştır.

²² Harem-i Hümâyun'un on altıncı ve on yedinci yüzyıllardaki gelişimi için bkz. Leslie Peirce, *The Imperial Harem*, s. 113-153.

²³ Erkek kölelerin hangi yollar ile saraya girdikleri bilgisi için bkz. Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age: 1300-1600*, London 1973, s. 78. Cariye ve çoğlanların benzer eğitim süreçlerinden geçtikleri hakkında bkz. *A.g.e.*, s. 85-86.

²⁴ H. A. R. Gibb-Harold Bowen, *Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture*, I/2, Oxford 1950, s. 74- 75; Ömer Şen, "19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki Köle Ticaretinde Kafkasya Göçmenlerinin Rolü", *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, Sayı 6, İstanbul 1994.

rine uygun yeni isimler alarak Harem-i Hümâyün içinde yeni bir hayata başlarlar.

Tayinat, masraf-ı şehriyâri, mevâcib, inamat ve mübâyaa kayıtları dönemin Harem-i Hümâyün'unun yapısı ve cariyeler hakkında bilgiler veren değerli kaynaklardır. I. Mahmud (1730-1754), III. Mustafa (1757-1774) ve II. Mahmud (1808-1839) dönemlerine ait mevâcib defterlerine göre, Harem-i Hümâyün'da yaşayan kadınların sayısı 450-500 arası değişir.²⁵ Arşiv belgelerine dayalı bu rakamlar, 18. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan d'Ohsson'un verdiği rakamlara uygundur.²⁶ 16. yüzyıl sonundan itibaren peyderpey genişleyen Harem-i Hümâyün'un 17. yüzyıl ortasındaki nüfusu, aşağı yukarı 18. yüzyıl için tespit edilen sayıya yakındır.²⁷ Ancak cariyeye sayısının her bir padişah döneminde farklılık göstereceğine şüphe yoktur.²⁸

Bu üç kaynağın değerlendirilmesi neticesinde, Harem-i Hümâyün'un Enderun'a benzer şekilde, birbiri ile ilişkili farklı statülere mensup kadınlardan oluşan hiyerarşik bir yapılanma olduğu görülür.²⁹ Dönemin mevâcib defterleri, 18. yüzyıl ve 19. yüzyılın başında, 17. yüzyıla benzer bir yapının mevcut olduğunu gösterir.³⁰

Sadece padişahın değil hanedan mensubu diğer kişilerin, harem idari personelinin ve dârüssaâde ağası, saray-ı atik ağası, hazinedar ağa, musahib, oda lalası gibi padişaha yakın saray mensuplarının da statülerine paralel sayıda cariyeye sahibi olduğu dikkati çeker. Haremin hiyerarşik yapısı içinde ilişki ağlarının genişliği ve ölçek itibarıyla çeşitliliği söz konusudur. Örneğin valide sultanın hazinedar ustası valide sultan tarafından himaye edilirken, hazinedar ustanın yardımcıları ise hazinedar ustaya mensup olur.

²⁵ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi TSMA.d, nr. 8075; TSMA.e, 53/2; İstanbul Belediye Kütüphanesi, Muallim Cevdet B4, II. *Mahmud Mevâcib Defteri*.

²⁶ Nitekim d'Ohsson'a göre Harem-i Hümâyün 500-600 arası cariyeden oluşur (M. d'Ohsson, *Tableau Général de L'Empire Othoman*, Paris 1824, VII, 69).

²⁷ On altıncı ve on yedinci yüzyıl için bkz. Leslie Peirce, *The Imperial Harem*, s. 113-153. 1475 senesinde Yeni Saray'da 400 cariyenin yaşadığı belirtilir (İnalçık, *The Classical Age*, s. 85).

²⁸ Örneğin, çok sayıda çocuk ve kadın sayısına sahip Ahmed III dönemi Harem-i Hümâyün sayısını açığa çıkaran belgeye henüz ulaşamamıştır. Bu dönemde harem nüfusunun çok daha kalabalık olması beklenir.

²⁹ Enderun organizasyonu için bkz. İnalçık, *The Classical Age*, s. 82.

³⁰ Mukayese için bkz. Leslie Peirce, *The Imperial Harem*, s. 125-136.

Enderun mensupları için söz konusu olduğu gibi, cariyeler harem hizmeti boyunca hane mensubu olmanın bir tezâhürü olarak statülerine paralel şekilde himaye görür; menfaatleri korunur ve çeşitli nimetler ihsan edilirdi. Nitekim ‘mevâcib’ ve ‘masraf-ı şehriyârî’ defterleri Harem-i Hümâyun mensuplarının hizmetleri karşılığında maaşlarına, yiyecek (mekulât) ve elbise (melbusât) ihtiyaçlarına ilaveten statülerine uygun olarak muhtelif vesileler ile verilen hediye ve hibe kayıtlarını içerir.³¹ Bayramlarda verilen ‘ıydeyn bahşîşi’,³² veya Muharrem ayında sunulan ‘Muharremiye’³³ yanı sıra hanedanın düğün, doğum ve sünnet merasimleri harem mensuplarına muhtelif taltiflerin sunulduğu vesilelerdir.³⁴

Saraylıların aile bireyleri ile bağlarının kopmuş oluşunun himaye ilişkilerinde tesir ettiğine şüphe yoktur. Nitekim terekeleri incelenen saraylıların %97 gibi çok büyük çoğunluğunun ‘binti Abdullah’ olarak belirtilmesi ve tereke taksimlerinde aile mensuplarının yok denecek kadar az sayıda örnekte mirasçı olarak yer alması, bu kadınların büyük çoğunluğunun aile bireyleri ile irtibatlarının kalmadığını gösterir. Harem-i Hümâyun içindeki hiyerarşik yapılanmanın ve muhtelif ölçeklerde gelişen himaye sistemine dayalı işleyişin, چراغ edilme sonrası münasebette belirleyici olduğu, saraylılar ve saray arası ilişkiye tesir ettiği görülür.

Harem-i Hümâyun’dan Dış Dünyaya Çıkış

Yeni Saray ve Eski Saray başta olmak üzere, Edirne Sarayı, Beşiktaş Sarayı gibi diğer hükümdar saraylarında bulunan cariyeler, belli bir süre hizmet ettikten sonra, muhtelif yaşlarda چراغ edilirlerdi. Genel kanaate

³¹ Başbakanlık Devlet Arşivinde muhafaza edilen Kamil Kepeci ve Maliyeden Müdevver Defterler (*MAD.d*) tasniflerinde, bu konu ile alakalı çok sayıda vesika mevcuttur.

³² BOA, *MAD.d*, nr. 3338.

³³ BOA, Hazine-i Hassa Defterleri (*HH.d*), nr. 27067.

³⁴ III. Ahmed’in kızı Silahdar Ali Paşa ile evlendiği vakit, Ali Paşa Padişah’a, Valide Sultan’a, Fatma Sultan’ın annesine, darüssaade ağasına ve Fatma Sultan’ın cariyelerine hediyeler ihsan eder (Mehmet Arslan, “III. Ahmed’in Kızı Fatma Sultan’ın Düğünü Üzerine Bir Belge”, *Osmanlı Edebiyat-Tarih-Kültür Makaleleri*, s. 545). Benzer şekilde II. Mustafa’nın kızı Emine Sultan Çorlulu Ali Paşa ile evleneceği zaman, Ali Paşa padişahın hazinedarına, Valide Sultan’a, Câmeşuy Usta’ya, onun maiyyetine ve Emine Sultan’ın sarayına gönderilen cariyelere hediyeler göndermiştir (*A.g.e.*, s. 565).

göre yedi-dokuz yıl hizmet gören bu saraylılar³⁵ Enderun'da yaşanan çıkma'ya benzer bir şekilde Harem-i Hümayun'dan çırağ edilirler. Bu durum dönem kaynaklarında "taşra ihraç", "çırağ olmak", "çırağ çıkmak", "çıkma", "çerağ edilmek" şeklinde ifade edilirken, çıkan kişi "muhrec", "mutika" veya "çırak" olarak isimlendirilir. Mevcut örnekler, cariyelerin Enderun'da belli aralıklar ile yaşanan çıkma dönemlerinde, hizmet süreleri dolunca, kendi talepleri neticesinde, tahttan inme dönemlerinde ve isyan zamanlarında saraydan çırağ edildiklerini gösterir.

Kişinin harem hiyerarşisindeki statüsü, hizmet süresi konusunda belirleyicidir. Ancak bütün Harem-i Hümayun mensuplarının saraydan çıktıklarını düşünmek yanlış olur. Nitekim bazı cariyelerin ömürlerinin tamamını Yeni Saray veya Eski Saray'da geçirdikleri hatta orada vefat ettikleri bilinir.³⁶ Saraya giriş için belirli bir yaş söz konusu olmadığı gibi, çırağ edilme için de kesin bir yaş söz konusu değildir. Çırağ edilme yaşının Enderun mensupları için söz konusu olduğu üzere, kişinin statüsüne göre farklılaştığı görülür.³⁷

Beri taraftan saraylıların öldüklerinde sahip oldukları çocuk sayıları, çırağ edilme yaşları hakkında fikir verebilir. İncelenen terekeler saraylıların çocuk sayılarının imparatorluğun diğer bölgelerinde yaşayan kadınlara kıyasla daha az olduğunu gösterir. Bu durum saraylılar doğurganlıklarına tesir edecek bir yaşta çırağ edilmiş ve evlenmiş olabilirler mi sorusunu akla getirir.³⁸ O dönemde en geç doğurganlık yaşının kaç olduğunu tespit etmek

³⁵ İslam hukukuna göre müslüman bir köle yedi yıl hizmet süresinden sonra azat edildiği hakkında bkz. R. Brunschvig, "Abd," *EI*, I, 31. Ayrıca saraylardan çıkışların yedi sekiz senede bir gerçekleştiğine dair bkz. İnalçık, *The Classical Age*, s. 83. İsmail Baykal, *Enderun Tarihi*, s. 53, 64; Ülker Akkutay, *Enderun Mektebi*, Ankara 1984, s.120; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, Ankara 1988, II, 142; Metin Kunt, "Osmanlı Dirlik-Kapı Düzeni ve Kul Kimliği", *Tarih Eğitimi ve Tarihte 'Öteki' Sorunu*; 2. Uluslararası Tarih Kongresi (8-10 Haziran 1995: İstanbul), çev. Ali Berktaş, Hamdi Can Tuncer, İstanbul 1998, s. 167; Metin Kunt, "Kulların Kulları", s. 29.

³⁶ Selânikî, *Târih-i Selaniki*, haz. Mehmet İpşirli, İstanbul, 1989, II, 760.

³⁷ Bazı oğlanlar erken bir yaşta Enderun'dan ayrılırken bazılarının ise ellili yaşlarda bir vazife alarak sarayı terk ederlerdi (İnalçık, *The Classical Age*, s. 76-84).

³⁸ Nitekim kadınların evlilik yaşı ve doğurganlık arası ilişkiyi inceleyen mevcut çalışmalar, kadınların hangi yaşta evlendiklerinin doğurganlığı etkilediğini belirtirler (E. A. Wrigley-R. Schofield, *The Population History of England, 1541-1871; A Reconstruction*,

mümkün olmamakla birlikte, hangi yaşta çocuk doğurduğu bilinen padişah kızlarının, en geç yirmili yaşların sonlarında çocuk sahibi oldukları görülmür.³⁹ Dolayısıyla saraylı cariyeler genellikle yirmili yaşların sonlarında veya otuzlu yaşlarda saraydan çıkmış olabilirler.

Saraya girişlerinde fiziksel özellikleri ve kişiliklerine göre çoğunlukla Farsça isimler verilen cariyeler, saraydan çırağ edilirken, İslâmi geleneğe uygun isimler alırlar. Bu durum özel alandan dış dünyaya açılırken yeni, hür ve itibarlı bir kimlik ile hayata başlamaları şeklinde izah edilebilir.⁴⁰ Örneğin incelenen örnekler arasında Eğlence, Gonca, Gülgün, Simten, Şivekâr gibi isimler cariyeler arasında sıkça rastlanan isimlerden bir kaç tane, saraydan çıktıktan sonra Ayşe, Hatice, Rukiye ve Fatma en fazla sahip olunan isimlerdir.

Buna ilaveten cariyeler, saraydan çıkışlarını takiben “sarayî”, “saraylı” unvanı ile anılırlar.⁴¹ Mevcut çalışmalar Osmanlı toplumunda kölelerin statü ve kimliklerinin efendilerinininki ile özleştirildiğini belirtir.⁴² Benzer şekilde, Saray-ı Hümayun’dan çıktıktan sonra ‘sarayî’ lakabını almış olmak, bu kadınlar için sadece çıktıkları yere tekabül etmeyip, aynı zamanda, güçlü ve itibarlı padişah hanesine mensubiyetlerinin devam ettiği şeklinde de değerlendirilebilir. Bu noktada Dilpezir örneği önemlidir. III. Selim’in (1789-1807) kızkardeşi Hatice Sultan Hicri 1212 (1797-1798) tarihinde, Dilpezir adındaki hazinedar ustasını azat eder. Aradan geçen yaklaşık on beş yıl sonraya ait olan belgelerde bile Dilpezir için ‘Hatice Sultan men-

London 1981; Richard Smith, “Fertility, Economy, and Household Formation in England Over Three Centuries”, *Population and Development Review*, Sayı 7 (1981), s. 595-622; *Family Forms in Historic Europe*, haz. Richard Wall, Cambridge 1983, s. 16.

³⁹ Padişah kızlarının yaşı için bkz. Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar: Türkiye: 1074-1990*, Ankara 1969, II, 408. Örneğin, III. Ahmed’in kızı Ümmü Gülsüm Sultan 24 yaşında (s. 227); III. Ahmed’in kızı Ayşe Sultan 29 yaşında (s. 231) ve II. Mahmud’un kızı Saliha Sultan 26 yaşında idi (s. 257).

⁴⁰ Nitekim azat edilme, hürriyetini kaybeden kişi için tekrar diriliş olarak değerlendirilir (Shaun Marmon, “Slavery, Islamic World”, *Dictionary of the Middle Ages*, New York 1988, XI, 332).

⁴¹ On sekizinci yüzyılın sonlarına doğru ‘saraylı’ ifadesine daha sık rastlanır.

⁴² Yvonne Seng, “A Liminal State, Slavery in the Sixteenth-Century Istanbul”, *Slavery in the Islamic Middle East*, haz. Shaun Marmon, Princeton 1999, s. 25-41. Memlük İmparatorluğu’ndaki örnekler için bkz. Shaun Marmon, “Domestic Slavery in the Mamluk Empire: A Preliminary Sketch”, *Slavery in the Islamic Middle East*, s. 1-21.

subu Dilpezir' şeklinde ifade kullanılıyor olması, Dilpezir'in hane mensubiyetinin devamını göstermesi açısından önemlidir.⁴³

Saray ile Devam Eden İlişki

Yeni bir kimlikle hayata başlayan saraylılar için çırağ edilmek, saray ile ilişkinin sonu manasına gelmez. İlişkinin devamını sağlayan faktörlerden biri artık orada yaşamıyor olsalar bile sarayın saraylılar nezdinde daima maddi ve manevi ihtiyaçları karşılayacak bir hacet kapısı olarak görülmesidir.

Çalışmanın başında bahsedilen Fatma örneğine ilaveten, Sarayî Sungur'un tecrübesi bu duruma çarpıcı bir örnek teşkil eder. Sarayî Fatma ile aşağı yukarı aynı dönemlerde, Ekim 1791 (Safer 1206) senesinde Sungur adlı eski bir cariye III. Selim'e mektup yazar. Kendisinin beş yaşında saraya alındığını, üç sultana hizmet ettiğini ve Büyük Hatice Sultan tarafından çırağ edildiğini yazar. Mektubunda on iki senedir kör olduğunu, fakirlik içinde yaşadığını bir gözeteni kalmadığını, çaresiz olduğunu ve sarayda yetişip oradan çırağ edildiği için dilenemediğini belirtir. Ekmek parası kadar tayinat tahsis edilmesini arzuhal eder. Bu talep üzerine III. Selim, Sungur'a gümrük gelirlerinden 20 akçe tahsis edilmesini emreder.⁴⁴

Fatma ve Sungur'un hikâyeleri, sarayda başlayan patronaj ilişkilerinin saraydan çıktıktan sonra farklı bir mahiyet kazanarak saraylıların hayatlarının sonuna kadar devam ettiğine işaret eder. Maddi taleplerin yanı sıra, kimi durumlarda saraylıların manevi destek talebinde buldukları görülür. Örneğin, III. Ahmed'in kızı Saliha Sultan tarafından azat edilen Habibe Hatun öldüğünde terekesi kocası, oğlu ve çocuk yaştaki kızı Şerife Fatma arasında paylaşılır. Sonra Habibe Hatun'un kocası ve oğlu vefat eder. Şerife'nin büyük anne ve babası, Saliha Sultan'ın kızı Fatma Hanım Sultan'dan Şerife'nin hakkının yenmemesi noktasında yardım talep ederler. Kızın hissesini daha sonra almak şartıyla buluş çağına erişinceye kadar muhafaza etmesi için Fatma Hanım Sultan'a verirler.⁴⁵ Saraylı

⁴³ BOA, Cevdet Saray Mesalihi (C.SM), nr. 6268; nr. 3317.

⁴⁴ Atilla Çetin, "Muhtaç bir Cariyenin Sultan III. Selim'e Arzuhalı", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 27, İstanbul 1989, s. 37-39.

⁴⁵ BOA, D.BŞM.MHF, 49/46.

öldükten sonra akrabalarının onu azat eden efendi ile irtibat kuruyor olması çırağ edilme sonrası devam eden patronaj ilişkilerinin bir tezâhürüdür.

Farklı mevkilerde bulunan saray mensuplarının birbirlerine vakıf gelirleri tahsis etmesi, hibeler vermesi ve adlarına hayır eserleri yaptırtması, saraylılar ve saray arasındaki bağı kuvvetlendiren vesilelerdir. Örneğin Sultan II. Osman (1618-1622) Edirne'ye ulaştığında, Hoşelhan isminde daha evvel saraydan azat edilmiş bir saraylı Bayezid Camii civarında Tunca nehri kenarında bulunan arazisini Sultan'a bağışlar. Böylece arazi "Hadaiki Hassa"ya ait olur.⁴⁶

Aradaki duygusal bağ ilişkinin devamında etkili olmakla birlikte, hukuki bağın mevcudiyeti ilişkinin devamını kesin kılar. İslam hukukuna göre azat etme sonrası oluşan 'vela' ilişkisi neticesinde cariyeyi azat eden efendi, mirastan hak sahibi olur.⁴⁷ Mevlâ, azat edilen saraylılar, onların çocukları ve saraylıların azat ettikleri üzerinde hisse sahibidir. Bu durum belgelerde, "sarayî ve sarayî mu'takalarından fevt olanların terekelerinden Hisse-i Hümâyun'a ahz edilen" şeklinde ifade edilir.⁴⁸

Mahkeme kayıtlarında yer alan yüzlerce tereke kaydında saraylıların mirasından "hisse-i hümâyun", "canib-i hümâyun" adı altında efendiye verilen hisseye dair bahisler vardır. Bir örnek seçilecek olursa, III. Mustafa'nın (1757-1774) Üçüncü Hazinekar Ustası olan Simten Usta, diğer bir ismi Fatma, Saray-ı Hümâyun'dan çırağ edildikten sonra, 1775 senesinde ölür. Terekesi Eski Saray'da kurulan mecliste müzayede ile satılır. Terekesinden dönemin padişahı Abdulhamid (1774-1789) ile Simten'in kocası hisse alır.⁴⁹

⁴⁶ Rifat Osman, *Edirne Sarayı*, haz. Ahmet Süheyl Ünver, Ankara 1957, s. 31.

⁴⁷ Agostino Cilardo, "The Transmission of the Patronate in Islamic Law", *Orientalia Lovaniensia Analecta*, s. 33. Miras meselesi hakkında detaylı malumat için bkz. Joseph Schacht, *Introduction to Islamic Law*, London 1964, s. 170; Patricia Crone, *Roman, Provincial and Islamic Law*, Cambridge 1987, s. 35-43; Wael Hallaq, "The Use and Abuse of Evidence: The Question of Provincial and Roman Influences on Early Islamic Law", *Journal of the American Oriental Society*, Sayı 110, Ann Arbor 1990, s. 79-91.

⁴⁸ BOA, C.SM, nr. 7226.

⁴⁹ BOA, D.BŞM.MHF, 58/56.

Miras ilişkisinin çırağ edilmiş cariyelerin saray ile irtibatlarının devamı hususunda en etkin faktörlerden biri olduğu söylenebilir. Zira saray mensubiyeti saraylı kadınları diğer köle kökenli kadınlardan ayırır. Şayet saraylının efendisi hayatta değil ise, efendinin hissesi dönemin padişahına kalırken, diğer azat edilmiş köleler için eğer efendi ve onun erkek mirasçıları hayatta değil ise, hisse kesilir.⁵⁰ Böylece azat edilen kişinin efendisinin hanesi ile olan irtibat kopmuş olur.

Hukuki bağın mevcudiyeti, efendiye mirastan hisse düşüyor olması, saraylıların saray ile olan bağlarının devamına ve saraylıların saray tarafından yakinen takip edilmesine neden olduğu söylenebilir. Saraylılar ve saraylıların cariyeleri mallarını vakfetmek, satmak veya hibe etmek istedikleri takdirde darüssade ağasının izni ve haremeyn müfettişinin bilgisi olması gerekir.⁵¹

Saraylıların davalarında sarayın mahkeme yeri olarak kullanılıyor olması, çırağ edilmiş cariyelerin saray ile irtibatını sağlayan önemli faktörlerden bir diğeridir. İmparatorluğun diğer kadınları gibi saraylılar da mahkemelere sıklıkla başvururlar. Çırağ edildikten sonra boşanma, miras, mal alım satım, vasi tayini gibi muhtelif hukuki meseleleri sarayda kurulan mahkemede görüşülür. Yeni Saray veya Eski Saray'da kurulan mahkemede, bevab, teberdar, harem kethüdası, çukadar gibi saray mensuplarının saraylıların davalarında şahit, vekil ve vasî olarak yer aldıkları görülür.

Efendi ile azat edilmiş köle arası ilişkinin devamı sadece saraylı cariyelere mahsus değildir. Diğer azatlı kölelerin, efendi ve onun hane mensupları ile ilişkilerini farklı şekillerde devam ettirdiklerine dair örnekler mevcuttur.⁵² Ancak söz konusu padişah hanesi mensubu saraylılar olduğu zaman, devam eden ilişkinin siyasi tezahürleri söz konusudur. Zira çırağ

⁵⁰ Joseph Schacht, *Introduction to Islamic Law*, s. 170.

⁵¹ Ahmet Refik, *Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı: 1100-1200*, İstanbul 1931, s. 20.

⁵² Bu konuda muhtelif örnekler için bkz. Metin Kunt, "Kulların Kulları", s. 29; Jane Hathaway, "The Military Household in Ottoman Egypt," *IJMES*, Sayı 27, Cambridge 1995, s. 43; David Ayalon, "Mamluk," *Slavery in the Islamic Middle East*, haz. Shaun Marmon, Princeton 1999, s. 89-117. Askeri olmayan köle kökenli insanlar için bkz. Mohammed Ennaji, *Serving the Master: Slavery and Society in Nineteenth Century*, çev. Seth Graebner, New York 1999; Yvonne Seng, "Fugitives and Factotums: Slaves in Early Sixteenth-Century Istanbul", *Journal of the Economic and Social History of the Orient (JESHO)*, Sayı 39, Leiden 1996, s. 148.

edilmiş olanlar için himayenin kendileri ve akrabaları üzerinde devam ediyor olması önemli iken, diğer taraftan saray için hane mensupların sadakatinin ve hizmetlerinin uzun vadede tesis edilmesi önemlidir.

Çırağ Edilme Sonrası Saray Dışında Yaşam

Saray ile irtibatın ve patronaj ilişkilerinin ölene kadar devam ettiği gerçeği üzerine, saraylılara farklı alanlarda sunulan himayenin gerek saraylılar gerekse hanedan ve saray açısından neticeleri söz konusudur.

Evlilik

‘Hayırlı kapılar aç’ duasının, en fazla dışarıda yaşama başlamanın ilk aşaması olan evlilikler için söz konusu olduğu söylenebilir. Enderun’dan çıkma, yeni bir kariyer manasına gelirken, Harem-i Hümayun’dan çıkma genelde evlilik manasına gelir. Bazı kadınlar bekâr olarak ölürken, büyük çoğunluk uygun kişiler ile evlendirilir veya evlenmelerine destek olunur. Bir örnekte, I. Abdülhamid (1774-1789) haremde eğitilmiş on beş yaşındaki bir cariyesini vezirinin oğluna tavsiye etmektedir.⁵³ Saraylıların kimi saraydan çıkarken, kimisi ise bir müddet dışarda yaşadktan sonra evlenir.

Mevcut yüzlerce örnek arasında Simten ve Dilpezir Ustaların evliliklerinden bahsedilebilir. Sultan III. Mustafa (1757-1774), Üçüncü Hazinekar’ı olan Simten Kadın binti Abdullah’ı çırağ eder ve Hacı Beyzade Feyzullah Bey ile evlendirir.⁵⁴ Saraydan çıktıktan sonra Fatma ismini alan Simten 1775’te öldüğünde, Hacı Beyzade Feyzullah Bey dönemin Silahşör-i Şehriyari’sidir.

Simten Kadın’ın evliliğinden bir kaç yıl sonra III. Selim’in kızkardeşi Hatice Sultan (1768-1822), ahretlik kızı olarak gördüğü Hazinekar Ustası Dilpezir’i azat eder ve Enderun’da yetişen ve II. Mahmud’un Silahdarlığını yapan Şerbetçi Emin Ağa ile evlendirir.⁵⁵

⁵³ TSMA.E. 7029.

⁵⁴ BOA, D.BŞM.MHF, 58/56 (1189/1775-76).

⁵⁵ Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmanın Günlüğü*, İstanbul 2001, s. 95, Ceride vr. 12a. Şerbetçi Emin Ağa hakkında bilgi için bkz. Mehmet Süreyya, *Sicilli Osmanî*, II, 454.

Simten ve Dilpezir örneğinde olduğu gibi, saraylılar çoğunlukla askerî sınıfın farklı kategorilerine mensup muhtelif statülerdeki erkekler ile evlenirler. Mevcut örneklerde, Enderun'dan çırağ edilmiş kişiler çoğunluğu teşkil etmekle birlikte seyfiye, kalemiye ve ilmiye mensubu kişilere rastlanır.⁵⁶

Kocaların gerek statü, gerek evlilik yaşı itibariyle farklılıklar arz ettiği görülür. Örneğin Sarayî Şehsuvar Hatun 1 kuruluş mehr-i müeccel ile Seyyid Hasan Çelebi bin Ahmed ile evli iken,⁵⁷ Musahibzade İbrahim Bey'in zevcesi Hürrem Kadın (ö. 1192/1778) 2.390.160 akçe mehr-i müeccel ile ölür.⁵⁸ Kişinin harem hiyerarşik yapısı içindeki statüsünün kocasının statüsünde belirleyici olduğu, üst statüye mensup kadınların genelde yüksek mevkideki erkekler ile evlendikleri görülür. Silahşör-i şehriyâri, şeyhulislam, silahdar-ı şehriyâri, musâhib gibi üst düzey kişiler ile evli olarak ölen küçük bir grubun yanı sıra, büyük çoğunluğun her meslek grubunun orta ve daha alt kademelerinden kişiler ile evlendikleri görülür.

Siyasi gücün hanelerde toplandığı, intisap ilişkilerinin önemli olduğu ve hiizler arası mücadelelerin siyaset yön verdiği bir yapıda, saraylıların çoğunun askerî ve genelde de saray mensubu erkekler ile evlenmeleri, evliliklerin siyasi ve stratejik önemi olduğunu gösterir.

Hanedan mensupları ve yönetici elit arasında derin ilişki ağları sağlama ve kuvvetlendirme amacıyla icra edilen evliliklere benzer şekilde, saraylıların evliliklerinin, saray içi ve dışında yeni ilişki ağlarıyla ittifakların kurulmasına, mevcut ilişkilerin kuvvetlendirilmesine ve nihai olarak hanedana sadık hanelerin oluşumunu sağlayacağına şüphe yoktur. Zira padişahın güç ve itibarı için yönetici eliti kontrol altında tutabilmesi, hiizleri idare edebilmesi ve özellikle yüksek statü mensubu kişilerin hanedana sadakatini tesis etmesi önemlidir.

Saraylı ve kocasının statüsü ve buna paralel olarak hanedana yakınlığı, evliliklerin siyasi manasını ve önemini değiştirir. Farklı dönemlerde yaşa-

⁵⁶ Önceki dönemlerde saraylıların kocalarının askerî sınıfın hangi bölümlerine mensup olduklarının mukayeseli değerlendirilmesi, on sekizinci yüzyılda saraylıların evliliklerinin siyasi manaları hakkında bilgi sağlayacaktır.

⁵⁷ TSM.A.E, 126/50.

⁵⁸ BOA, D.BŞM.MHF, nr. 12844.

yan Simten ve Dilpezir ustaların evlilikleri, saraylı evliliklerinin siyasi mahiyetini açığa çıkarır. Simten Kadın ile evli olan Feyzullah Bey'in babası yine bir dönem Silahşör-i Şehriyari olan Emin Mehmed Bey olup, kendisi 1757 senesinde Leyla Kadın (ö. 1794/95) ile evlenmiştir.⁵⁹ Vaktiyle III. Osman'ın (1754-1757) baş kadını olan Leyla Kadın, padişahın ölümünü takiben birkaç ay içinde Emin Mehmed Bey ile evlenir ve bu evlilikten Feyzullah doğar.⁶⁰ Sultan III. Mustafa, hazinedarını dönemin Silahşör-i Şehriyârî'sinin genç oğlu ile evlendirir. Feyzullah Bey'in annesi Leyla Kadın'ın bir önceki padişah ile yakın bağlantısı düşünülecek olursa, Leyla'nın oğlunun, dönemin padişahının en sadık hizmetkârıyla evlendirilmesi, bu evliliğin önemine işaret eder. Bu evlilik neticesinde, Sultan III. Mustafa'nın, Silahşör Emin Mehmed Bey-Leyla Kadın- Feyzullah Bey-Simten Kadın hanesinin sadakatini tesis etmiş olduğu düşünülebilir.

Benzer şekilde, Dilpezir'in Silahdar ile evliliği, dönemin önemli aktörlerinden olan padişah kızları ve silahdarları çerçevesinde değerlendirildiğinde önemi açığa çıkar.⁶¹ Dönemin güçlü kadınlarından Hatice Sultan'ın yakın hane mensubunun saray içinde etkin olan ve genelde padişah kızları ile evlendirilen silahdar ile evlendirilmesi, Silahdar'ın hanedana sadakatini kuvvetlendireceği gibi, özellikle kardeşi III. Selim döneminde büyük güç sahibi olan Hatice Sultan ile II. Mahmud arasında bir bağ oluşmasına ve Hatice Sultan'ın siyasi alanda itibarının artmasına tesir etmiş olabilir.

Mevcut örnekler değerlendirildiğinde, dönemin değişen-çeşitlenen elit yapısının, siyasetteki yeni dengelerin kocalara yansıdığı görülür. İlk olarak saraylıların %97'si 'binti Abdullah' iken, kocaların büyük çoğunluğunun 'bin Abdullah' olmadığı görülür. Bu durum bu dönemde devşirme sisteminin eskiye kıyasla önemini yitirmiş olması ile alakalı olduğu düşünülebilir.⁶² Ayrıca, Simten Usta'nın eşi Hacı Beyzade Feyzullah Bey veya Sarayî

⁵⁹ Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmani*, II, 457.

⁶⁰ Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, II, 236.

⁶¹ Padişah kızlarının on sekizinci yüzyıl'da rolleri için bkz. Tülay Artan, "From Charismatic Leadership to Collective Rule: Introducing Materials on the Wealth and Power of Ottoman Princesses in the Eighteenth Century", s. 53-94. Silahdar-ı Şehriyari hakkında bilgi için bkz. Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s. 342.

⁶² On altıncı yüzyılda saraylıların kocalarının kimliklerinin değerlendirilmesi bu açıklık getirecektir.

Behramşah Hatun ile evli olan ve Sadrazam Piri Paşa'nın soyundan gelen Pîripaşazade Esseyid Sadeddin Bey bin Mehmed Bey⁶³ örneğinde olduğu gibi köklü aile mensuplarına rastlanıyor oluşunun zaman içinde farklı alanlarda aristokratik bir yapının oluşmasının neticesi olduğu düşünülebilir.

Benzer şekilde, vezir ve paşa hanelerinin siyasi öneminin arttığı ve hükümetin üst pozisyonlarına Enderun mezunlarına alternatif oluşturduğu bu dönemde, vezir ve paşa hanelerine mensup kişilerin saraylılar ile evlilikleri dönem şartlarının yansımaları olarak değerlendirilebilir. Sarayî Bahri Hatun'un (ö. 1133/1729) Kapudan Vezir Süleyman Paşa'nın kethüdası Mustafa Ağa bin Ali ile evliliği⁶⁴ veya Sarayî İltifat Hatun'un (ö. 1202/1787) Cidde Valisi Mehmed Paşa'nın kethüdası Mehmed Bey ile evliliği⁶⁵ bu duruma örnektir.

Siyasi hane mensuplarının evlilikleri her dönemde siyasi manalar taşır. İncelenen dönemde, önemi artan kalemiye mensuplarının, beyzâdelerin, Bâbîâli, vezir ve paşa hanesi mensupları gibi askeri sınıfın farklı kesimlerinden kişilerin saraylıların kocası olarak yer alması, saraylıların evliliklerinin 16. yüzyılda bir kısmı devşirme kökenli olan askeri sınıf mensupları ile gerçekleşmesi beklenen evliliklerinden daha farklı bir mana taşıyor olabilir mi sorusunu akla getirir. Padişahın dönemin elit yapısına nüfuz ederek hakimiyetini geniş bir alana yayma ve evlilik sonucu oluşan muhtelif ölçek ve siyasi önemdeki uydu haneler ile siyasi bağları güçlendirme yolunda bu evliliklerin önemli olduğu söylenebilir.

Netice itibarıyla, saray mensubiyeti evlilik bağları ile başka bir şekle bürünür ve evlilikleri ile siyasi kültürün bir parçası olmaya devam ederler.

Yerleşim Alanları

İstanbul yoğunluklu olmakla birlikte imparatorluğun farklı bölgelerinde, evli veya bekâr yaşamaya başlayan saraylılara kimi zaman ev verildiği veya sonrasında destek olunduğu görülür. Nitekim Dilpezir Hanım tecrübesi çarpıcı bir örnektir. 1807 senesinde İbrahim Kethüda'nın emlakı zapt edilir ve kendisinin Soğanağa mahallesinde bulunan evi, IV. Mustafa

⁶³ Evkâf-ı Hümâyün Müfettişliği - 0195, s. 77 (1189/1775).

⁶⁴ Evkâf-ı Hümâyün Müfettişliği - 0113, (1133/1720-21).

⁶⁵ BOA, D.BŞM.MHF, nr. 12925, (1202/1787).

ve III. Selim'in kızkardeşi Hatice Sultan'a (1768-1822) verilir.⁶⁶ Hatice Sultan, bu evi Şerbetçi Emin Ağa ile evliliğinden üç sene önce hazinedarı Dilpezir Usta'ya tahsis eder.⁶⁷ Dilpezir 1810 senesinde evlendiğinde kocası ile birlikte İbrahim Kethüda konağında yaşamaya başlar.⁶⁸

Daha mütevazı statüde olan Sarayî Halime, Valide Sultan tarafından azat edilir ve daha önce yine Valide Sultan tarafından azat edilmiş olan Sarayî Hatice'nin evine gider ve yeni bir hayat kurmak için yardım ister. Sarayî Halime evlenmeyi düşündüğünü, çeyiz, köle ve bir ev almak istediğini belirtir ve Sarayî Hatice'ye para verir. Sarayî Halime'ye Sarayî Hatice'nin oturduğu mahalle olan Çukurbostan civarında Derviş Ali mahallesinde 720 kuruş değerinde ev satın alınır.⁶⁹

Dilpezir ve Halime'nin örneklerinde görüldüğü gibi, kimi durumlarda saraylılara ev tahsis edilmesi veya saraydan çıkmış kişilerin yeni çırağ edilmiş saraylılar ile ilgilenmeleri için görevlendirilmeleri, saray mensubiyetinin, kişinin nerede ve hangi koşullarda oturacakları konusunda belirleyici olduğu şeklinde değerlendirilebilir.

Kocalarda görülen heterojen yapı, saraylıların yerleşim düzeni için de sözkonusudur. Her saraylının Dilpezir Hanım gibi Soğanağa mahallesinde İbrahim Kethüda konağında oturması beklenemez. Nitekim 1774 senesinde vefat eden Sarayî Hafize Hatun, Küçük Ayasofya olarak da bilinen Hüseyin Ağa mahallesinde otururken evden çıkarılır. Evsiz kalan Hafize Hatun'u kimse evine almadığı için Cebecibaşı Ali tarafından sahiplenilir ve daha sonra mahalle imamının evine yerleştirilir.⁷⁰

⁶⁶ Ceride, vr. 12a, haz. Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve bir İmanın Günlüğü*, İstanbul 2002, s. 95, 128.

⁶⁷ BOA, Cevdet Maliye (C.ML), 2342/50.

⁶⁸ İbrahim'in (ö. 1648) saltanatı esnasında Kethüda Kadın olan Şekerpare Hatun için ev satın alma kaydı için bkz. BOA. Ali Emiri (AE), İbrahim, nr. 403, aktaran Leslie Pearce, *The Imperial Harem*, s. 317. Ayrıca Osmanlı toplumunda yaşayan köle ve cariye-lere azat edilmeleri üzerine efendileri tarafından ev verildiğine dair örnek için bkz. İzzet Sak, "Şer'iyye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17. ve 18. Yüzyıllar)", Selçuk Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 1992, s. 139.

⁶⁹ Evkâf-ı Hümâyün Müfettişliği Hümâyün- 0106, s. 27 (1129/1717).

⁷⁰ Evkâf-ı Hümâyün Müfettişliği - 0193, s. 9 (1188/1774).

İncelenen tereke kayıtlarına göre saraylıların İstanbul'un muhtelif muhitlerine dağıldıkları görülür. Ancak Dilpezir ve Halime için söz konusu olduğu gibi büyük çoğunluğu (%82) Suriçi'nde yaşar. Suriçi'nde yoğunluk sırasına göre, Fatih, Süleymaniye, Yeni Saray, Eski Saray, Divan-yolu ve Ayasofya çevresi, Bayezid, İskenderpaşa, Laleli, Aksaray, Zeyrek, Davutpaşa, Kocamustafapaşa ve Topkapı'da ikamet ettikleri görülür. Ayrıca saraylıların Suriçi'nin bazı mahallelerinde yoğunlaştıkları dikkati çeker. Örneğin, Bayezid Camii civarında Emin Bey, Kürkçübaşı Şemseddin Ahmed Bey, Koruk Mahmud Paşa, Daye Hatun, Aşık Paşa, Kabasakal, Sarı Musa, Molla Gürani civarı, Süleymaniye, Sarıgez, Mustafa Bey, Fatih'te Kâtip Muslihiddin, Kocamustafapaşa'da Hacı Hamza, Kumkapı'da Saraç İshak, Aksaray'da Murad Paşa, Ahırkapı'da Akbiyık mahalleleri saraylıların daha yoğun yaşadıkları bölgelerdir.

Çoğunluk Suriçi olmakla birlikte, Bilâd-ı Selâse olarak adlandırılan Üsküdar, Galata ve Eyüp bölgesinde yaşayan saraylılar da mevcuttur. 18. yüzyılda Bilâd-ı Selâse bölgesinde yaşayan nüfusun oranı, 17. yüzyıla kıyasla daha yüksek görünür.⁷¹ Bilâd-ı Selâse bölgesinde yaşayan saraylıların sayısı, İstanbul nüfusunun dağılımına paralel şekilde, Suriçi'ne kıyasla çok daha düşüktür.⁷² Yoğunluk sırasına göre, Eyüp, Galata ve Üsküdar'da yaşayan saraylıların, Galata'da Firuz Ağa mahallesi, Eyüp'te Cami-i Kebir mahallesi, Üsküdar'da Gülfem Hatun, Aşçıbaşı ve Hatice Hatun mahallelerinde yoğunlaştıkları görülür.

Oturulan muhitler konusunda kocaların mesleklerinin de belirleyici olduğuna şüphe yoktur. Nitekim incelenen örnekler arasında saray hizmetinde olan kocaların, ilmiye veya kalemiye mensuplarına kıyasla saraya daha yakın muhitlerde oturdukları görülür.⁷³

⁷¹ On yedinci yüzyıl mukayesesini için Said Öztürk, *Askerî Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri*, İstanbul 1995 kullanılmıştır.

⁷² On sekizinci yüzyılda İstanbul nüfusunun dağılımı için bkz. Halil İnalçık, "İstanbul", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXIII, 220-239.

⁷³ Belli grup mensuplarının, şehrin spesifik yerlerinde konumlandıkları görülür. Örneğin yeniçeriler saray civarında bulunan hipodrom ve kırlar etrafından yer alır (Robert Mantran, *La Vie Quoditienne au Temps de Soliman le Magnifique et de ses Successeurs (XVIe et XVIIe siècles)*, Paris 1965, s. 36). Benzer şekilde ilmiye mensupları Fatih-Sultan Ahmed camii aksı arası ve Süleymaniye camii etrafında yoğunlaşır.

Mesleğe ilave olarak saraylı ve kocasının statüsünün de oturulan muhitlerde belirleyici olduğu söylenebilir. Üst statüye mensup saraylı ve kocalarının hanelerinin büyük çoğunlukla saraya daha yakın olan ve kibar semtleri olarak adlandırılan Yeni Saray, Süleymaniye, Fatih, Aksaray, Soğanağa, Kumkapı, Kadırga, Kabasakal, Ayasofya bölgesinde yoğunlaştıkları görülür.⁷⁴ Nitekim Dilpezir'in oturduğu Divanyolu'na kadar uzanan Soğanağa mahallesinde orta ve üst dereceli devlet adamları ve diğer saray mensubu kişiler oturur.⁷⁵ Saray-ı Hümâyun'dan uzaklaştıkça yüksek statülü kadınların azaldığı dikkati çeker.⁷⁶

Saray tecrübesinin bir grup saraylıya, saraya yakın seçkin semtlerde yaşama imkânı açması, yeni oluşan hane mensupları açısından güç ve itibar kaynağı olarak nitelendirilebilir.⁷⁷ Beri taraftan saraylı ve çoğunluğu saray mensubu kocalardan oluşan hanelerin statülerine paralel şekilde Saray-ı Hümâyun'a muhtelif mesafelerde konumlanması, Saray-ı Hümâyun etrafında, saray ile ilintili bir saray çevresi oluşmasına vesile olur. Nitekim 19. yüzyılda hanedan ailesinin Beşiktaş, Dolmabahçe, Çırağan ve Yıldız saraylarında yaşamasına paralel bir şekilde, üst statü mensubu ekâbirlerin Çağaloğlu, Sultanahmet, Bayezid, Süleymaniye civarından bu bölgelere yerleştiği görülür.⁷⁸ 19. yüzyılda, Beşiktaş Sinan-ı Cedid mahallesinde yaşayanların çoğunun askeri mensubu olması ve o bölgede birçok saraylının yaşıyor olması tesadüf değildir.⁷⁹

⁷⁴ Saraylıların tesbit edilen dağılımı, Evliya Çelebi'nin on yedinci yüzyılda ekabir konaklarının Hipodrom ve Ayasofya civarı, Ayasofya'dan Bayezid'e kadar Divan Yolu'nun iki tarafı, Süleymaniye camii civarı, Şehzade ve Vefa meydanı ve Ahırkapı'da yerleştiği bilgisi ile paralellik arzeder (Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, İstanbul 1998, Robert Mantran, *La Vie Quoditienne au Temps de Soliman le Magnifique et de ses Successeurs (XVIe et XVIIe siècles)*, s. 28).

⁷⁵ Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar*, s. 78.

⁷⁶ Belirtilmesi gereken bir husus da bazı yüksek statülü saraylıların, dönemin ekâbir ve zâdegânı tarafından tercih edilen Eyüp bölgesinde oturduklarıdır. Örneğin, Sarayî Odalık Hadice Hatun binti Abdullah (ö. 1133/1720) Eyüp'te Baba Haydar mahallesinde yaşamaktadır (Evkâf-ı Hümâyun Müfettişliği, 0113, s. 35).

⁷⁷ Nitekim Gideon Sjoberg'in belirttiği gibi merkeze yakın olmak üst sınıf imtiyazlarını sürdürmenin bir yoludur (Gideon Sjoberg, *The Preindustrial City, Past and Present*, New York 1965, s. 98-99).

⁷⁸ Bu bölgenin tarihi gelişimi için bkz. Burak Çetintaş, *Dolmabahçe'den Nişantaşı'na: Sultanların ve Paşaların Semtinin Tarihi*, İstanbul 2005.

⁷⁹ Alaaddin Aköz, *Bir İmanın Nikâh Defteri: Beşiktaş Sinan-ı Cedid Mahallesi*, Konya 2006.

Osmanlı toplumunda azat edilen köle ve cariyeler, örneğin Amerika kıtasında bulunan kölelerin aksine, topluma entegre olur ve toplumun bir parçası olarak yaşamaya başlar. Şehrin farklı mahallelerinde oturan saraylıların çırağ edilme sonrasında diğer azat edilmiş köleler gibi toplum ile özellikle mahalle halkı ile bütünleşip kaynaştıkları, muhtelif vesileler ile sosyal ve toplumsal ilişkileri içine girdikleri görülür. Mahkeme kayıtları saraylıların ticari alışveriş, alım-satım, şahitlik, velayet, vesayet, veraset hibe gibi vesileler ile toplumun farklı kesimlerinden insanlar ile özellikle mahalle halkı ile irtibat dâhilinde olduklarını ve bu insanları saray dünyası ile tanıştırdıklarını gösterir.⁸⁰

Saray kültürüne aşına olan, saray ile bağlantıları kopmayan ve halkın arasına karışarak yaşamlarına devam eden saraylıların maddi kültürlerinin değerlendirilmesi önemlidir.

M a d d i D ü n y a

Evliliğe, oturulan muhite tesir eden saraylı kimliği kaçınılmaz olarak servet ve sahip olunan eşyalara da yansır. Nitekim *Sarayî* Simten Usta binti Abdullah, 17.188 kuruşu (2.062.560 akçe) bulan serveti ile çok varlıklı bir kadındır.

Saraylıların hayatlarının diğer cephelerindeki heterojen yapı, servet ve eşya dağılımı için de söz konusudur. Halil Ağa bin İbrahim ile evli olan Üsküdar Hacı Hatun Mahallesi sakini Sarayî Fethiye Kadın binti Abdullah, 1721 tarihinde öldüğünde kocası ve dönemin padişahı III. Ahmed arasında Eski Saray'da taksim edilen terekesinin değeri 8.828 kuruştur (1.059.360 akçe).⁸¹ Fethiye Kadın o dönemde Üsküdar'ın muhtelif mahallelerinde yaşayan kadınlara kıyasla çok daha büyük bir servete sahiptir.⁸²

⁸⁰ Betül İpşirli Argıt, "Üsküdar'ın Toplumsal Zenginliğinin Farklı bir Yönü: Saraylı Cariyeler", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V, 1-5 Kasım 2007*, İstanbul 2008, I, 437-450; a.mlf., "Manumitted Female Palace Slaves (*Sarayî*) as Members of Ottoman Neighborhoods in the Eighteenth Century", *MESA*'da sunulan tebliğ, Boston, Kasım 18-22, 2009.

⁸¹ Evkâf-ı Hümâyün Müfettişliği -0111, s. 52; Evkâf-ı Hümâyün Müfettişliği- 0113, s. 211- 212.

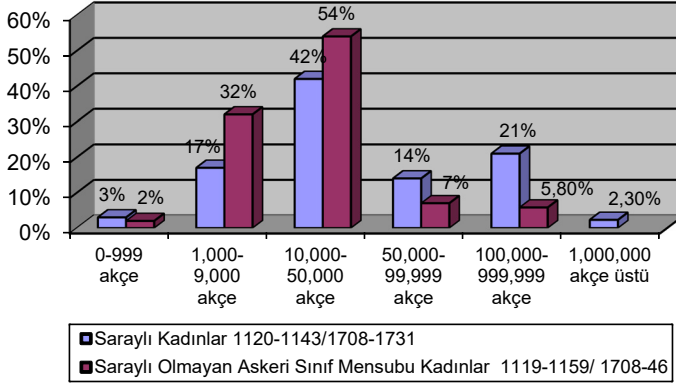
⁸² Betül İ. Argıt, "Üsküdar'da Yaşayan Kadınların Maddi Durumları ve Gündelik Hayatları," *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V, 1-5 Kasım 2007*, İstanbul 2008, I, 437-450.

Diğer taraftan, Kasımpaşa'da, el-hac Hüsrev mahallesinde oturan Sarayî Rukiye Hatun aynı tarihlerde öldüğünde sadece 440 akçelik eşyası vardır.⁸³

Değişen ekonomik ilişkiler neticesinde zenginleşen kesimin genişlediği ve yeni tüketimin alışkanlıklarının geliştiği bu dönemde saraylıların maddi dünyasının değerlendirilmesi önemlidir.⁸⁴ Saray mensubu kadınların maddi dünyalarının aynı dönemde yaşamış ve toplumun zengin kesimini oluşturan saraylı olmayan askeri sınıf mensubu kadınlar ile mukayeseli değerlendirilmesi, saray mensubu olmanın bu kadınların servetlerini ve sahip oldukları eşyaları nasıl etkilediğinin tespit edilmesini sağlayacaktır.

Saraya intisap etmiş olmanın neticesinde sunulan maddi patronajın saraylıların servetleri ve tüketim alışkanlıklarında etkin olduğu görülür. Bir grup saraylının, özellikle padişahın eski kadınları ve idari personelin, çağdaşlarında benzeri olmayacak şekilde çok daha zengin oldukları görülür. Aşağıdaki grafikte de görüldüğü üzere, askeri sınıf mensubu kadınlar arasında orta grup daha geniş iken, saraylılar arasında yapının daha heterojen olduğu, zengin grubun daha geniş olduğu dikkati çeker.

18. Yüzyılın İlk Yarısından Yaşayan Saraylı ve Saraylı Olmayan Askerî Sınıf Mensubu Kadınların Ortalama Servetleri

⁸³ Evkâf-ı Hümayun Müfettişliği - 0101, s. 167. Mukayese amaçlı vermek gerekirse bu dönemde ortalama bir yorganın fiyatı 100 akçe iken, en ucuz evin fiyatı 5000 akçedir.

⁸⁴ Dönemin değişen tüketim anlayışı için bkz. Donald Quataert, 'Introduction', s. 10.

Genel olarak zenginleşmenin ve buna paralel olarak tüketim alışkanlıklarının arttığı 18. yüzyılın ikinci yarısında saraylıların ve askeri mensubu kadınların servetleri değerlendirildiğinde, genel olarak her iki grup arasında da bir zenginleşme olduğu, ancak hala bir grup saraylının çağdaşlarından zengin olduğu görülür.

Saraylılara harem hizmeti esnasında verilen maaşların yanı sıra, muhtelif vesileler ile harem içinde ve çıktuktan sonra verilen hibeler ve diğer ihсанlar saraylıların mal varlığında belirleyici olur. Saraydan çıktuktan sonra da maddi himayenin devam ettiği, maaş almaya devam ettiklerine dair çok sayıda arşiv malzemesi mevcuttur. Ayrıca tahsis edilen vakıf gelirleri, haslar ve mukataalar önemli gelir kaynaklarıdır. Örneğin, Dilpezir Hanım imparatorluğun farklı yerlerinden gelir elde eder. Kendisine Erzurum'un Kelkit Bölgesi'nde bir malikâne⁸⁵, Halep mukataası⁸⁶ Erzurum'da Hınıs ve Tekman mukataalarına⁸⁷ ilaveten sahilhane ve bir bağın mukataası verilmiştir.⁸⁸ Benzer şekilde büyük bir servet ile ölen Simten Kadın, Sepetçiler Han'ın sahibidir.⁸⁹

Varlıklı bir kişi ile evli olmanın neticesinde alınan yüksek meblağlı mehr ve miras, saraylıların mal varlığında etkili olur. Askeri sınıf mensubu kadınlar ile mukayese edildiğinde bir grup saraylının çok yüksek miktar mehir sahibi olduğu dikkati çeker. Örneğin Simten Kadın'ın mehr-i mücceli 180.000 akçe, Sultan Numan Efendi çırağı Mehmed Şemseddin Beğ zevcesi Cilve Hatun nam-ı diğer Ümmü Gülsüm Hatun'un (ö. 1781) mehri 60.000 akçe gibi yüksek miktarlardır.⁹⁰

Servet oluşumuna paralel şekilde saraylı olmanın sahip olunan eşyalar üzerine de tesiri görülür. Simten Kadın envai çeşit kıyafetler, mücevherler ve kölelerin yanı sıra o dönemde yaşayan kadınlarda görülmeyen son derece lüks ev eşyaları, nadir görülen saatler ve kitaplara sahiptir. Simten Kadın'ın terekesinde görülen eşyalar vaktiyle III. Ahmed'in Hazinedar Ustası olan

⁸⁵ BOA, Cevdet Dahiliye (C. DH), 342/17079, (1212/1797).

⁸⁶ BOA, C.SM, 66/3317, (1227/1812).

⁸⁷ BOA, C.SM, 106/5319, (1230/1814).

⁸⁸ BOA, Hatt-ı Hümayun (HH), 672/32877, (1230/1814).

⁸⁹ BOA, D.BŞM.MHF, 58/56; Evkâf-ı Hümayun Müfettişliği- 0195, s. 60.

⁹⁰ BOA, D.BŞM.MHF, 12881.

ve III. Ahmed'in tahttan indirilmesinden sonra Saray-ı Cedid'den ayrılarak Kabasakal mahallesinde iki cariyesi ile yaşama başlayan Dilhayat Kadın'a göre mütevazı görünmektedir Dilhayat 1740 yılında yaşama veda ettiğinde 770 parça eşyası vardır.⁹¹ Benzer şekilde Musahibzade İbrahim Bey'in zevcesi Hürrem Kadın'ın terekesinde 659 parça eşya mevcuttur.

Harem hizmeti esnasında veya sonrasında verilen hediyeler, satın alma veya miras yolu ile elde edilen eşyalar bir grup saraylı, özellikle en zengin grup, aynı dönemde yaşayan ve toplumun zengin kesimini oluşturan askerî mensubu kadınlardan daha fazla sayıda ve çeşitte eşya sahiptir. Servetlerdeki heterojen yapıya paralel şekilde sahip olunan eşyaların da sayısı, çeşit ve kalitesi farklılık gösterir. Dilhayat veya Simten Kadın'ın sahip olduğu sayıda ve çeşitlilikte eşyaya sahip olarak ölen saraylıların sayısı elbette azdır. Grafiğe de yansdığı üzere, yaşamlarını bazen fakirlik sınırında ve pek de iyi hayat şartları içinde sürdürmeyen saraylılar mevcuttur.

Asrın ikinci yarısında, artan zenginleşmeye paralel olarak saraylıların sahip oldukları eşyalar sayısı, kalite ve çeşitlilik itibarıyla ilk döneme kıyasla büyük zenginlik gösterir. Bu dönemde askeri sınıf mensubu kadınlar ile aradaki fark azalır. Ancak yine de en zengin saraylılar daha çok sayıda ve çeşitlilikte eşyaya sahiptir. Nitekim Beckâri, Lehkâri, Saksonya ve fağfûri gibi değerli ve nadir lüks ev eşyalarına sahip saraylılar mevcut olmasına rağmen, bu eşyalara çok zengin askeri sınıf mensubu kadınlar arasında rastlanmamıştır.

Netice itibarıyla, gerek maddi kültür, gerek konuşma ve görgü noktasında saray kültürü ile beslenen ve saraydan çırağ edildikten sonra hem saray ile ve hem de toplumun farklı kesimleri ile irtibat dâhilinde olan saraylıların, buldukları mekânlarda saray kültürünü halka tanıtır, taşıdıkları söylenebilir. Nitekim bir fermanla kadınlar 'saraylı kadınlar gibi giyinmeyiniz' şeklinde ikaz edilirler.⁹² Bu durum saraylıların farklı kültüre sahip olduğunu, Osmanlı kadınlarının saraylı kadınların maddi kültürlerinden, yaşam tarzlarından haberdar olduğunu ve saraylıların giyim

⁹¹ BOA, D.BŞM.MHF, 30/37; Talip Mert, "Dilhayat Kalfa'nın Mirası", *Musiki Mecmuası*, Sayı 466, İstanbul 1990, s. 68-72.

⁹² BOA, HH, 18712/319, (1250/1834).

tarzının toplumun diğer kesimlerine taşındığını ve bunun toplum tarafından tatbik edildiğini göstermesi açısından önemlidir.

Özellikle payitaht dışında yaşayan ve toplum ile irtibatı olan saraylıların saray kültürünü İstanbul dışına taşıma noktasında önemli olacıklarına şüphe yoktur. Örneğin, Birgi Ödemiş'te yaşayan ve Ali Bey ile evli olan Sarayî Hemeta Kadın (ö.1808), bir ihtimalle çeyiz olarak verilmiş Saksonya eşyalar gibi o dönem için lüks olan değerli eşyalara sahiptir.⁹³ Hemeta Kadının örneğinde olduğu gibi saraylıların yaşadıkları yerlerin kültürüne katkı sağlamaları beklenir. Ayrıca saraydan çırağ edilmiş cariyelerin sadece sahip oldukları maddi kültürü göstermek yolu ile değil, kimi zaman saray hakkında şifahi bilgi vermek suretiyle de saray kültürünü halka taşıyacıklarına şüphe yoktur. Nitekim d'Ohsson, saray hareminden azat edildikleri halde hâlâ burası ile ilişki içerisinde olan eski köle kadınların kocaları aracılığıyla özel bağlantılar kurar ve harem hakkında muhtelif bilgiler edinir.⁹⁴

Hayırseverlik

Maddi olarak himaye edilen saraylıların hayır işlerinde etkin oldukları görülür. Saraylılar statülerine ve servetlerine paralel şekilde toplumun ve sarayın yararına hayır işlerinde bulunurlar. Aile bireyleri ile bağları kopmuş olması ve genel olarak çocukları olmaması hayır işlerine tesir etmiş olduğu düşünülebilir.

İlk olarak, saraylıların gerek haremde gerekse çıktıktan sonra hibe tahsislerinde buldukları görülür. İncelenen terekelerde, mallarının üçte birini bağışlama manasına gelen 'sülüs' tayinlerinin, saraylı olmayan askerî sınıf mensubu kadınlara kıyasla daha yoğun olduğu dikkati çeker. Örneğin on sekizinci yüzyılın ilk yarısında ölen 338 saraylının terekeleri incelendiğinde sülüs tayini oranı %30 iken, Kısmet-i Askerî mahkemesine kaydedilen kadınlar için bu oran %8'e düşer. Saraylılar çoğunlukla cariyelerine ve farklı statülerdeki diğer saray mensuplarına hibe yaptıkları dikkati çeker.

⁹³ BOA, D.BŞM.MHF, nr. 13163.

⁹⁴ Rachida Thili Sellaouti, "The Image of the Muslim Women According to the *Tableau Général de l'Empire Othoman* or the 'Regeneration' of the Ottoman Empire", *İmparatorluğun Meşalesi, XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Genel Görünümü ve Ignatius Mouradega d'Ohsson*, İstanbul 2002, s. 123.

Ayrıca saraylıların büyük çoğunluğunun ‘yarı-ailevî’ kategorisine giren vakıflar kurdukları görülür. Böylece hem kendi mallarını koruyup kendilerine gelir sağladıkları ve birçok durumda vakıf gelirleri tahsisi veya mütevellî tayini suretiyle saray mensuplarının menfaatlerini korudukları görülür. Örneğin, I. Abdülhamid zamanında Harem-i Hümayun’da ket-hüda olan Şuhi Kadın binti Abdülmennan yeniden inşa ettirdiği çeşmenin masraflarını karşılamak için vakıf kurar. Harem’de (Hürrem Saray-i Sultânî) Oda Halifesi olan Müstesna Hatun binti Abdullah ve kahvecibaşısı Teberdar Süleyman Ağa bin Hüseyin’i vakfına vekil olarak seçer. Ayrıca diğer bir saray personeli olan Bevvab-ı Sultânî Mehmed Halife bin Âsafı ve Eski Saray teberdarları emeklilerinden Süleyman Ağa bin Hüseyin’i günlük 5 akçe ile mütevellî tayin eder. Süleyman Ağa’nın ölümünü takiben onun soyundan gelenlerin mütevellî olmalarına karar verilir.⁹⁵

Saraylılar vakıfları yolu ile saray mensuplarını kollarken, yaptırdıkları hayır eserleri ile saray dışında etkin ve görünür olurlar. Saraylılar birçok alanda himaye edilen pozisyonunda yer alırken, hayır eserleri inşası ile hâmi olarak yer alırlar. Saraylılar harem içindeki statülerine göre değişen ölçeklerde, kurdukları vakıfların gelirleri ile beslenen, cami-mescit, mektep ve çeşme ağırlıklı olmak üzere farklı muhitlerde birçok hayır eserleri inşa ettirdikleri görülür.⁹⁶ Örneğin Dârüssaâde Ağası Maktul Moralı Beşir Ağa’nın (ö. 1752) cariyesi olan Hatice Usta’nın yaptırmış olduğu eserlerin çeşitliliği, hanedan mensubu kadınların hayır eserlerinin mütevazı ölçekli benzeri olması açısından önemli bir örnektir. Kendisinin Bayezid Camii civarında Yahnikan Sokağı Mescidi (1758), cami civarında çeşme (1748) ve mektebi vardır.⁹⁷ Doğal olarak her saraylının Hatice Usta gibi büyük icraatlarda bulunması mümkün değildir. Örneğin, Sarayî Fevziye Hatun (ö. 1141/1728) 300 kuruşunu Molla Gürani Mahallesi’nde bulunan kuyunun tamiri için vakfetmiştir.⁹⁸ Yaptırılan, tamir ettirilen eserlerin dönemin ihtiyaçlarına ve mimari eğilimlerine paralel geliştiği görülür.

⁹⁵ BOA, Evkaf Vakfiyeler (EV.VKF), 26/1, (1199/1784-85).

⁹⁶ Betül İpşirli Argıt, “Güç, İtibar ve Dindarlık: Harem-i Hümayun Mensubu Kadınların İstanbul’da Mimari Hamiliği”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı 47, İstanbul 2010, s. 259-279.

⁹⁷ Argıt, “Güç, İtibar ve Dindarlık”, s. 265.

⁹⁸ Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği- 0117 (1140/1727), s. 220.

1703 senesinde saray halkının Edirne'den İstanbul'a dönüşünü takiben kentsel gelişim yaşandığı, sultanlar, devlet adamları, saray halkının yoğun mimari faaliyetlerde buldukları ve önceki dönemlere kıyasla daha farklı kesimlere mensup kişilerin farklı ölçekte mimari eserler ile şehir içinde görünür oldukları bir dönemdir.⁹⁹ Bu duruma paralel şekilde önceki dönemlere kıyasla bu yüzyılda daha fazla sayıda saraylının hayır eseri yaptırdıkları görülür.

Hanedan ailesinin mimari eser hamiliği hanedanın meşruiyetini arttırma ve sarayın nüfuzunu şehre taşıma noktasında etkindir. Benzer şekilde saraylıların mimari eser banılığı ile kendi adlarını yücelttikleri ve ayrıca saray mensubu olarak topluma ve şehrin yapısına katkı sağladıkları görülür.

S o n u ç

Bu çalışma, 18. yüzyılın farklı dönemlerinde yaşayan saraylı cariyelerin hayatlarının farklı cephelerini patronaj perspektifinden değerlendirmek suretiyle, Saray-ı Hümâyün'a intisap etmenin neticesinde Harem-i Hümâyün'da başlayan ve sonrasında devam eden patronajın uzun vadede hâmi ve himaye edilen için neye tekabül ettiğini ve böylece saraylıların Saray-ı Hümâyün içindeki yerlerini görmeyi amaçladı.

Netice itibariyle, siyasi hane olmanın bir tezahürü olarak, cariyelere sunulan patronajın, gerek saraylıların gerek hanedan ve sarayın menfaatine işlediği görülür. Saraylı kadınlar perspektifinden bakıldığında, harem tecrübesinin harem içindeki pozisyonlarına uygun şekilde hayatlarının birçok safhasına müspet tesir eder. Köle kökenli saraylıların, hür doğmuş soylu üst düzey Müslüman kadınlara kıyasla daha düşük bir pozisyonda oldukları söylenebilir.¹⁰⁰ Ancak saray mensubiyetinin sıradan bir haneye mensup olan

⁹⁹ Shirin Hamadeh, *The City's Pleasures: Istanbul in the Eighteenth Century*, Seattle 2008, s. 76-109.

¹⁰⁰ II. Osman, Sadettin Efendinin oğlu Müftü Esad Efendi'nin kızı Akile ile 1622 senesinde evlenir. Ancak Akile Harem-i Hümâyün'da hiç yaşamaz. Ayrıca Kuyucu Murad Paşa'nın kızı I. Ahmed'in haremi olmak ister. Ancak Kethüda Kadın tarafından bu kadar cariye arasında aklını oynatacağı düşüncesi ile mani olunur. Bu iki örnek hür doğmuş seçkin aile mensubu kadınların, Harem-i Hümâyün'da yaşayan cariyelerden ayrıcalıklı pozisyonunu göstermesi açısından önemlidir (Leslie Peirce, *The Imperial Harem*, s. 106-107).

kölelere kıyasla, hatta sıradan bir hür olmaya kıyasla ‘hayırlı kapılara’ ulaşmaya daha imkân tanıdığı, belli bazı yükümlülükler ile birlikte ayrıcalık, itibar ve kimlik kazandırdığı görülür.

Sosyo-ekonomik açıdan heterojen bir yapıya sahip olan saraylıların tamamının “sarayî” olarak adlandırılması, bu kadınların Osmanlı toplumunun ‘seçkin’leri olarak değerlendirilebilir mi sorusunu akla getirir. Nitekim kör olan Saraylı Sungur’un mektubunda belirttiği gibi saraylı olmasından sebep dilenememesi, saray mensubu olmanın kişiye kazandırdığı saygınlığı gösterir. Ayrıca Sungur örneğinde görüldüğü üzere tek bir ‘sarayî’ grup içinde dahi geniş bir çeşitliliğin söz konusu olması, bazı saraylıların fakirlik içinde, kimsesiz bir odada hayata veda etmesi, her saraylının Simten Kadın veya Dilpezir Usta gibi parlak bir kariyerinin olmaması, Osmanlı toplumunda ‘seçkin’ olmanın her durumda ekonomik zenginliğe değil, sosyal itibara tekabül ettiği söylenebilir.¹⁰¹

Diğer taraftan padişah hanesinin mensubu olan muhtelif statüdeki saraylıların, hanedan ve sarayın temsilcisi olarak işlev gördükleri düşünülebilir. Bu durum, hanedanın ve sarayın İstanbul’a döndüğü, şehir yaşamının dönüştüğü, siyasi yapıda değişim yaşandığı 18. yüzyıl ortamında önemli görünür.

Saray ve saraylılar arası ilişki patronaj perspektifinden değerlendirildiğinde, siyasi dengelerin ve sarayın işleyişinin tam olarak anlaşılabilmesi için sistemin bir parçası olan ve dönemin eliti ile bağlantılı olan saraylı kadınların meseleye dâhil edilmesi gerekliliği açığa çıkar. Geniş ve kompleks ilişkiler ağından oluşan bir saray yapısı düşünüldüğünde, cinsiyetten ziyade statünün kişinin saray içinde yeri ve öneminde belirleyici olduğu söylenebilir.

Hanedan kadınları hakkında yapılan çalışmaların sayısının artması, saraylı cariyelerin harem hizmeti esnasında ve çırağ edilme sonrasında, saray içindeki yerlerini ve rollerinin tespiti noktasında büyük katkı sağla-

¹⁰¹ Bu noktada, Pierre Bourdieu’nun yirminci yüzyıl Fransız toplumunda, seçkin yapısını anlamak için ‘kültürel sermaye, sosyal sermaye ve ekonomik sermaye’ ayrımı belirleyici olmuştur (Pierre Bourdieu, *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, trc. Richard Nice, Cambridge, Massachusetts 1984).

yacaktır. Örneğin uzun yıllar IV. Mehmed'in hasekisi olan ve sonrasında II. Mustafa ve III. Ahmed'in annesi olarak yirmi sene valide sultan olan Emetullah Rabia Gülnuş Sultan'ın (ö.1715) harem hizmeti sırasında irtibat dâhilinde olduğu saraylı cariyelerden, saray içinde ve dışında nasıl istifade ettiği, bu saraylıların isyan, tahttan indirme, saray içi ve dışı siyasi ittifakların yoğunlaştığı dönemlerde bizzat siyasi aktörler olarak nasıl işlev gördükleri gibi soruların çalışılması, saraylılar hakkında daha fazla bilgi açığa çıkaracaktır.

Son bir husus olarak vurgulamak gerekirse hâla çalışmaların yeterli olmadığı değişim ve dönüşüm dönemi olarak kabul edilen 17. ve 18. yüzyıllarda saray iç dinamiklerinin, gündelik siyasetin daha iyi anlaşılabilmesi için saray içi ve dışında yoğun olarak mevcut olan muhtelif ölçekli siyasi hiziplerin ve hanelerin, haneler arası ilişkiler ve kadın mensuplar da meseleye dâhil edilerek çalışılması önemlidir. Bu durum birçok farklı ölçekte ve şekilde işleyen himaye sisteminin, hâmi ve himaye edilenin statü, yaş ve cinsiyetine göre farklı dönemlerde- örneğin daha merkezi bir yapıya geçildiği on dokuzuncu yüzyılda- veya mahalli farklılıkların yaşandığı farklı coğrafyalarda, nasıl farklılaştığını açığa çıkaracaktır. Son dönemde önemi artan dünya tarihi perspektifine paralel olarak, farklı kültürler ile mukayeseli, devamlılıkları ve benzerlikleri açığa çıkaracak çalışmaların sayısının artmasının önemi kendini göstermektedir.¹⁰²

¹⁰² Osmanlı hane yapısının, farklı kültürler ile mukayeseli şekilde, özellikle Akdeniz bağlamında çalışılmasına vurgu yapan yakın tarihli bir çalışma için bkz. Palmira Brummett, "Placing the Ottomans in the Mediterranean World: The Question of Nobles and Households", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı 36, İstanbul 2010, s. 77- 96.

“MANUMITTED FEMALE SLAVES OF THE OTTOMAN IMPERIAL HAREM
(SARAYİS) IN THE EIGHTEENTH CENTURY”

Abstract

This article restores the lives of a large body of manumitted female palace slaves (sarayîs), and explores their place at the imperial court through a study of various aspects of their lives in the eighteenth century. Affiliation to the imperial court opened up access to patronage networks that had been generated during their period of service in the imperial harem and continued following their transfer from the imperial palaces. Manumission did not loosen the ties with the imperial court, but signaled the beginning of a new kind of relationship based on mutual interest and interdependence.

By examining various aspects of sarayî women's lives, such as marriage, residential patterns, material world and philanthropic acts, through the perspective of patronage relationship, the present article reveals the extent of this enduring patronage relationship and the implications for both parties. This ongoing affiliation to the imperial court left a considerable imprint on the lives of manumitted female palace slaves and provided them with benefits and advantages in various stages of their lives according to their status in the harem hierarchy. From another perspective, manumitted female palace slaves secured the interest of the imperial household even after leaving the imperial palaces. By establishing loyal households through marriage, introducing court culture to the urban society and contributing to city life through architectural patronage, sarayî women of all levels functioned as representatives of the imperial court which was important in the socio-political context of the century.

At the final point this study hints that, in the political context of the era, a complete understanding of the internal functioning of the imperial court cannot be fully understood without taking into consideration the role of these loyal allies of the imperial household who acted as component of the imperial court all through their lives.

Keywords

The Ottoman Empire, 18th century, Imperial court, Imperial Harem, Female Palace slaves, patronage.

II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDE DEVLETİN KOSOVA'DA AÇTIĞI OKULLAR

*Arzu M. NURDOĞAN**

ÖZET

Bu çalışmanın amacı Kosova'daki devlet eğitiminin gelişimini Sultan II. Abdülhamit dönemindeki (1876-1909) Osmanlı hakimiyetinin tarihsel evresi açısından incelemektir. Çalışmanın ağırlık noktasını farklı etnik, dinsel, dilsel ve kültürel grupların birarada yaşadığı Kosova bölgesindeki eğitim sisteminin işleyişi, karşılaşılan sorunlar ve hükümetin bu sorunları çözmeye yönelik girişimleri oluşturmaktadır. Araştırmanın temel varsayımı, belirli bir tarih dilimi ve sınırlı bir saha için olsa dahi Osmanlı dünyasının bilimsel, eğitsel ve entellektüel hayatını/faaliyetlerini ortaya koymanın Osmanlı'dan günümüze kalan kültürel ve sosyal mirası anlamak açısından faydalı olacaktır. Ayrıca Kosova gibi kozmopolit karakteriyle Osmanlı coğrafyasında özel bir öneme sahip bu bölgedeki eğitim faaliyetlerinin bilinmesi, dönemin ve mekanın kendine has özelliklerini, modernleşme sürecinin iç dinamiklerini ve Balkan coğrafyasındaki altı asırlık Osmanlı varlığını doğru bir şekilde değerlendirmek için vesile olacaktır. Bu çalışmada, sonuç olarak Osmanlı'nın Kosova'daki eğitim faaliyetlerinin gerçek mahiyeti ve boyutları, birincil kaynaklar olan arşiv belgeleri ışığında, dikey yöntem ve tarihsel araştırma deseninden yararlanılarak ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler

Kosova, devlet eğitimi, Arnavut, okullaşma, kozmopolit, ayrılıkçı hareketler, toplumsal bütünlüşme, eğitim kampanyası.

Balkan milletlerinin doğal tarihi, Osmanlılar'ın Balkanlar'da üstünlüğünü kesin olarak kurduğu 1371 Çirmen Savaşı'ndan itibaren merkezîyetçi-bürokratik bir imparatorluğun içine alınarak neticeleri günümüze dek yansıyan kuvvetli bir dönüşüm geçirmiş ve siyasi yapılanmada, kültürde, dilde, sanatlarda, gündelik yaşamda yoğun bir Osmanlılaştırmanın etkisiyle yeni bir gelişim süreci içerisine girmiştir. Sırbistan, Karadağ, Makedonya ve

* Dr., Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Sosyal Bilimler Eğitimi Ana Bilim Dalı. / arzu.nurdogan@marmara.edu.tr

Arnavutluk'la komşu bulunan Kosova, gerek Balkan yarımadası içerisinde müslüman nüfusun en yoğun olarak yaşadığı bölge olması, gerekse altı asırlık bir hakimiyet döneminin ardından, Osmanlı kültür mirasının en zengin görülebildiği yerleri -araştırmanın kapsadığı dönem içerisinde vilayet merkezi bulunan Üsküp ile Priştine, Seniçe, İpek, Taşlıca ve Prizren sancakları- barındırması itibarıyla son derece önemlidir.

Bu bağlamda çalışmanın amacı Kosova'daki devlet eğitiminin gelişimini Sultan II. Abdülhamit dönemindeki (1876-1909) Osmanlı hakimiyet anlayışının temel değerleri çerçevesinde incelemektir. Çalışmanın ağırlık noktasını farklı etnik, dinsel, dilsel ve kültürel grupların birarada yaşadığı Kosova bölgesindeki eğitim sisteminin işleyişi, bu sistemde karşılaşılan sorunlar ve hükümetin bu sorunları çözmeye yönelik girişimleri oluşturmaktadır.

Araştırmanın temel varsayımı, belirli bir tarih dilimi ve sınırlı bir saha için olsa dahi Osmanlı dünyasının bilimsel, eğitsel ve entellektüel hayatını/faaliyetlerini ortaya koymanın Osmanlı'dan günümüze kalan kültürel ve sosyal mirası anlamak açısından faydalı olacaktır. Ayrıca Kosova gibi kozmopolit karakteriyle Osmanlı coğrafyasında özel bir öneme sahip bu bölgedeki eğitim faaliyetlerinin bilinmesi, dönemin ve mekanın kendine has özelliklerini, modernleşme sürecinin iç dinamiklerini ve Balkan coğrafyasındaki altı asırlık Osmanlı varlığını doğru bir şekilde değerlendirmek için vesile olacaktır.

Çalışmadaki temel yaklaşım, Kosova'daki devlet eğitimi Osmanlı'nın son dönemindeki derin toplumsal ayrışmanın, yoğun çatışmanın ve bunların yarattığı gerilim psikolojisinin aşırı tesirleri çerçevesinde ele almaktır. Bu yaklaşımın neticesinde, sonuç olarak ulaşılmak istenen temel hedef ise; Osmanlı'nın Kosova'daki eğitim faaliyetlerinin gerçek mahiyeti ve boyutlarını, birincil kaynaklar olan arşiv belgeleri ışığında, dikey yöntem ve tarihsel araştırma deseninden yararlanarak ortaya koymaya çalışmaktır. Bu bağlamda Kosova'daki eğitim yatırımları mevcut ve yaygın kanaatlerden çok farklı bir manzara arz etmektedir. Yürütülen faaliyetlerin niteliği ve boyutları, özellikle devletin son dönemindeki girişimlerin değişik safhaları ve yönleri, merkezin bölge üzerindeki hassasiyetini göstermektedir. Şüphesiz ki bu hassasiyete rağmen eğitim tarihçilerinin beklentilerini karşılamayan bazı sınırlılıkların bulunduğunu, başarıların yanında başarı-

sızlıkların da yer aldığını görmek mümkündür. Ancak herhalde, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kosova'da gerçekleştirmeye çalıştığı eğitim faaliyetlerinin bölgede çok zengin bir kültürel miras bırakmış olduğu gözardı edilmemesi gereken önemli bir husustur.

Araştırmanın en önemli sınırlılığı, Sultan II. Abdülhamit döneminde Kosova'daki eğitim uygulamalarının, yalnızca Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgelerden yararlanılarak ortaya konulmaya çalışılmasıdır. Osmanlı Devleti'nin Kosova eğitim sistemine yönelik düzenlemeleri, Kosova'daki Osmanlı arşivi incelenerek daha etraflı bir şekilde değerlendirilebilir. Bu çerçevede *II. Abdülhamit Döneminde Devletin Kosova'da Açtığı Okullar* başlıklı çalışmada yer alan bulgular, daha çok Sırpça ve diğer yabancı dillerde yazılmış birinci el kaynakların ve yerel arşivlerin incelenmesiyle yapılabilecek karşılaştırmalı bir çalışmaya zemin oluşturma amacıyla kaleme alınmıştır. Esasen şimdiye kadar bu konuda Türkçe'de yalnızca iki çalışmanın bulunabilmiş olması, karşılaştırmalı bir analiz için gerekli olan iki veya daha çok sayıda objenin bilgisinden, en azından bir tarafın –Osmanlı ayağının- neredeyse tamamen yoksun olduğu söylenebilir. Zira bu araştırmaların ilkinde; birkaç salname dışında Osmanlı Arşivleri'ne hiçbir şekilde müracaat edilmeden,¹ ikincisindeyse tarama ve seçim yöntemleri belirlenmeksizin yalnızca oniki belgeden istifadeyle üstelik bütün bir imparatorluk dönemini kapsayan genellemelere ulaşmaya çalışılmıştır.² Genel eğilimin aksine imparatorluk mirasının askeri, siyasi ve ekonomik yönleri kadar kültür ve sosyal hayatının yahut fikri ve ilmi yapısının da en az diğerleri kadar entellektüel ve akademik merak uyandırdığı kanaatiyle, Osmanlı Arşivleri'nde bu konuya dair

¹ Nimetullah Hafız, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Kosova'da Eğitim", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi. İstanbul, 12-15 Nisan 1999. Tebliğler*, (der. H. Yavuz Nuhoglu), İstanbul 2001, s. 103-108. Gerek Nimetullah Hafız'ın gerekse Aydın Oy ("*Çevren*" Dergisi *Folklor, Etnografya ve Halk Edebiyatı Bibliyografyası* (Sayı 1-40), İstanbul 1985)'un çalışmalarında tek bir yazara ait iki makaleden daha bahsedilmişse de derginin bu nüshalarını bulmak mümkün olmamıştır. Söz konusu iki makale; Mucahit Asimov, "Kosova Salnamelerinde Yazıldığına Göre Kosova Vilayeti'ndeki Mektepler", *Çevren*, Sayı 30, Priştine; Mucahit Asimov, "Kosova Vilayeti'nde İptidaiye Okulları", *Çevren*, Sayı 35, Priştine.

² Ebubekir Sofuoğlu-Cem Topsakal, "Osmanlı Devleti'nin Kosova Eğitim Sistemine Yönelik Yönetimsel Düzenlemeleri", *YüzyüncüYıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Haziran 2007, IV/1, s. 60-80.

belgelerin zenginliği de göz önüne alınarak, Kosova'daki 523 yıllık tarihsel evre yerine, bir makale sınırları içerisinde muayyen bir dönemin tek bir yönünü yansıtmak daha doğru bir yaklaşım olmalıdır.

Kosova'da Devlet Eğitiminin Yayılması ve Yeni Okullar İçin Kaynak Bulma Çabaları

“Avrupa-i Osmani” hudutları içerisinde bulunan Kosova bölgesindeki Müslüman Arnavut nüfusun varlığı³ ve bilhassa Prizren, Priştine ve Yenipazar Sancakları'yla çevresindeki mülki, askeri, adli, ekonomik, eğitsel aksaklıklar⁴ Osmanlı hükümetinin de bölgedeki düzen ve huzuru sağlamak-taki en zayıf noktalarından biri olmuştur. Arnavutların ayrı ve bağımsız bir millet olduğu düşüncesinden hareketle 1878 yılında oluşturulan Prizren Birliği'nin⁵ önderliğinde yürütülen başkaldırının bastırılmasından sonra, merkezin bölgeye yönelik eğitim politikalarında sınırlı bir esneklikten söz edilebilir. Bu durumun yansımalarından biri olarak Sultan II. Abdülhamit, Prizren Birliği'nin oldukça güçlendirdiği ulusçu eğilimlerden duyduğu endişeyle bu tür hareketlerin tekrarlanmasının önünü kesmek amacıyla Arnavutça eğitime izin vermiştir.

Kosova'daki yerel koşullar göz önüne alındığında böyle bir siyasetin izlenmesi, merkezin askeri, ekonomik ve siyasi çıkarları açısından tercihten ziyade bir zorunluluktur. Söz konusu yerel koşullar; Kosova'nın yoğun dış müdahaleler ve buna bağlı olarak gayrimüslim – yabancı okullaşmanın etkisinde kalmış olması, dış müdahalelerin tedricen artmasının bölgede

³ Kosova Vilayeti maarif müfettişinin, bölgede yaşayan Arnavutların bazı özelliklerini sıraladığı raporu hakkında bkz. 11 Ağustos 1884 (21 Zilkade 1301), Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mekatib-i Aliye Tasnifi (MF.ALY), 2/94.

⁴ Sait Paşa, *Anılar*, İstanbul 1977, s. 393.

⁵ Prizren Birliği hakkında bkz. Yüksel Çelik, “Prizren İttihad Cemiyeti ve Faaliyetleri 1878-1881”, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996; Arben Puto-Stefanaq Pollo, *The History of Albania. From its Origins to Present Day* (with the Collaboration of Kristo Frasheri and Skender Anamali), London, Boston, Henley 1981; Isa Blumi, *Rethinking the late Ottoman Empire: a comparative social and political history of Albania and Yemen, 1878-1918*, İstanbul 2003; George W. Gawrych, *The crescent and the eagle: Ottoman Rule, Islam and the Albanians, 1874-1913*, London, New York 2006.

Osmanlı varlığına karşı bir tehdit oluşturması, Kosova'daki bazı yerel yöneticilerin merkezden bağımsızlaşmasına hareket etmeleri.

Nitekim 7 Ekim 1880 tarihinde kaleme alınan bir layihada, Kosova'daki bu koşullara ve eğitimin genel durumuna dair aydınlatıcı bilgiler yer almaktadır. Bölgedeki orman arazisinin suiistimalinden hayvan hastalıklarına, dokumacılıktan kışla, hastane, telgrafhane, yollar ve köprüler inşasına kadar geniş bilgiler içeren layihada; mevcut ibtidai (ilkokul) binalarının çoğunun, eğitime elverişliliği şöyle dursun oturulamayacak derecede harap oldukları, öğretmenlerinin ise ne dini-ahlaki yönden ne de pedagojik formasyon açısından yeterli görüldükleri belirtilmiş, bunların mesleklerine karşı kayıtsız olduklarına temas edilmiştir. Yeterli düzeyde eğitim verilemediğinden, bölgede kan davaları ve benzeri şiddet içerikli olaylara sıklıkla rastlanılmaktadır. Buna karşılık aynı bölgede gayrimüslim okullarının hızla artırılması yönünde, gerek cemaat reisleri gerekse yabancı devletler büyük fedakarlıkları göze almaktadır. Layihada; dönemin eğitim politikaları doğrultusunda birlik, sadakat, bağlılık ve ahlak kavramlarının yerleştirilmesi amacıyla araçsallaştırıldığı anlaşılan okulların yaygınlaştırılmasıyla, “Arnavutluk hakkında mu’tad olan ahval-i vahşiyye ve ef’al-i gayr-i marziyyenin önü alınarak kendileri daire-i medeniyete idhal edilmiş olacağı” ifade edilmiştir. Bu hedefin gerçekleştirilebilmesi için temel gereksinim, sağlam ve sürekli bir gelir kaynağıdır ki, devletin birkaç yıl önce başlattığı uygulama, meselenin çözümünde önemli mesafe katedilmesini sağlamıştır. Söz konusu yönetime göre tarımdan elde edilen hasılatın bir kısmı okul masraflarına ayrılmıştır.⁶

Daha ziyade Taşlıca Sancağı’nda yaşayan Latin-Katoliklerin müslümanlar üzerindeki olumsuz etkisine, Sırbistan ve Bulgaristan’la sınırı bulunan Üsküp Sancağı’na gerek ticaret gerekse seyahat amacıyla gelen yabancıların provokasyon peşinde koştuklarına ve Sırların Bulgarlara baskısı hususlarına da temas edilen layihada; bu tür müdahaleler nedeniyle 1879 yılında Gilan Kazası’ndan çok sayıda (160 hane) Bulgar’ın Sırbistan’a

⁶ Sözelimi beş sene boyunca tarla başına 20 kile - Osmanlılar döneminde buğdayda kile, 20 okka, yani 25.656 kg. olarak hesaplanırdı: Walther Hinz, *İslam’da Ölçü Sistemleri*, (çev. Acar Sevim), İstanbul 1990, s. 51.- buğday ektirilerek, hasılatından yine aynı miktarda tohum temin edildikten sonra, kalanın yarısı emeği karşılığında çiftçiye, yarısı da okul giderlerine tahsis edilmişti (7 Ekim 1880/2 Zilkade 1297, BOA, Yıldız Perakende Umumi (Y.PRK.UM), 3/43).

göç ettiğinden ve Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan bazı Bulgarların da göç etmek zorunda kalan müslümanların arazi ve mallarını gaspettiklerinden bahsedilmektedir. Bu tür hadiselerde Bulgar Eksarhının da parmağı olduğu belirtilen layihada, Kosova'daki sorunları büyük ölçüde çözümleyecek tedbirlerden ilki, tüm köy ve kasabalarda okullar açmak ve ilköğretimi zorunlu hale getirmek, diğeri öğretmenleri titiz bir incelemenin ardından atamak ve sonuncusu gayrimüslim okullarında okutulacak kitapları, Rusya ve Sırbistan'dan getirilmeyip, Maarif Nezareti'nce bastırmaktı.⁷

Öte yandan Arnavutların topraklarını ve ulusal haklarını korumak iddiasındaki Avusturya-Macaristan, Kosova'daki müslüman Arnavutları Sırplar aleyhinde kışkırtmakta, Sırpların Kosova'da yüzü aşkın okul açması ve patrikliğin nüfuzunu artırmak yönündeki faaliyetlerine karşı onları örgütlemekteydi. Esasen Avusturya'nın temel hedefinin; Kosova Arnavutları'nın bağımsızlıklarını elde etmesine destek olmaktan ziyade, Rusya'nın özellikle Karadağ ve Sırbistan üzerinden Pan-Slavik emellerine⁸ set çekmek olduğu söylenebilir. Merkez nazarında, eğitimsizlik nedeniyle Avusturya tarafından kolaylıkla manipüle edilmiş olan müslüman Arnavutları, içinde buldukları bu çıkmazdan kurtarmanın en iyi yolu nitelikli ve yeterli sayıda devlet okulunun açılmasıydı.⁹ Sultan II. Abdülhamit uygulamaya konacak yeni önlemlerle; imparatorluğun bütün unsurları arasında hiçbir fark gözetmeden ortak değer ve kavramlar çerçevesinde verilecek bir eğitimle, bölgesel ve ulusal meselelerin aşılacağını ve bu suretle yabancı müdahalelerin de engelleneceğini görüşündeydi.

Sultan II. Abdülhamit dönemindeki hükümetlerin, özellikle Kosova gibi Bulgaristan, Sırbistan, Avusturya ve Karadağ'la çevrilmiş stratejik bölgelerde başlattığı eğitim kampanyasına dair çağrılarına rağmen, bazı yerel idarecilerin merkezin bilgisi ve onayı dışında hareket etmesi, devletin taşradaki siyasi ve kültürel etkisini tahkim politikasını adeta baltalamaktaydı. Sözgelimi okul sayısını artırmak, gayrimüslim okullarında Osmanlı sistemi ve değerleri aleyhinde eğitim verilmesini engellemek, provokasyonlara meydan vermemek, halkın infialine neden olabilecek hadiseler

⁷ 7 Ekim 1880 (2 Zilkade 1297), BOA, Y.PRK.UM, 3/43.

⁸ Barbara Jelavich, *The Ottoman Empire, the great powers, and the Straits question, 1870-1887*, Bloomington, London 1923, s. 119-123.

⁹ 20 Mayıs 1901 (2 Safer 1319), BOA, Yıldız Perakende Başkıtabet (Y.PRK.BŞK), 64/92.

karşısında tetikte olmak ve gerektiğinde insiyatif almak gibi görevlerle tayin edilen Kosova Maarif Müdürü, 1892-1893 yılında kaleme alınan bir teftiş raporuna göre; sözkonusu talimatları dikkate almadan, “birtakım eşhas-ı muzırranın arzu-i vicdanilerine hâdim olacak” tarzda hareket ediyordu. Raporda bunun sebebi olarak, maarif müdürünün göreve iltimasla getirilmiş olması gösterilmişti.¹⁰

II. Abdülhamit dönemine gelene dek yaşanan iç ve dış sorunların Osmanlı toplumsal yapısında yarattığı ekonomik, kültürel, ideolojik ve demografik değişim ve dönüşümler, Sultan’ın, imparatorluğun sürekliliğinin toplumsal bütünleşme ile sağlanabileceği anlayışına dayanan bir siyaset takip etmesine neden olmuştur. Söz konusu değişim ve dönüşümlerin düşünce hayatında yol açtığı dünyevileşme ve farklılaşmanın getirdiği kimlik bunalımının tehlikeli boyutlara varması, eğitimden bu konuda toparlayıcı bir güç olarak yararlanılmasına yol açmıştır. Öte yandan 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’nın neden olduğu müslüman-hristiyan husumeti, Berlin Kongresi neticesinde kaybedilen toprakların yol açtığı tepkiyle daha da perçinlenmiştir. Bundan sonra Osmanlı İmparatorluğu’nun bütünlüğünü sağlamanın Hilafet kurumundan siyasal bir güç olarak faydalanmaktan¹¹ ve eğitimin özellikle müslüman tebaa arasında bir İslam birliği ve dayanışması oluşumundaki rolünden geçtiğini düşünen II. Abdülhamit, bölgede çok sayıda okul açmış, bunlara ayrıcalıklar tanımaktan da geri durmamıştır. Ayrılıkçı-ulusçu hareketlerin ivme kazandığı bir ortamda II. Abdülhamit’in bu siyaseti ne müslüman Osmanlı tebaası arasında ne de gayrimüslim-müslim halklar arasında hedeflenen bütünleşmeyi sağlayabilmiştir.

Osmanlı coğrafyasında okullaşmaya en çok ihtiyaç duyulan bölgelerden biri olan Kosova’da, eğitimin yaygınlaştırılması hedefine yönelik projeler Sultan II. Abdülhamit’in tahta çıkışından hemen sonra gündeme gelmiştir. Bu amaçla Dahiliye Nezareti Kosova’da, tarımdan elde edilen hasılatın bir kısmının kaynak sıkıntısına çözüm olmak üzere Tuna Vila-

¹⁰ 1892-1893 (1308), BOA, Yıldız Perakende Arzuhal ve Journaller (Y.PRK.AZJ), 19/82.

¹¹ Bu konuda bkz. Tufan Buzpınar, “Abdulhamid II, Islam and the Arabs: the Cases of Syria and the Hijaz 1878-1882”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, The University of Manchester Faculty of Arts Department of Middle Eastern Studies, Manchester 1991; Azmi Özcan, *Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, İstanbul 1992; Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği: Osmanlı Devleti’nin İslam Siyaseti: 1856-1908*, İstanbul 1992.

yeti'ndeki gibi maarif sandıklarına¹² aktarılmasını önermiştir. Sözkonusu uygulamanın beş yılla sınırlandırılmasını planlayan Dahiliye Nazırı, özellikle müslim ve gayrimüslimlere ait gelirlerin birbirine karıştırılmamasına özen gösterilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Bu konuda görüşüne başvuru Tuna Valisi, Bakanlık tarafından yapılan teklifin 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne¹³ aykırı olmadığına temas etmekle beraber, uygulamanın istenmeyen sonuçlar verebileceği yönündeki kanaatini Babı-ali'ye bildirmiştir. Zira Vali tarım ürünlerinin satılmasıyla elde edilen kârın maarif sandıklarına aktarılmasının, halkın ziraate ilişkin yasal haklarını kısıtlayarak, bir takım huzursuzluklara yol açacağından endişelenmekteydi. Tuna Valisi Ahmed Paşa, ilköğretim okullarının inşası ve masraflarının karşılanması da dahil, bütün sorumluluğun zaten halkta olduğunu ve önerilen yöntem yerine, atıl durumdaki vakıf ve avarız gelirlerinin eğitim için harcanmasının daha doğru olacağını belirtmiştir.¹⁴

Sultan II. Abdülhamit devrinde, eğitimin başkent yahut büyük şehirlerden ziyade taşradaki ahali için gerekli olduğu konusunda süphesiz önceki dönemlere nazaran bir bilinçlenme sözkonusuydu. Nitekim bu devirde bir taraftan devlet okullarında verilen eğitimin niteliği yükseltilmeye çalışılırken, diğer taraftan bayındırlık ve altyapı faaliyetleri, sağlık sektöründeki büyüme, kentleşme ve belediye hizmetleri¹⁵ tüm imparatorluk gene-

¹² Vilayet merkezlerinde maarif müdürünün başkanlığında, mahallinden üç aza, bir sandık emini ve bir katipten oluşan maarif meclisleri teşkil edilmişti. Vilayet maarif meclisi üyelerinden sandık emini; sözkonusu vakıf gelirlerinden maarif sandıklarına aktarılacak kısmın takibini yapmak, bunlarla inşa edilebilecek okul adedini tespit edip vilayet idare meclisine bildirmek vb. bazı görevlerden mesuldu (4 Ekim 1882/21 Zilkade 1299, BOA, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT), 652/35).

¹³ Nizamname hakkında bkz. Mahmud Cevat İbnü's Şeyh Nafi, *Maarif-i Umumiye Nezareti. Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı -XIX. Asır Osmanlı Maarif Tarihi-*, (haz. Taceddin Kayoğlu), Ankara 2001, s. 93-99.

¹⁴ 26 Mayıs 1877 (13 Cemaziyevvel 1294), BOA, MF.MKT, 49/25.

¹⁵ II. Abdülhamit dönemindeki bu faaliyetlerle ilgili bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1962, VIII, 167 vd.; Ali İhsan Gencer, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Donanması Bahriye Nezareti", *Türk Denizcilik Tarihi*, Ankara 2002, s. 236 vd.; E.M.Earle, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, (çev. Kasım Yargıcı), İstanbul 1972, s. 67-75; Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tedkik*, Ankara 1994, s. 83 vd.; İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme Anlayışına Bir Örnek: İslah-ı Sanayi Komisyonu Olayı", *Gelişme Dergisi Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara 1978, s. 128-130.

linde ziraat, ticaret ve sanayi eğitimi veren okulların açılmasını zorunlu kılmıştı.¹⁶

Sultan II. Abdülhamit kendi devrine kadar açılan 400'ü aşkın rüşdiyenin dışında, vilayet merkezlerinde idadiler ve akla gelebilecek her alandaki meslek okulları ile rüşdiyelerin ihtiyaç nispetinde açılması konusunda kararlıydı.¹⁷ Ancak bu noktada aşılması gereken en ciddi problem mali kaynak meselesiydi. Devletin genel bütçesinden ayrılan pay veya padişahın hususi ihsanları, istikrarlı bir sübvansiyon olmadığı gibi, hedefe ulaşmak konusunda etkin bir yöntem de değildi. Bu kapsamda halkının çoğunluğunun tarım ve hayvancılıkla geçindiği bir ülkede eğitimin zırai gelirlerden finanse edilmesi sürpriz değildi. Dönemin bürokratları hedeflenen eğitim hamlesindeki maddi engelleri aşabilmek için bir diğer reçeteye daha güvenmişlerdi: Vakıflar! Muhtelif nedenlerden ötürü asli fonksiyonlarını kaybetmiş vakıflara işlerlik kazandırılması önemsiz bulunmuş ve gelirlerinin artık tamamen maarif sandıklarına aktarılmasına karar verilmişti.¹⁸

Bu reçetenin taşradaki eğitimin yapılanması için gereken kaynak meselesine çözüm olacağına dair bir iyimserlikle, bilhassa Kosova'da varolan yabancı etkisinin pasifize edilmesi hedefine yönelik yerel ihtiyaçları karşılayabilecek ölçüde okullaşmaya hız verilmiştir. Bu çerçevede 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne göre vilayet ve sancak merkezlerinde açılması kararlaştırılan¹⁹ müslim ve gayrimüslimlerin birarada öğrenim gördükleri idadilerden,²⁰ başlangıçta –zamanla taşradaki eğitsel dönüşümün en önemli aracı ibtidailer olmuştur- yeni bir “Osmanlı” yaratmak konusunda çok şey beklenmişti. Esasen Kosova'da mülki bir idadinin açılması için hazırlıklara

¹⁶ Sözelimi masrafı genel bütçeden karşılanmak üzere Kosova Vilayeti'ndeki idadilere ticaret, ziraat ve sanat şubelerinden oluşan birer sınıf ilave edilmişti (11 Nisan 1903/16 Muharrem 1321, BOA, MF.MKT, 696/31).

¹⁷ 4 Ekim 1882 (21 Zilkade 1299), BOA, MF.MKT, 652/35.

¹⁸ 30 Aralık 1881 (9 Safer 1299); 22 Ağustos 1882 (9 Zilkade 1299); 5 Nisan 1883 (27 Cemaziyelevvel 1300), BOA, MF.MKT, 652/35. Priştine'deki Sadi Dergâhi örneği için bkz. 21 Temmuz 1904 (7 Cemaziyelevvel 1322), BOA, Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı (TFR.I.KV), 66/6591.

¹⁹ Mahmud Cevad ibnü's-Şeyh Nafi, *Maarif-i Umumiye Nezareti*, s. 95.

²⁰ Vilayat-ı Şahanede Bulunan Leyli ve Nehari Mekatib-i İdadiyeye Mahsus Olarak Bu Kerre Maarif Nezareti'nce Tadilen Kaleme Alınan Ders Programları, Dersaadet 1310, s. 2.

ancak 1880'li yılların sonlarında başlanabilmiştir. İdadilerin en önemli gelir kaynağı olan eğitim vergisi (*maârif hisse-i îânesi*) vilayetin yalnızca üç sancağında; Üsküp, Priştine ve Prizren'de toplanabiliyordu. Bunlardan Priştine ve Prizren'de ancak kısmen toplanabilen vergi, Üsküp'tekinden farklı olmak üzere bir idadinin inşaat ve diğer daimi giderlerinin karşılanmasına yeterli değildi. Üsküp'te 1891 yılına dek toplanıp bankaya yatırılan eğitim vergisi ise, burada ikinci dereceden bir idadinin inşasına kafi gelmişti. Ancak ne hükümetin ne de bölgedeki mevcut durum eğitime başlamak için inşaatın tamamlanmasını beklemeye tahammülü yoktu. Zira yasanın çıkmasının üzerinden yaklaşık yirmi yıl geçmişti. Özellikle bölgedeki Arnavutların sadakatlerini temin etme yollarından biri olduğuna inanılan bu fikir, bir an önce hayata geçirilmeliydi. Böylece inşaat tamamlanana kadar kiralık bir evde öğrencilerin gündüzlü (*nehari*) eğitimine başlanmıştı.²¹

İdadide çalışacak öğretmenler hakkında ise şu kararlar alınmıştı: Muallimliğe Üsküp merkezden talip olanlar özel bir komisyon vasıtasıyla seçilecekti. Ancak müfredatındaki Fransızca'dan Mantık'a, Ekonomi'den Kimya ve Resim'e kadar çok sayıda dersi verebilecek nitelikte bir öğretim kadrosunun tamamı Üsküp'ten temin edilemezdi. Bu nedenle mahallinden bulunamayan bazı öğretmenlerin ve hatta müdürün İstanbul'dan gönderilmesi uygun görülmüştü.²²

Gerek bölgedeki gayrimüslim ve yabancı okullarla rekabette gerekse halkın, eğitimin yararına ilişkin görüşünü değiştirmede hayati bir öneme sahip ilköğretimdeki okullaşma düzeyindeyse; 1888 yılında Kosova'da 28 ibtidai ile 307 sıbyan mektebinin olduğu anlaşılmaktadır. Ancak devletin yeni bir Osmanlı kimliği oluşturma projesinde sıbyan mekteplerinin sayısı değil, modern ibtidailerin nicelik ve niteliği daha belirleyici ve önemliydi. Zira 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde açıkça belirtildiği üzere artık imparatorluğun her tarafında yeni usulde (usul-i cedid) eğitim-öğre-

²¹ Üsküb İdadisi Eylül 1891'de eğitime başlamıştır (25 Eylül 1891/2 Safer 1309, BOA, MF.MKT, 131/63.

²² Nitekim idadi müdürü olarak Mekteb-i Mülkiye mezunlarından biri yahut Mekteb-i Sultani kadrosundan Abdüllatif Efendizade Sadık Bey'in isimleri geçmekteydi (9 Şubat 1891/29 Cemaziyelahir 1308, BOA, MF.MKT, 126/100; 12 Şubat 1891/3 Receb 1308, 126/59.

tim yapabilecek ilkokulların açılması şarttı.²³ Bu doğrultuda bölgede mevcut sıbyan mekteplerinden 135'nin ibtidaiye dönüştürülmesi²⁴ ve 193 adet yeni ibtidainin açılması için gereken hazırlıklara hemen başlanmıştır. Söz konusu okulların inşaat masrafları ve maaşları yasal olarak halkın sorumluluğunda olduğundan bu hususta bir sıkıntı -en azından başlangıçta- yoktu. Ancak ilkokulların sürekli giderleri için de bir kaynağa ihtiyaç vardı. Bu çerçevede okul açılacak her köyün etrafında boş duran ve kullanılmayan arazilerin, ihtiyar meclislerinin denetiminde ziraata açılması ve elde edilen gelirin maarif sandıklarına aktarılmasına karar verilmiştir. Böylece devlet bölgede bir taraftan eğitimin diğer taraftan üretim ve gelirin artırılması için gerekli altyapıyı oluşturmaya çalışmıştır. Yine, esasen idadilere tahsis edilmiş bir gelir olan eğitim vergisinin Kosova Vilayeti'ndeki bazı sancaklardan, halkın şikayetine yol açmayacak derecede ilkokular için de toplanabileceği, böylece hazineye yük olmadan çok sayıda okulun açılabilceği Meclis-i Maarif'in bölgedeki eğitimi iyileştirmeye yönelik verdiği kararlar arasındaydı.²⁵

Ayrıca tütün vergisinden eğitim için bir pay ayrılması,²⁶ gelirleri okulların masraflarını karşılamak için kullanılmak üzere dükkan vb. inşası,²⁷ toplanan eğitim vergisinin nemalandırılmak üzere İstanbul'daki Osmanlı Bankası'na yatırılması,²⁸ eğitim vergisinin tahsilini kolaylaştırmak amacıyla "vesâyâ-i münasibe icrası" için memurlar görevlendirilmesi,²⁹ eseri kalmamış vakıflara ait değirmen, hamam vs.nin tamiriyle gelirinin eğitime tahsisi,³⁰ ilköğretim okullarının tesisine yardım etmeleri için halkın teşvik edilmesi,³¹ yoksul talebeye kitap ve malzeme temini maksadıyla kız öğrenciler tarafından eliş derslerinde tamamlanan ürünlerin açık artır-

²³ M. Cevat, *a.g.e.*, s. 94-95.

²⁴ Kosova Vilayeti Maarif Müfettişi'nin bölgede usul-i cedideyi yaygınlaştırma çabaları için bkz. 11 Ağustos 1884 (21 Zilkade 1301), BOA, MF.ALY, 2/94.

²⁵ 16 Ağustos 1888 (8 Zilhicce 1305), BOA, MF.MKT, 100/77.

²⁶ 29 Haziran 1889 (1 Zilkade 1306), BOA, MF.MKT, 109/67.

²⁷ 18 Temmuz 1893 (4 Muharrem 1311), BOA, MF.MKT, 175/56.

²⁸ 12 Şubat 1894 (6 Şaban 1311), BOA, MF.MKT, 201/5.

²⁹ 29 Mayıs 1894 (23 Zilkade 1311), BOA, MF.MKT, 220/30.

³⁰ 2 Eylül 1894 (2 Rebiülevvel 1312), BOA, MF.MKT, 220/6; 16 Eylül 1907 (8 Şaban 1325), BOA, TFR.I.KV, 175/17416.

³¹ 2 Mayıs 1900 (3 Muharrem 1318), BOA, MF.MKT, 652/35.

mayla satılması³² vagonla odun taşımacılığından maarif yararına ücret alınması,³³ aşar vergisinin 2/3'yle gelir getiren bir mülkün tesisi yahut Osmanlı Bankası'nda faize verilmesi³⁴ yönünde alınan kararlar devletin bölgedeki okullaşma sürecini tamamlamak konusundaki ciddiyetini göstermektedir. Ayrıca mevcut okulların iyileştirilmesi ve sayılarının artırılması için Üsküp'te valinin, kazalardaysa en kıdemli memurun idaresinde komisyonların kurulması da hükümetin Kosova'daki eğitimin artırılmasına yönelik aldığı tedbirler arasındadır. Bu komisyonların başlıca görevi okullaşma için gerekli kaynağın tespitiydi. Nitekim bilhassa yıllık 10.000 liradan fazla gelir getiren vakıflardan okullar için bir pay ayrılması bu çerçevede gündeme getirilen konulardan birisidir.³⁵

İştib'te de kaynak sıkıntısını çözmek amacıyla sözkonusu komisyonlardan biri oluşturulmuş ve yapılan çalışmalar neticesinde ciddi tedbirler alınmıştır. Sözgelimi, vakıf gelirleri fazlasının okullara bırakılması, maarif sandığına borcu olanlardan alacakların tahsili, belediye sandığından üç ayda bir eğitime aktarılması gereken meblağa dair ilgili mercilerle görüşülmesi, Vardar Nehri'nden istifade edenlerden eğitime katkı payı alınması, bir çifte hamamın ve bedestenin inşasıyla gelirlerinin okullara tahsisi komisyonun başarıları arasındadır.³⁶

Gerçekte Kosova Vilayeti'nde eğitim vergisinin toplanması önemli bir meseledir. Halbuki devletin eğitimdeki hedeflerine ulaşabilmesi için mevcutları kusursuz bir şekilde tahsil etmenin yanısıra yeni finansal kaynaklar yaratması şarttır. Sözkonusu vergiyi ödemeye muhalefet eden yerlerden üçü Priştine Sancağı'na bağlı Vulçitrin, Metroviçe ve Berane Kazaları'dır.³⁷ Öyle ki II. Meşrutiyet'in ilan edildiği yıl olan 1908'den itibaren adı geçen yerlerden hisse-i maârif ve menâfi' vergileri toplanmadığı gibi, Vulçitrin Kazası halkı da bir daha bu vergiyi ödememek üzere sözleşme imzalamışlardır. Gerçi bu kazalara bağlı bütün köylerde direniş onaylanmamıştır,

³² 18 Ağustos 1902 (14 Cemaziyelevvel 1320), BOA, MF.MKT, 653/31.

³³ 3 Haziran 1905 (29 Rebiülevvel 1323), BOA, TFR.I.KV, 92/9133.

³⁴ 15 Mart 1906 (19 Muharrem 1324), BOA, TFR.I.KV, 118/11782.

³⁵ 9 Mart 1891 (28 Receb 1308), BOA, MF.MKT, 128/68; 3 Haziran 1891 (26 Şevval 1308), 128/97.

³⁶ 25 Haziran 1903 (29 Rebiülevvel 1302), BOA, TFR.I.KV, 26/2589.

³⁷ 29 Mayıs 1894 (23 Zilkade 1311), BOA, MF.MKT, 220/30.

ancak ahali “diğerlerinin şerrinden havf ile ittifak hilafına harekete cesaret edemiyorlar”dır. Kosova Valisi bu hareketin arkasında Karadağ’ın bulunduğunu, hatta Emaret’in Berane’deki hristiyan halka silah ve mermi dağıttığını haber vermektedir. Priştine’deki bu direnişin vilayetin diğer kazalarına da yayılmasını³⁸ önlemek için hükümet, öncelikle muhalefete ön ayak olan iki muhtar ile ihtiyar heyetini tutuklamış ve bölgeye bir müfreze göndermek gibi askeri tedbirlere başvurmuştur. Bununla birlikte halka, kanunlara aykırı hareket edenlerin cezalandırılacağı çağrısında bulunulmuş ve onlardan yasadışı bir eyleme kalkışmayacaklarına dair sözlü ve yazılı bir teminat alınmıştır. Diğer taraftan sözkonusu vergileri toplamak üzere bölgeye mültezimler çağrılarak, tahsilat işlemine başlanılmış, mültezimlerin görevlerini yaparken adalet ilkesinden sapmayacaklarına dair bir beyanname düzenlenip tüm köylere -191- dağıtılmıştır. Esasen bölgedeki dış kaynaklı kışkırtma faaliyetlerinin yanısıra Kosova’nın mülki, mali, adli ve eğitim alanlarındaki ıslahat girişimlerine ve bunun uygulayıcıları konumundaki devlet memurlarına karşı bir tepkinin varlığı, böyle bir belgeye ihtiyaç duyulmasının gerekçesi olmalıdır. Zira bilhassa vergilendirme ve yeni adli uygulamalar konusunda oluşan tepkiler³⁹ farklı tarihlerde ve yerel düzeyde de kalsa gözardı edilemezdi.

Bu ve benzeri hadiselerin Avrupa basınında “Osmanlı Devleti’nin Arnavutlara karşı bir hezimetini” olarak yorumlandığına dikkat çeken hükümet, bölgedeki yasadışı eylemler karşısında askeri ve mülki yetkililerin teyakkuz halinde bulunmaları gerektiğini bildirmiştir.⁴⁰ Mali çözülmenin devletin merkezi yönetiminin gittikçe güçsüzleşmesi anlamını taşıması ve yeni eğitim örgütlenmesinin temelinde ekonomik kaynakların bulunması hükümetin böylesine ciddi tedbirler almasındaki temel gerekçelerdir.

Sultan II. Abdülhamit Kosova’daki ayrılıkçı hareketlerin ve direnişin bastırılmasına yönelik siyasi ve askeri önlemlerin yanısıra,⁴¹ bölgeyi

³⁸ Nitekim Firzovik halkı da vergileri ödemeyeceğini ilan etmiştir (16 Ağustos 1909/29 Receb 1327, BOA, TFR.I.KV, 226/22527).

³⁹ Nuray Bozboru, Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk. Arnavut Ulusçuluğu’nun Gelişimi, İstanbul 1997, s. 213; Banu İşlet Sönmez, II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti, İstanbul 2007, s. 50-52.

⁴⁰ 9 Ağustos 1909 (22 Receb 1327); 16 Ağustos 1909 (29 Receb 1327), BOA, TFR.I.KV, 226/22527.

⁴¹ Bu tedbirler hakkında bkz. Kristo Frasher, *The History of Albania (a Brief Survey)*, Tirana 1964, s. 135; Süleyman Külçe, *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*, İzmir 1944, s. 262.

parçalamak isteyen yabancı devletlerin, eğitimi bir silah olarak kullandıklarının bilinci ve bu durumu etkisizleştirmek hedefiyle, vilayetin en fazla ihtiyaç duyulan mahallerinde süratle okullar açılması doğrultusunda talimatlar çıkarılmasını sağlamıştır.⁴²

Sultan II. Abdülhamit döneminde taşradaki eğitim hamlesinin, devrin ve bölgenin şartları dikkate alındığında oldukça başarıyla yürütülen bir proje olduğu söylenebilir.⁴³ Nitekim Sultan, elli ve üzeri haneyi barındıran köylerde, ilk planda yalnızca Kosova için 100, toplam 500 ibtidainin bir an önce açılması talimatını vermiştir.⁴⁴ Ayrıca sancak merkezleri ve büyük kazalarda uzman öğretim elemanı kadrosuyla dârülmualimlerin inşası da planlanmıştır. Yine ibtidailerde okutulacak derslerle ilgili eğitim alarak beş-altı ay gibi bir zamanda öğretmenlik yapabileceğini ispat edenlere maarif meclislerinden sertifika verilmesi, dârülmualimlerdeki öğrencilere aylık 50-60 kuruş, köylerdeki öğretmenlereyse aylık 200 kuruş maaş ödenmesi ve İstanbul'daki yüksek derece medreslerinden icazet alıp Kosova'daki ibtidailerde öğretmen olmak isteyenlere, normalden 50 kuruş fazla olmak üzere 200 kuruş maaş tahsisi, bölgedeki eğitim kampanyası kapsamında alınan kararlar arasındadır.⁴⁵

Maarif Nezareti aracılığıyla Kosova Vilayeti'ne bildirilen bu kararlar doğrultusunda; 100 ibtidaiden öncelikle 80'inin müslim ve gayrimüslim tebaanın bulunduğu köylerde açılması ile Prizren, Priştine⁴⁶ ve İpek Sancakları'nda tesisi tasarlanan dârülmualimlerde öğrenim görecektalebinin bulunması işlemlerine başlanmıştır. Ayrıca bölgedeki ibtidai programlarına uygun olarak öğretmen okulları için bir müfredat hazırlanması ve medrese mezunlarının nerelerde istihdamlarının münasip olacağını tespiti için maarif müdürlüğüne gereken talimatlar verilmiştir.⁴⁷ Bu teşebbüsler sırasında yapılan incelemeler neticesinde vilayette ibtidaisi bulunmayan

⁴² 27 Temmuz 1892 (3 Muharrem 1310), BOA, MF.MKT, 146/22.

⁴³ 10 Kasım 1892 (20 Rebiülahir 1310), BOA, MF.MKT, 153/144.

⁴⁴ 14 Temmuz 1903 (18 Rebiülahir 1321), BOA, MF.MKT, 718/69.

⁴⁵ 23 Şubat 1903 (25 Zilkade 1320), BOA, TFR.I.KV, 9/838.

⁴⁶ Priştine Darülmualimini'yle ilgili bkz. 6 Ocak 1880 (23 Muharrem 1297), BOA, İrade Dahiliye (İ.DH), 797/64621.

⁴⁷ 23 Şubat 1903 (25 Zilkade 1320), BOA, TFR.I.KV, 9/838.

köyler de ortaya çıkarılmıştır.⁴⁸ Aşağıdaki tablo Kosova'da ibtidaisi olmayan 50 hanenin üzerindeki köyleri göstermektedir.⁴⁹

<i>Köylerin Toplam Sayısı</i>	<i>Muhtelit köyler</i>	<i>Yalnız Hristiyan köylerin sayısı</i>	<i>Yalnız Müslüman köylerin sayısı</i>	<i>Kazaları</i>
31	9	1	21	Üsküp Merkez
12		2	10	İştib
8			8	Orhaniye
13		13		Planka
15	8		7	Radovişte
15	8	4	3	Osmaniye
6		6		Karatova
14	10		4	Kumanova
13	5	1	7	Kaçana
23	2	6	15	Köprülü
		33	75	Toplam
29	7	3	19	Priştine
40	9	21	10	Preşova
73	6	12	55	Gilan
5			5	Metroviçe
25	5		20	Vilçitrin
5	1	1	3	Yenipazar
20	9	4	11	İpek
4		4		Berane
14	4		10	Tergovişte
6	2		4	Gosina
28		3	25	Yakova
				Senice

⁴⁸ İmparatorlukta ibtidaisi bulunmayıp, okullaşmaya ihtiyaç duyulan yerler arasında, muhtemelen 1880'li yıllarda, Kosova Vilayeti; Erzurum (1814), Konya (1017), Halep (1000), Sivas (885), Yanya (725), Manastır (688), Adana (648), Ankara (637), İzmir (406) ve Kastamonu (384)'dan sonra (374)'le onbirinci sırada yer almaktadır (BOA, Dahiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i Vilayat Müdüriyeti (DH.UMVM), 69/74).

⁴⁹ 1901-1902 (1319), BOA, TFR.I.KV, 6/520/1.

15	3		12	Akova
19	2	5	12	Kolaşın
4		4		Yenivaroş
71	14		57	Prizren
74	29		45	Kalkandelen
25			25	Lume
4		4		Taşlıca
8		6	2	Prepol
619	133	96	390	Toplam

İncelemenin akabinde, müslüman ahalinin çoğunlukta yaşadığı bölgelerden Yakova Kazası'nda teşkiline karar verilen 10 ibtidaide; medrese mezunlarının, Prizren'de açılacak dârümuallimde pedagojik formasyon eğitimi aldıktan sonra öğretmen olarak atanması kararlaştırılmıştır.⁵⁰ Ancak 1903 yılında faaliyete başladığı anlaşılan Prizren Dârümuallimini'nin eğitim seviyesi, köy öğretmenlerinin tahsil düzeyinden ileriye gidemediğinden ihtiyacı karşılayamamıştır. Zira okuldan mezun olanların çoğu köylerde öğretmenlik yapmak yerine, daha ileri seviyede öğrenim görmeyi arzu ediyorlardı. Bunun için en önemli seçenekleri Üsküp Darümuallimini'ne gitmekti, ancak hem yol parası hem de havasının Prizren'e göre sıcak bulunması öğrencilerin cesaretini kırmaktaydı. Prizren Maarif Komisyonu'nun önerisi; İşkodra, Kalkandelen, Yakova, İpek, Gostivar vb. yerlerden öğrenci kabul eden "*Arnavutluk'un merkez-i medeniyeti denecek bu kaza*"daki Darümuallimin'de verilen eğitim seviyesinin yükseltilmesiydi. Ancak köy öğretmenleri yetiştirecek olan Darümuallimin programının, bu okullardaki müfredata uygun olarak belirlendiğinden ve iki sene olmak üzere tertip edildiğinden değiştirilmesi talebi, yapılacak masraflar da dikkate alınarak olumlu karşılanmamıştır. Buna göre öğretmen okulunda; haftada bir saat Farsça (ikinci sınıfta), dört saat Hesap (birinci ve ikinci sınıfta), iki saat Tarih (ikinci sınıfta) ve iki saat Coğrafya (ikinci sınıfta) dersleri idadideki öğretmenler tarafından tedris edilmekteydi.⁵¹

⁵⁰ 14 Haziran 1903 (18 Rebiülevvel 1321), BOA, TFR.I.KV, 20/1960.

⁵¹ 30 Temmuz 1904 (16 Cemaziyelevvel 1322); 11 Ağustos 1904 (28 Cemaziyelevvel 1322), BOA, TFR.I.KV, 69/6883.

Kosova Vilayeti'nin merkezi olan Üsküp'te⁵² ise 1903 yılında bir Darülmualimin açılmıştır.⁵³ Üsküp'teki bu Darülmualimin taşrada mevcut öğretmen okullarındaki teamül doğrultusunda, yirmi talebenin öğrenim görebileceği şekilde techiz ve tanzim edilmiştir. Ancak talebin neredeyse iki misline çıkması, Kosova Maarif Müdürü'nü, merkezden okulun kapasitesinin artırılmasını ve bütün öğrencilere maaş ödenebilecek oranda bir tahsisatın verilmesini istemek durumunda bırakmıştır. Zira aylıklarını alamayan Darülmualimin öğrencileri okulu terk etmek zorunda kalacaklardır.⁵⁴

1904 yılının Aralık ayında Kosova Vilayeti'nin üçüncü darülmualimini olan Priştine Öğretmen Okulu'nun resmi açılışı yapılmıştır. İlk senesinde 45, ertesi yıl 100⁵⁵ öğrencinin öğrenim gördüğü bu okulda, sancak dahilindeki 171 ibtidainin -137'si müslüman, 33'ü gayrimüslimler için- öğretmen ihtiyacını karşılamak üzere, Prizren Darülmualimini'nde verilen tedrisata paralel bir program takip edilmiştir. Öğrencilere aylık 50 kuruş maaş ödenen okulda, yine Prizren Darülmualimini gibi yalnızca tek bir öğretmenle öğretime devam edilmiştir.⁵⁶ Belirli, düzenli ve yeterli kaynaklar olmadan, donanımı kifayetsiz ortamlarda, tek hedefleri bir memuriyet elde etmek olan öğrencilerle ve tek bir muallimin sorumluluğunda ilkokul düzeyindeki ders programıyla; yeni nesillere rehberlik ve önderlik edebilecek yeterlikte öğretmen çıkarılması mümkün görünmemektedir. Gerek ders programının zenginleştirilip öğretmen ve öğrenci sayısının arttırılması gerek mimari açıdan görkemli binaların inşası maddi imkanlarla sınırlıydı.

⁵² Vilayet merkezi 1893 yılından itibaren Üsküp Sancağı olmuştur: Noel Malcolm, *Kosovo: A Short History*, New York 1998, s. 289.

⁵³ Darülmualimin muallimliğine on bir senelik hizmetine mukafaten Darülmualimin-i Rüşdiye mezunu İsmail Efendi atanmıştır (25 Ağustos 1900/29 Rebiülahir 1318, BOA, MF.MKT, 522/27; 25 Ağustos 1902/21 Cemaziyellevvel 1320, 522/27). 1903-1904 eğitim-öğretim yılında Üsküp Darülmualimini'nden 12 kişi mezun, 12 talebeyse son sınıfa geçerek köylerde öğretmenlik yapma hakkını kazanmışlardı. Kosova Vilayeti'nin muhtelif kazalarından olan tüm öğretmenlerin, öncelikle ihtiyaç varsa mensup oldukları kazalarda, aksi takdirde Köprülü, Radovişte ve Lume Kazaları'nda açılması muhtemel 35 ibtidaiye tayin edilmeleri uygun görülmüştür (28 Ağustos 1903/5 Cemaziyelahir 1321, BOA, TFR.I.KV, 33/3254).

⁵⁴ 10 Şubat 1903 (12 Zilkade 1320), BOA, MF.MKT, 689/23.

⁵⁵ 5 Şubat 1905 (30 Zilkade 1322), BOA, TFR.I.KV, 82/8133.

⁵⁶ 25 Aralık 1904 (18 Şevval 1332), BOA, TFR.I.KV, 80/7942.

Nitekim Priştine Darümuallimini yalnızca 50 öğrenciye maaş verebilecek bir tahsisatla açılmasına rağmen, talebin iki misli olması karşısında idare zor durumda kalmış ve yeni bir ödenek bulma arayışı içerisine girmişti.⁵⁷ Yine Priştine’de daha donanımlı köy öğretmenlerinin yetiştirilmesi amacıyla mevcut muallimlerin de yaz aylarında okula gelip yeni öğretim yöntem ve tekniklerini öğrenmeleri istenmişti. Lakin çoğu 100 kuruş maaşla çalışan öğretmenlerin köyden merkez kazaya gidecek imkanları olmadığından bu plan hayata geçirilememiştir.⁵⁸

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi’ndeki öğretmen okullarıyla ilgili hükmü kendi vilayetlerinde gerçekleştirdiklerini belirten Kosova Valisi Mahmud Şevket Paşa, buna rağmen bilhassa Priştine ve Prizren’deki darümuallimlerden beklenen yararın görülmediğini itiraf etmiş ve taşrada nitelikli öğretmen yetiştirme arayışında yeni çözüm yolları ileri sürmüştür. Mahmud Şevket Paşa’ya göre muhtelif bölgelerde darümuallimler açmak yerine, vilayet merkezi olan Üsküp’te yatılı, müdür ve öğretmenlerinin yüksek okul mezunu bulunduğu tek bir öğretmen okulu yeterli olacaktır. Münferiden açılmasını önerdiği bu darümuallimin için Vali, Priştine ve Prizren’deki okulların tahsisatının verilmesini istemiştir. Okula öğrenci olarak en az idadilerin üçüncü sınıfından veya rüşdiyeden mezun olanlar ile 18 yaşından büyükler alınmalıydı. Darümuallimindeki eğitim-öğretim, idadilerin dördüncü ve beşinci sınıf programlarının genişletilmesiyle, tamamen merkez mülki idadisi tarzında gerçekleştirilmeli, müfredata *Usul-i Tedris* ve *Ahlak* dersleri ilave edilmeliydi. Devletin bu dönemdeki ders programlarına ahlak anlayışını yerleştirme çabasına katıldığı anlaşılan Vali’ye göre, sözkonusu okuldan her yıl 30 mezunun verilebilmesi için öğrenci sayısının 60’la sınırlandırılması gerekliydi. Kosova Valisi ayrıca bu önerilerinin hükümetce de onaylanması durumunda derhal binayı temin edip, bütün hazırlıkları kısa zamanda bitirebileceğini de belirtmişti.⁵⁹

İpek Sancağı da maddi olanaksızlıklar yüzünden eğitimde hayli geri kalmış bölgelerdendi. Sözelimi sancak merkezindeki bir idadi ile İpek, Berane ve Yakova Kazaları’ndaki birkaç rüşdiyeden başka, kaza merkezlerinde 16 ve köylerde yalnızca 12 ibtidai mevcuttu.⁶⁰

⁵⁷ 5 Şubat 1905 (30 Zilkade 1322), BOA, TFR.I.KV, 82/8133.

⁵⁸ 12 Ağustos 1904 (29 Cemaziyelevvel 1322), BOA, TFR.I.KV, 80/7942.

⁵⁹ 1 Ocak 1907 (16 Zilkade 1324), BOA, TFR.I.KV, 150/14989.

⁶⁰ 19 Ocak 1905 (13 Zilkade 1322), BOA, TFR.I.KV, 81/8060.

Ancak Kosova'da eğimin yaygınlaştırılması hususunda istenen hedefe tam olarak ulaşmak pek mümkün görünmüyordu. Zira bölgedeki ayrılıkçı propogandaların yol açtığı kargaşa, bilhassa müslüman halkın eğitimin gerekliliğine yeterli düzeyde ikna edilmesi zorunluluğu ve finansman zorlukları imparatorluğun son yüzyılında çözümlenmesi pek güç hususlardandı. Nitekim Priştine Sancağı'na bağlı Gilan Kazası'ndaki müslüman çocukların devam ettikleri ibtidailerin 23'ünde, öğretmenleri bulunduğu halde hiç talebe gelmemesinden eğitim-öğretime başlanamamıştı.

Yenipazar Sancağı'na bağlı Yenivaroş Kazası'nda ise dönemin eğitim politikasına uygun olarak, 304 haneden oluşan müslüman nüfus için⁶¹ bir rüşdiye açılmıştır.⁶² Rüşdiyelere devam zorunluluğu bulunmasına rağmen, açılışından bir yıl sonra kapanan okulun gerek tekrar faaliyete geçebilmesi gerekse eğitime rağbetin artması için mutasarrıf, diğer kaza ve nahiyelerdeki gibi –mesela İpek Sancağı'nın Berane Kazası- kendilerinin de eğitim vergisinden istifadelerini talep etmiştir. Esasen okulun kapanmasının nedeni, Kaza'da rüşdiyeye gidebilecek 50-60 kadar erkek çocuk varken okula yalnızca 5-6 talebenin devam etmesiydi ki, bu durum “ahali-i mahalliyeinin emr-i maarife katiyen rağbetleri olmadığı”nı göstermekteydi.⁶³ Siyasi mülahazaları da dikkate aldığı anlaşılan mutasarrıfa göre bu suretle ziraat, ticaret ve sanayinin terakkisine ve medeni hayat tarzına yatkınlıklarıyla bilinen sınır halkı, eğitimden azami ölçüde yararlanabilecek, ahali “tarik-i temeddüne sevk” edilerek bölgedeki karışıklık önlenebilecekti.⁶⁴ Ancak mutasarrıfın bu talebi, bütçenin içinde bulunduğu sıkıntılar gerekçesiyle geri çevrilmişti.⁶⁵ Halbuki sözkonusu kazada muhtelif eğitim kademelelerinde 15'i aşkın hristiyan mektebi bulunuyordu.⁶⁶

⁶¹ Yenipazar Sancağı Mutasarrıfı'na göre burası hane ve nüfusça çok daha az müslümanı barındırıyordu (1 Aralık 1895/14 Cemaziyelahir 1313, BOA, MF.MKT, 319/18).

⁶² Rüşdiyenin açılmasına dair 1884 yılında karar alınmış, ancak okul oniki yıl sonra, 1896 tarihinde faaliyete geçebilmiştir (3 Ağustos 1884/11 Şevval 1301, BOA, İ.DH, 924/73283; 11 Şubat 1896/27 Şaban 1313, BOA, MF.MKT, 319/18).

⁶³ Bu çocuklar rüşdiyeye gitmek yerine “sokaklarda imrar-ı evkat ile vakt-i tahsillerini boşa geçirmekte”dirler (11 Şubat 1896/27 Şaban 1313, BOA, MF.MKT, 319/18).

⁶⁴ 30 Nisan 1896 (17 Zilkade 1313), BOA, MF.MKT, 319/18.

⁶⁵ 24 Ağustos 1896 (15 Rebiülevvel 1314), BOA, MF.MKT, 319/18.

⁶⁶ 19 Kasım 1896 (13 Cemaziyelahir 1314), BOA, MF.MKT, 319/18.

Priştine Sancağı'ndaki maarif yöneticileri de bölgeden tahsil edilen eğitim vergisinin tamamen kendilerine tahsisini isteyenler arasındaydı. Zira Sancak'taki sıbyan mekteblerinde eğitim neredeyse yok hükmündeydi. Rüşdiye mevcuttu, ama buraya öğrenci yetiştirebilecek ibtidailer olmadığından tedrisattan beklenen fayda elde edilememekteydi. Ayrıca Priştine'ye bağlı kazalardan yalnızca Preşova eğitim vergisini düzgün ödemekte; Merkez, Vulçitrin, Mitroviçe ve Yenipazar kazaları hiç vermezken, Gilan Kazası'ndan da aksayarak toplanabilmekteydi. Mutasarrıfın bölgedeki okullaşmayı ve tahsilatı arttırmaya yönelik bir önerisi vardı: Sancağa bağlı bütün kaza ve kasabalardaki eğitim gönüllülerinden bir komisyon oluşturup, bunlar aracılığıyla halka yapılacak telkinler neticesinde toplanan vergilerle peyderpey okullar açmak.⁶⁷ Mutasarrıfın bu isteği hükümet tarafından kabul edilmiş ve Taşlıca, Yenipazar Sancakları'nda olduğu gibi İpek, Prizren ve Priştine'den de eğitim vergisinin başkente gönderilmesi gereken %50'lik kısmı, 1903 yılından itibaren istenmemiştir.⁶⁸ Bu gelirle bölgede bir taraftan müslümanların yaşadığı bütün köylerde okullar açılacak, diğer taraftan haftada en az bir gün cami ve mescidlerde yetişkinlere dini-ahlaki konularda yaygın eğitim verilecekti.⁶⁹ Ayrıca Priştine'de tahsil edilen verginin %30'uyla Sancak merkezinde mülki bir idadi yapılmış,⁷⁰ kalanıyla 44 ibtidai açılmıştır.⁷¹ Öte yandan eğitim vergisinin tamamını kullanma ayrıcalığı verilmiş bölgelerden bir diğeri olan Prizren'de de bu dönemde mülki idadi eğitim vermeye başlamıştır.⁷² Gerçi mahalli maarif meclisi, "Arnavutluk'un göbeğinde ve Yakova, İpek, Gosine ve Lume Kazaları gibi mevaki-i mühimmenin pek yakınında" bulunan Prizren için, o devirdeki şartlar muvacehesinde son derece gerçekçi bir tespitte bulunarak, mülki okullardan ziyade askeri rüşdiye ve idadilerin açılmasını istemiştir. Prizren Maarif Meclisi'ne göre böylece hem eğitimin yaygınlaşmasıyla genç nesillerin zi-

⁶⁷ 5 Temmuz 1903 (9 Rebiülahir 1321), BOA, TFR.I.KV, 23/2251.

⁶⁸ Bu konuyla ilgili çabalar XIX. yüzyıla dek uzanmaktadır (11 Ağustos 1885/29 Şevval 1302, BOA, *Babali Evrak Odası Ayniyat Defterleri (BEO.AYN.d)*, nr. 1598).

⁶⁹ 21 Temmuz 1903 (25 Rebiülahir 1321), BOA, TFR.I.KV, 27/2670; 14 Haziran 1904 (29 Rebiülevvel 1322), 65/6411.

⁷⁰ Bu idadiye müdür olarak Üsküp İdadisi Müdür Başyardımcısı'nın getirilmesi uygun görülmüştür (30 Ağustos 1903/7 Cemaziyelahir 1321, BOA, TFR.I.KV, 33/3299).

⁷¹ 22 Ocak 1906 (27 Zilkade 1323), BOA, TFR.I.KV, 118/11782.

⁷² 6 Eylül 1903 (14 Cemaziyelahir 1321), BOA, TFR.I.KV, 35/3403.

hinsel aydınlanmaları ve ilerlemeleri için bir ortam hazırlanmış olacak hem de bölgedeki gelişmeleri tersine çevirebilecek güçte ve yeterlikte askerler yetiştirilecektir.⁷³

Öte yandan öğretmenlerin mesleki anlamda yeterlilikleri de hayli kuşkuludur. Şöyle ki, Prizren Maarif Müdürü'nün 8 Mart 1894 tarihli tezkiresinde; sözkonusu muallimlerin köylerde imamlık ve cenaze kaldırmakla geçinen kimselerden ibaret oldukları ve bunların öğretim yöntem ve tekniklerinden habersiz buldukları kaydedilmiştir.⁷⁴ Maarif Müdürü buna rağmen okulların kapalı kaldığını Kosova Vilayeti'ne bildirmiş; Vali ise Maarif Müdürü'ne okullara öğrenci gönderilmesinin çaresini bulması talimatını vererek, şayet çocukların okula gönderilmeme gerekçesi, halkın öğretmen maaşını ödeyemeyecek durumda olması ise eğitim vergisi gelirlerinden ibtidailere tahsisat ayrılması konusunda Nezaret'ten izin isteyeceğini ifade etmiştir.⁷⁵ Maarif Nezareti'yse, gündüz eğitimi veren bazı taşra idadilerinin yatılıya çevrilmesi projesi gündemde olduğundan ve bu kapsamdaki okullar arasında Kosova İdadisi de bulunduğu bahisle, sözkonusu verginin bu iş için tahsis edileceğini bildirmiş ve Vilayet'in talebini onaylamamıştır.⁷⁶

Hükümetin bu maarif hareketinde gösterdiği tüm çabalar nihai hedefine, ancak halkın, istendiği ölçüde ve yönde tam bilinçlendirilmesiyle ulaşabilirdi. Lakin Tanzimat döneminden itibaren halkın, modern eğitimin yararıyla ilgili genel anlayışını değiştirme konusunda ciddi bir zaafiyet içerisinde bulunduğu iddia edilebilir. Sözelimi Üsküb, Prizren, Priştine, İpek, Yenipazar ve Taşlıca olmak üzere toplam altı sancaktan oluşan Kosova Vilayeti'nde; İpek ve Yenipazar Sancakları'nın tamamıyla, Priştine'nin ise Merkez, Vulçitrin, Mitroviçe kazalarında halk eğitim vergisini ödememekteydi. Yine Taşlıca Sancağı'nda toplanan eğitim vergisi, yasal olarak %50'sinin başkente gönderilmesi gerektiği halde, bölgenin önemi

⁷³ 21 Aralık 1897 (27 Receb 1315), BOA, Y.PRK.AZJ, 35/54.

⁷⁴ 8 Mart 1894 (1 Ramazan 1311), BOA, MF.MKT, 220/30. Priştine'de bu sorun, formasyonu olmayan öğretmenlere yeni öğretim yöntem ve tekniklerinin yaz aylarında numune ibtidaide tedrisi suretiyle çözülmeye çalışılmıştır (6 Ocak 1880/23 Muharrem 1297, BOA, İ.DH, 797/64621; 11 Ocak 1880/28 Muharrem 1297, *BEO.AYN.d.*, nr. 1418).

⁷⁵ 16 Mayıs 1894 (10 Zilkade 1311), BOA, MF.MKT, 220/30.

⁷⁶ 1 Ağustos 1894 (29 Muharrem 1312), BOA, MF.MKT, 220/30.

dolayısıyla tamamen mahalline bırakıldıktan sonra bir istikrar kazanabilmiştir.⁷⁷ 1890'lerde Kosova Vilayeti'nde söz konusu vergi yalnızca Üsküb Sancağı'yla Priştine'nin Gilan, Preşova Kazaları ve Prizren'in Kalkandelen Kazası'ndan toplanabilmekteydi. Bu yerlerden tahsil edilen eğitim vergisi geliriye yılda 280.000 kuruştı. Halbuki vilayetin bir yılda eğitim gideri 560.000 küsür kuruşa ulaşmıştı.⁷⁸ Bu durumda vilayette ne eğitim giderlerinin karşılanması ne de okullaşmaya fevkalade ihtiyaç duyulduğu halde gerekli mekteplerin açılması mümkündü. Vali'nin önerisi, bölgede ciddi bir ıslahatın icrasıyla, eğitim vergisini ödemeyen sancak ve kazalardaki halkı vergi öder hale getirmektir. Lakin bunun için Kosova Valisi'nin teklifi başkent açısından pek iç açıcı sayılmazdı. Zira halkın eğitim vergisini ödemesi için yapılması gereken yegane şey, sözkonusu vergi tahsilatından elde edilen gelirin bütünüyle bölge halkının maarife yönelik ihtiyaçlarında kullanılmasıydı. Vali'ye göre böylece Sırbistan, Bulgaristan, Romanya ve Karadağ'la komşu olan ve Avrupa demiryolu güzergahının kesişme noktasında bulunan Kosova'nın merkezinde askeri ve mülki idadilerin açılması da mümkün olabilecekti.⁷⁹ Nitekim Vali'nin bu önerisi daha sonraki yıllarda hayata geçirilmiş ve Taşlıca'dan sonra Yenipazar halkı da, tahsilatın

⁷⁷ Bu vergiden örneğin Taşlıca Rüşdiyesi'nin müstahdem ve diğer masrafları için bir tahsisat ayrılmış, kararın alındığı 1894-1895 senesini müteakip on yıl zarfında sancak merkezi ve çevresinde 69 okul yapılmıştır (BOA, *BEO.AYN.d*, nr. 627, s. 12; 3 Temmuz 1905/29 Rebiülahir 1323; 31 Ocak 1906/6 Zilhicce 1323, TFR.I.KV, 118/11782.

⁷⁸

Kosova Vilayeti Maarif İdaresi Gelirleri

<i>Toplam</i>		<i>Aşar</i>		<i>Vergi</i>		<i>Diğer</i>		<i>Sancak</i>
Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para	
624.678	36	509.878	4	74.849	20	39.951	12	Merkez
160.830	25	129.641	14	27.734	25	3.454	26	Priştine
113.562	30	97.068	5	14.124		2.370	25	Prizren
899.072	11	736.587	23	116.708	5	45.776	23	Toplam

Diğer taraftan Kosova Vilayeti'nde giderler; (i) Maarif İdare Heyeti'ne maaş olarak 48.120 kuruş, masraf olarak ise 1.200 kuruş harcanmıştır (Toplam 44.220 kuruş), (ii) Yatılı İdadi'ye 122.040 kuruş maaş, 88.970 kuruş masraf harcanmıştır (Toplam 211.010 kuruş), (iii) Darülmualimin, ibtidai ve rüşdiyeler maaşı için 371.722 kuruş, masrafına ise 19.638 kuruş harcanmıştır (Toplam 391.960 kuruş). Toplam gider – 668.970 kuruştur (1901-1902/1317, BOA, TFR.I.KV, 6/520/1).

⁷⁹ 1 Ağustos 1896 (21 Safer 1314), BOA, MF.MKT, 329/59.

tamamının bölge maarifi için kullanılması şartının kabulünden sonra, eğitim vergisini ödemeye başlamıştır.⁸⁰

Vali'nin sözünü ettiği Üsküp Askeri İdadisi'nin,⁸¹ gündüzlü ve yatılı bölümleri bulunup; 1896 yılında yatılı 35, gündüzlü 117 olmak üzere toplam 152 öğrencisi mevcuttu.⁸² Ertesi yıl yine Üsküp'te "tedris-i ulum, talimi sanayi ve fünun maksadıyla" Hamidiye Sanayi Mektebi eğitim-öğretim faaliyetine başlamıştır.⁸³ Yine Sanayi Mektebi ve Askeri İdadi'nin yakınlarında 1898 yılında bu kez bir mülki idadinin açılması kararlaştırılmıştır. Yatılı eğitim verecek olan bu idadinin inşa edileceği arazi için Üsküp'ün havadar, açık ve diğer kazalara pek uzak olmayan bir mevki seçilmiştir.⁸⁴ 1903 yılında tedrisata başlayan, müslim ve gayrimüslim öğrencilerin birlikte eğitim aldıkları bu idadide,⁸⁵ Üsküp'e komşu kazalardan yoksul ve

⁸⁰ 10 Haziran 1901 (23 Safer 1319), BOA, MF.MKT, 563/7. Ancak bu kez de tahsiline başlanan eğitim vergisinin vilayetin maarif bütçesine eklenmediği ortaya çıkarılmış, maarif komisyonlarının durumu incelemesi ihtiyacı hasıl olmuştur (10 Haziran 1901/23 Safer 1319, BOA, MF.MKT, 563/7).

⁸¹ Üsküp'teki askeri idadinin öğrenci kaynağı olan askeri rüşdiyedeki talebe sayısı 200'den fazladır (23 Haziran 1898/4 Safer 1316, BOA, MF.MKT, 397/67).

⁸² 20 Eylül 1896 (12 Rebiülahir 1314), BOA, MF.MKT, 334/11. Bu öğrenciler arasında Üsküp'e komşu kazalardan İpek, Berane, Tergovişte ve Metroviçe'den gelenler de vardı (31 Ekim 1899/25 Cemaziyelahir 1317, BOA, MF.MKT, 475/62).

⁸³ 9 Ağustos 1897 (10 Rebiülevvel 1315), BOA, MF.MKT, 365/57. Sanayi Mektebi'ne açılışından kısa bir süre sonra bir tüccar ve Selanikli bir banker tarafından 200 Osmanlı lirası hediye edilmiştir (29 Temmuz 1903/4 Cemaziyellevvel 1321, BOA, TFR.I.KV, 28/2715). Okulda bazı mektepler için masa ve sıralarla, 1903 yılından itibaren jandarma elbiseleri ve çizmeleri imaline başlanmıştır (29Aralık 1903/10 Şevval 1321, BOA, TFR.I.KV, 230/22921; 10 Haziran 1905/6 Rebiülahir 1323, 92/9199; 26 Ekim 1906/8 Ramazan 1324, 150/14848).

⁸⁴ 23 Haziran 1898 (4 Safer 1316), BOA, MF.MKT, 397/67. İdadi inşaatının 1900 yılına gelindiğinde henüz bitirilemediği gibi, masrafların karşılanamaması sebebiyle tatil edildiği anlaşılmaktadır (30 Ağustos 1900/4 Cemaziyellevvel 1318, BOA, MF.MKT, 523/18). İdadi eğitiminin aksamaması için tedrisata geçici olarak kiralanan bir binada başlanmış, idadi ise ancak 1904 yılında sonlarında bitirilebilmiştir (1 Haziran 1903/5 Rebiülevvel 1321, BOA, TFR.I.KV, 17/1698; 26 Ağustos 1903/3 Cemaziyelahir 1321, 33/3218; 5 Kasım 1904/27 Şaban 1322, 79/7898).

⁸⁵ Örneğin 1903-1904 eğitim-öğretim yılında İştib ve Radovişte'den gelen 4-5 Bulgar öğrenci, yine 1907 yılında bir Bulgar öğrenci ücretsiz, ikisi tam ücretle idadiye kayıtlarını yaptırmıştır (24 Ağustos 1903/1 Cemaziyelahir 1321, BOA, TFR.I.KV, 32/3158; 4 Eylül 1907/26 Receb 1325, 173/17268. Ayrıca bkz. *Salname-i Vilayet-i Kosova*, 1893-1894 (1311), s. 91-92.

yetenekli öğrenciler de öğrenim görmekteydi. Ne var ki burslu öğrenciler için belirlenen kapasite başlangıçta 17 ile sınırlanmışsa da, yoğun talep⁸⁶ karşısında -1907 yılında okulun öğrenci mevcudu 228'e ulaşmıştır⁸⁷ - bu sayı yetersiz kalmış⁸⁸ ve Vilayet Maarif Müdürü'nün, ilköğretimden başarıyla mezun olup daha ileri bir eğitim almak isteyen yoksul gençlerin idadi kapasitesinden geri çevrilmesinin doğru olmayacağı yönündeki ısrarı neticesinde 100'ü aşmıştır.⁸⁹

Askeri ve mülki idadi ile Darülmualimin'in yanısıra aynı yıllarda Üsküp'te bir de esnaf çırakları için ibtidai düzeyinde eğitim veren müstakil bir okul açılmıştı. 1902-1903 eğitim-öğretim yılındaki bitirme sınavlarında öğrencilerin gösterdiği başarı, okuldan beklenen hedefin gerçekleştirildiği anlamına geliyordu. Ancak Çırak Mektebi'nin öğretmenleri aslında başka bir okulun kadrosundaydı. Okula yapılan müracaatların çoğu, bu öğretmenlerin işlerinin çokluğu ve çırak mektebindeki hizmetleri karşılığında bir ücret alamamaları nedeniyle geri çevrilmekteydi. Halbuki Kosova Maarif Müdürü'ne göre, esnaf çırakları gerek şahsiyetleri gerekse meslekleri itibarıyla eğitime en çok gereksinim duyan gruptandı. Buna rağmen başarılı mezunlar vermiş olan okulun, zamanla örnek bir "darülfeyz" haline gelebilmesi için, aylık 100 kuruş maaşla iki kadrolu öğretmenin tayini ve

⁸⁶ 26 Ekim 1903 (5 Şaban 1321), BOA, TFR.I.KV, 41/4086. 1904 yılında Üsküp İdadisi'nde yatılı-burslu okumak için başvuruların 27'si müslüman, 8'i ortodoks, 2'si Musevi, 5'i Bulgar toplam 42 talebeydi (3 Ağustos 1904/20 Cemaziyellevvel 1322, BOA, TFR.I.KV, 68/6739).

⁸⁷ 17 Kasım 1907 (11 Şevval 1325), BOA, TFR.I.KV, 181/18089. Yalnızca birinci sınıftaki öğrenci sayısı 120'ye ulaşınca, sınıf iki şubeye ayrılmıştı. İkinci şubedeki derslerin, ders ücreti verilerek mevcut öğretmenlerden, mesaisi daha az olanın görevine eklenmek suretiyle tedrisi kararlaştırılmıştı (26 Aralık 1907/20 Zilkade 1325, BOA, TFR.I.KV, 185/18451).

⁸⁸ 9 Eylül 1903 (17 Cemaziyelahir 1321), BOA, TFR.I.KV, 38/3779; 4 Kasım 1904 (26 Şaban 1322), 230/22996.

⁸⁹ Burslu öğrenci sayısı, okulun bulunduğu vilayetin merkez ve taşradaki kazalarının eğitim vergisine katkısı oranında tespit ediliyordu. Bu şekilde her kazadan okula ne kadar burslu öğrencinin alınacağı önceden belirlenebiliyordu. Yerel maarif idarelerinden bilhassa; her kazanın yalnızca kendi burslu öğrenci hakkını kullanması, merkezdekilerin, gündüz eğitimi alabileceklerinden, kazalara tanınan bursluluk imkanından yararlanmaması, yoksulluğu ispat edilmeyen öğrencilere burs verilmemesi hususlarında titiz davranmaları istenmişti (9 Şubat 1908/6 Muharrem 1326, BOA, TFR.I.KV, 189/18831).

diğer masraflar için hayvan kesimlerinden (*zebhiyye*) alınan vergiden bir ödenek ayrılması önerilmişti.⁹⁰

Kosova'daki eğitim hareketi yalnızca merkez Üsküp'te⁹¹ değil, bölgenin tamamında etkili oluyordu. Sözgelimi sadece 1903 yılında tüm Kosova'da müslümanlar için 55, gayrimüslimler için 4 ibtidai açılmış; bu okulların 48'ine hayvan kesim bedellerinden, 7'sine de eğitim vergisinden kaynak ayrılmıştı.⁹² Yine eğitim vergisinin düzenli tahsil edilebildiği Üsküb Sancağı'na bağlı Kaçana, İştib, Karatova ve Kumanova Kazaları'nda bütün masraf ve maaşları halk tarafından karşılanan 95 adet ibtidai açılmış, bu okulların idaresi için gelir getiren kaynaklar temin edilmiş⁹³ ve öğrenci sayısı fazla olan mekteplerdeki öğretmen açıkları giderilmeye çalışılmıştır.⁹⁴ Bu açıklar, 1904 senesi Eylül ayından itibaren mezun vermeye başlayan Üsküb Darülmualimini'nden kapatılmaya çalışılmıştır.⁹⁵ Üsküp'e bağlı bir diğer kaza olan Radovişte'de halkın katkısıyla 11 ibtidai açılmış, kazadaki Bulgar Ortodoks ve Protestan okullarındaki hristiyan tebaaya Türkçe öğretmenleri tayin edilmiştir.⁹⁶ Yakova ve İpek Sancakları'ndaysa bütün mali çaresizliğe rağmen,⁹⁷ bölgedeki eğitim potansiyeline duyulan inançla birer idadi tesisine teşebbüs edilmiş,⁹⁸ müslüman Boşnakların meskun bulunduğu Firzovik'te ikinci bir ibtidai yapılmış ve birincisinin derecesi yükseltilmiştir.⁹⁹ Priştine Sancağı'nın müslümanların çoğunlukta bulunduğu Gi-

⁹⁰ 9 Eylül 1903 (17 Cemaziyelahir 1321), BOA, TFR.I.KV, 35/3465.

⁹¹ Üsküp'te 1904 yılında ayrıca jandarmada istihdam edilecek subayların talim ve tedrisi için bir Jandarma Mektebi tesis edilmiştir (3 Ekim 1904/23 Receb 1322, BOA, TFR.I.KV, 83/8217).

⁹² 23 Nisan 1904 (7 Safer 1322), BOA, TFR.I.KV, 58/5701.

⁹³ 5 Aralık 1896 (29 Cemaziyelahir 1314), BOA, MF.MKT, 347/6.

⁹⁴ Kumanova Rüşdiyesi'nde okuyan öğrenci sayısı 93'e ulaşmıştır (14 Aralık 1898/29 Receb 1316, BOA, MF.MKT, 358/65).

⁹⁵ 23 Nisan 1904 (7 Safer 1322), BOA, TFR.I.KV, 58/5701.

⁹⁶ 30 Temmuz 1903 (5 Cemaziyelevvel 1321), BOA, TFR.I.KV, 28/2752.

⁹⁷ Yüz civarındaki öğrencisiyle yoğun talep gören İpek Kazası'ndaki merkez rüşdiyesi, binasının harabiyetinden dolayı neredeyse kapanma noktasına gelmiş, tamiri yahut yeni bir binanın inşası, kaynak bulunamadığından mümkün olamamıştır (24 Şubat 1908/21 Muharrem 1326, BOA, TFR.I.KV, 190/18970).

⁹⁸ 24 Nisan 1905 (19 Safer 1323), BOA, TFR.I.KV, 88/8741.

⁹⁹ Bunun için gerekli kaynak maarife ait gazhanenin yıllık gelirinden temin edilmiştir (6 Ekim 1906/17 Şaban 1324, BOA, TFR.I.KV, 142/14181; 1 Kasım 1906/14 Ramazan 1324, 146/14546).

lan Kazası'nda, eğitime duyulan ihtiyacın şiddeti, hisse-i maarifin idadiler yerine, yeni açılan 44 ilköğretim okulunun¹⁰⁰ masrafını karşılamak için kullanılmasına yol açmıştır.¹⁰¹ Gerçi bu okullarda verilecek eğitimin niteliği hayli şüphelidir. Zira örneğin Gilan Kaymakamı, Üsküp'teki Darümuallimin mezunları yeterli sayıya ulaşınca kadar, 70-80 kuruş gibi son derece düşük bir maaşla görevlendirilecek olanlardan, öğretmenlik belgesi talep edilmemesini istemiştir. Kaymakamın bu talebi, ibtidailere öğretmen olarak muallimlik sınavını verebilecek bilgiden yoksun köy imamlarının yerleştirileceği gerçeğinden kaynaklanmıştır. Bu durum Kosova Maarif Müdürü tarafından şiddetle tenkit edilmiş; maaşı ne olursa olsun öncelikle Darümuallimin mezunlarının öğretmenlikte istihdamı, bulunmadığı takdirde sınavda başarılı olan taliplerin çalıştırılması bildirilmiştir. Aksi takdirde şimdiye kadar köy imamlarının elinde ıslaha muhtaç bir halde devam eden taşra maarifini, birkaç kuruş para ile aynen devam ettirmekten başka bir şey yapılamamış olacaktır. Kaldı ki, öğrencilerin ibtidailerdeki eğitimden istifadesi ancak öğretmenin yeterliliği ve yeteneğiyle doğru orantılıdır.¹⁰² Yine Kosova Valisi, 1907 yılında Üsküp'teki ibtidaileri teftişi sonucunda, verilen eğitimin niteliksizliğine dikkat çekmiş, idadi ve askeri rüşdiyenin temeli olan bu okullardaki durumu tenkit etmiştir.¹⁰³

Rüşdiyelerin üstünde, yükseköğretime öğrenci yetiştirmek üzere eğitim veren ortaöğretim kurumları olan idadilerin 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'yle tüm vilayet merkezlerinde açılmasına karar verilmişti. Buna rağmen Elbasan, Prizren, Draç, İşkodra ve Ohri'de faaliyete geçirilmesi planlanan beş idadiden; Manastır ve Kosova Vilayetleri'nde 41 ibtidainin inşa edilebilmesi için vazgeçilmiştir. Üstelik halkın ianesiyle açılması kanun gereği olan ibtidailere, bölgenin önemine ve eğitime duyulan ihtiyacın ivediliğine binaen Maarif Nezareti'nde sözkonusu idadiler için ayrılan bütçe, hiçbir kesinti yapılmadan tahsis edilmiştir.¹⁰⁴ İlköğretimdeki bu gelişmeye ilaveten bir taraftan da Prizren'deki idadinin herhangi bir

¹⁰⁰ 27 Mayıs 1884 (2 Şaban 1301), BOA, İ.DH, 918/72861.

¹⁰¹ 26 Aralık 1899 (23 Şaban 1317), BOA, MF.MKT, 482/19; 18 Ekim 1902 (16 Receb 1320), 566/4.

¹⁰² 23 Şubat 1903; 9 Haziran 1903, BOA, MF.MKT, 566/4; 652/35.

¹⁰³ 23 Temmuz 1907 (12 Cemaziyelahir 1325), BOA, TFR.I.KV, 169/16807.

¹⁰⁴ 28 Haziran 1903; 13 Temmuz 1903; 12 Ağustos 1904, BOA, MF.MKT, 566/4.

aksaklığa meydan verilmeden bir an önce açılmak üzere hazırlıkların tamamlanmış olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁵

Vilayetin 1905 yılındaki maarif geliri 2.354.457 kuruşa çıkmış, buna karşılık gideri 2.179.301 kuruş olarak gerçekleşmişti. Giderlerin büyük kısmını; İpek ve Taşlıca hariç¹⁰⁶ diğer dört sancaktaki idadiler, Priştine ve Prizren'de iki Darülmualimin ile kız ve erkek ilköğretim okullarının inşası teşkil etmişti.¹⁰⁷ Bu yıldan sonra Kosova Vilayeti'nin maarif bütçesi giderek artan oranlarda açık vermeye başlamış, mevcut bütçeyle eğitimin yaygınlaştırılması ve yeni tarz okulların açılması teşebbüsleri yürütülmeye çalışılmıştır. Nitekim Kosova Maarif Müdürü bütçe açığı karşısında yeni okulların inşası için merkez hariç, bütün köy ve kasabalarda daha fazla eğitime katkı payının/vergilerin alınmasını önermiştir.¹⁰⁸ Ancak hükümetin, vilayetin muhtelif bölgelerinde görülen güçlü ayrılıkçı hareketleri ve gayrimüslimlerin kendi okullarını cazip kılma hususunda gösterdikleri fedakarlıkları değerlendirip, bu teklife sıcak bakmadığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁹

Mali kaynakların bu denli ciddi biçimde kısıtlı olmasına,¹¹⁰ iç ve dış politikadaki gerilimlerin yoğunlaşmasına rağmen söz konusu okullarda verilen eğitimin niteliğini arttırmak hususunda da bir çabanın gösterildiği

¹⁰⁵ 5 Ağustos 1903 (11 Cemaziyevvel 1321); 11 Ağustos 1903; 18 Ağustos 1903, BOA, MF.MKT, 566/4.

¹⁰⁶ Vilayetin eğitim geliri en az bölgesi, muhtemelen İpek Sancağı'dır. Zira bir tek Yakova Kazası'nda okullar, muallimlere maaş verilememesi nedeniyle kapanmıştır. Ayrıca sancağın 1906 yılındaki eğitim gelirininin 153.862 kuruş 23 para iken giderininin 155.051 kuruş olduğu ortaya çıkarılmıştır (19 Eylül 1906/30 Receb 1324, BOA, TFR.I.KV, 142/14179).

¹⁰⁷ 27 Nisan 1906 (3 Rebiülevvel 1324), BOA, TFR.I.KV, 128/12706. Ayrıca Kosova Vilayeti'nde müsakkafattan alınan maarif hissesi ile aşardan alınan maarif ve menafi hisselerinin tutarı için bkz. 5 Şubat 1907 (22 Zilhicce 1324), BOA, TFR.I.KV, 154/15303.

¹⁰⁸ 2 Nisan 1907 (18 Safer 1325), BOA, TFR.I.KV, 157/15676.

¹⁰⁹ 8 Nisan 1907 (24 Safer 1325), BOA, TFR.I.KV, 157/15676.

¹¹⁰ Mesela Yakova, Kalkandelen ve Lume'deki öğretmenlere altı ay boyunca maaş verilememiş, köylerde inşasına başlanan ibtidai binaları parasızlık yüzünden yarıda kalmış, vilayet maarif bütçesi her yıl daha fazla açık vermeye başlamıştı (11 Kasım 1903/21 Şaban 1321, BOA, TFR.I.KV, 43/4212; 28 Ekim 1904/19 Şaban 1322, 75/7459; 23 Eylül 1906/4 Şaban 1324, 142/14179; 2 Nisan 1907/18 Safer 1325, 157/15676; 5 Mayıs 1907/22 Rebiülevvel 1325, 174/17322; 30 Ocak 1908/26 Zilhicce 1325, 194/19377; 16 Mayıs 1908/15 Rebiülahir 1326, 197/19638; 17 Mart 1909/24 S 1327, 157/15683).

anlaşılmaktadır. Nitekim Kosova'daki ibtidailerde Coğrafya derslerinin çoğunlukla “kıraat meyanında yalnız Coğrafya-i Osmani talim edilmek”le geçtiğinin anlaşılması üzerine, derslerin harita üzerinde statik olmaktan ziyade interaktif bir tarzda verilmesi planı doğrultusunda Maarif Nezareti bölgeye derhal ihtiyaç nisbetinde Osmanlı Devleti haritalarının gönderilmesi talimatını vermiştir.¹¹¹ Yine gerek alet ve edevat, gerekse bina açısından bazı eksikleri tespit edilen Priştine İdadisi'ne, bu noksanların giderilmesi için gereken meblağın teminine çalışılmıştır.¹¹²

Tanzimat döneminden itibaren Osmanlı bürokrasisinin modern eğitimin yararıyla ilgili genel anlayışı değiştirme çabası doğrultusunda, Kemal Paşa'nın Maarif Nazırlığı döneminde (1872) alınan bir karara göre; Darülmualimin mezunu olmayıp, ibtidai-rüşdiyelerde öğretmenlik yapmak isteyenler için ehliyetlerini ispat edebilecekleri bir sınav düzenlenecekti.¹¹³ Ancak bu uygulama kimi zaman hükümetin öngörmediği bazı komplikasyonlara yol açabilmiştir. Sözgelimi ibtidailerin açılabilmesi için 100.000 kuruşluk bir devlet yardımının yapıldığı¹¹⁴ İpek Sancağı'nda, öğretmen olmak isteyenler için düzenlenen sınavda başarısız bulunanlar, bu kez rüşdiye eğitimi hakkında dezenformasyona başlamışlardı. İpek Rüşdiyesi'ndeki başöğretmenin (*muallim-i evvel*) 3 Temmuz 1899 tarihli tezkiresi, bu kimselerin ortaya attığı iddiaları içermektedir. Sınav sonunda yetersizliği anlaşılan bu şahıslar, başöğretmenin “medine-i cahile ahalisi” olarak nitelendirdiği bölge halkına, rüşdiyelerdeki Resimli İlm-i Eşya ve Coğrafya derslerinin müslümanlar tarafından okunamayacağı telkiniyle, “şayet nur-i imanın gidib zulmet-i küfr ve delaletin gelmesini istemiyorsanız evlatlarınızı bu okullara göndermeyin” çağrısında bulunuyorlardı. Bu söylentilerin veliler üzerinde etkili olduğuna değinen başöğretmen, sözkonusu derslerin okutulmasına bir süre daha devam edilirse okulda tek öğrencinin kalmaya-

¹¹¹ 3 Temmuz 1899 (25 Safer 1317), BOA, MF.MKT, 457/33; 3 Temmuz 1899 (25 Safer 1899), 458/36. Ayrıca devletin geç Osmanlı döneminde coğrafya haritalarını adeta meşruiyet kaynağı olarak kullandığı yönündeki görüşleri için bkz. Benjamin C. Fortna, *Mekteb-i Hümayun. Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim* (çev. Pelin Sıral), İstanbul 2005, s. 205-246.

¹¹² 28 Eylül 1906 (9 Şaban 1324), BOA, TFR.I.KV, 142/14110.

¹¹³ M. Cevad, *a.g.e.*, s. 113.

¹¹⁴ 18 Temmuz 1899 (10 Rebiülevvel 1317), BOA, MF.MKT, 459/42.

cağına dikkat çekiyordu.¹¹⁵ Oysa Batı'daki örneklerine uygun olarak müfredatı zenginleştirilen rüşdiyelerde Resimli İlm-i Eşya ve Coğrafya gibi derslerin okutulması, bölge şartları dikkate alındığında gayrimüslim ve yabancı okullara müslümanların rağbetini azaltmak açısından anlamlıydı.

Sultan II. Abdülhamit dönemindeki eğitim seferberliği; hem imparatorluğun hakimiyet sınırları içerisinde tutmaya çalıştığı coğrafyada devletin kendi okullarını inşası, hem de çevrede/periferide kalmış halkın merkeze yaklaşmasını/merkezle uzlaşmasını sağlayacak diğer tüm alanlarla bağlantılı bir şekilde sürdürülmeye çalışılmıştır. Nitekim 1902 yılında Selanik, Manastır ve Kosova Vilayetleri'nde okullaşmanın yaygınlaşması, tarımın gelişmesi, yol yapım çalışmalarının ilerlemesi, kentleşmenin başlaması, ticaretin artması için gereken teknik hazırlıkları yapmakla görevli Maarif, Ticaret, Nafia, Orman ve Maden ve Ziraat Nezaretleri'nden tayin edilen memurlardan¹¹⁶ oluşan bir heyet bölgeye gönderilmiştir.¹¹⁷

Ayrıca Sultan II. Abdülhamit'in devletin Türk olmayan unsurlarının saltanata-hilafete bağlılığını sağlamak, onları dış tahriklerden uzak tutmak amacıyla 1892 yılında açtığı Aşiret Mektebi'ne Arap ve Kürtlerin¹¹⁸ yanısıra aynı yıl yirmi Arnavut öğrencinin de kabul edileceği açıklanmış, böylece imparatorlukta muhtelif unsurlar dönemin kurumsal ve zihinsel şekillendirmesi sürecine dahil edilmeye çalışılmıştır. Bu 20 öğrencinin 5'i Manastır, 2'si Yanya, 1'i İşkodra ve 11'iyse Kosova Vilayeti'nden gönderilecekti.¹¹⁹ Bu rakamın netleştirilmesi hayli güç olmuştu. Zira altı sancak ve 30 kazadan müteşekkil Kosova Vilayeti'nde bu okulda okumak isteyenler için bir sınav açılrsa, pek çok talip ve muhtemelen pek çok kazanan çıkacaktı.

¹¹⁵ 3 Temmuz 1899 (25 Safer 1317), BOA, MF.MKT, 459/42.

¹¹⁶ Bu heyet memurlarının görevleriyle ilgili bkz. BOA, MF.MKT, 652/35. Özel olarak görevlendirilen bu memurlara aylık 2000 kuruş gibi nispeten dolgun bir ücret verilmiştir (2 Eylül 1902/29 Cemaziyelevvel 1320, BOA, MF.MKT, 652/35).

¹¹⁷ 2 Ağustos 1902; 12 Ağustos 1902; 19 Ağustos 1902; 3 Eylül 1902, BOA, MF.MKT, 652/35.

¹¹⁸ Alişan Akpınar-Eugene L. Rogan, Aşiret Mektep Devlet: II. Abdülhamid'in Aşiret Mektebi (1892-1907): Osmanlı Devleti'nde Aşiret Mektebi, İstanbul 2001, s. 2-5.

¹¹⁹ 25 Mart 1902 (15 Zilhicce 1319); 24 Kasım 1902 (23 Şaban 1320), BOA, MF.MKT, 678/18.

Bunların tamamının İstanbul'da tahsil görmesi kolay değildi.¹²⁰ Bir kısmının dışarıda bırakılmasıysa bazı şikayetlere yol açacaktı. Bu nedenle Dahiliye Nezareti, Aşiret Mektebi'ne her sancaktan iki öğrencinin alınacağını ve bu hükmün yalnızca vilayetler için geçerli olacağını beyan etmişti.¹²¹

Sultan II. Abdülhamit döneminde taşradaki eğitim çıkmazının özellikle Kosova bölgesinde bir buhran haline geldiği anlaşılmıştır. Bu çerçevede, bölgede güçlü bir devlet eğitimi örgütlenmesi meydana getirebilmek amacıyla ulema ve eşrafın katılımıyla maarif komisyonlarının oluşturulmasından,¹²² eğitim vergisinin tamamıyla halkın maarif ihtiyaçları doğrultusunda kullanılmasına kadar uzanan kapsamlı bir faaliyet içerisine girilmiştir. Bütün bu çabaların arkasında bir taraftan imparatorluğun bütünlüğünü koruma mücadelesi verilirken, diğer taraftan İslam ve Osmanlı birliğine sadakatin arttırılması yönündeki hakim paradigmanın tahkim edilmesini sağlamak düşüncesi yer almıştır.

S o n u ç

Sultan II. Abdülhamit dönemi'yle (1876-1909) birlikte Tanzimat zihniyetinin eğitimde zorunlu kıldığı reformlar yalnızca Kosova bölgesinde değil, imparatorluğun tüm alanlarında sanayileşme, tarımda modern üretim yöntemlerinin kullanılması, yol ve köprülerin yapımı, çağa uygun tıp tekniklerinin geliştirilmesi, etkin bir ticari hayatın canlandırılması vb. yönündeki projelerle birlikte, dini reddetmeyen/dışlamayan ve ona Batı ile mücadelesinde dengeyi koruyan en önemli unsur payesi verildiği yeni bir modernleşme çağına girilmiştir. Bu çağda "günü kurtamak" amaçlı bir bakış açısıyla gerçekleştirilen etkisiz ve yararsız eğitim uygulamalarından ziyade, Balkan Savaşları sonunda Osmanlı hakimiyet sahasından çıkacak bir bölge için benzersiz denilebilecek eğitim yatırımları gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Böylece günümüze dek milliyetçilik ile bu ideolojiyi pekiştiren ve

¹²⁰ Zira Mekteb'deki öğrencilerin her birine aylık bağlanmıştı. Bu tahsisat ise yalnızca Mekatib-i Askeriye Nezareti'nden verilen bütçe meyanında kullanılabilirdi (25 Mart 1902/15 Zilhicce 1319, BOA, MF.MKT, 678/18).

¹²¹ 2 Ağustos 1902 (27 Rebiülahir 1320), BOA, MF.MKT, 653/38.

¹²² 11 Ağustos 1884 (21 Zilkade 1301), BOA, MF.ALY, 2/94; 29 Temmuz 1903 (4 Cemaziyelevvel 1321), BOA, TFR.I.KV, 28/2732.

tamamlayan bir unsur olan dinin kıskacında kalan Kosova'da, Türk insanının "yabancı" olarak algılanmamasına imkan tanınmıştır.

Osmanlı hükümetlerinin sözkonusu reformları uygulamaya koymasındaki başlıca unsurlar; Kosova'da meskun ahalinin sosyal, toplumsal ve ekonomik açıdan daha iyi şartlarda yaşamaları, devlete bağlılıklarının sağlanması, maddi ve manevi koşullarının güçlendirilerek herhangi bir kargaşanın zuhuruna fırsat verilmeyecek şekilde denetim altında tutulmaları ve bölgenin işgaline meydan verilmeyecek biçimde kontrol altında bulundurulmasını amaçlamaktaydı. Ancak devlet eğitiminin geliştirilmesi yönündeki tüm reform programlarına rağmen, Kosova bölgesinde bir taraftan ayrılıkçı-milliyetçi hareketler örgütlenmeye devam ederken diğer taraftan milli eğitim ve kültür faaliyetlerinin canlı tutulduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı hükümetlerinin bu durumda izlediği en tipik siyaset –askeri-politik tedbirlerin dışında- örneklerine özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Balkanların diğer bölgelerinde, Kuzey Afrika'da, Ortadoğu'da, Doğu ve Güneydoğu alanlarında rastlanan bağlılık ve sadakat olgularının ön plana çıkarıldığı eğitim faaliyetlerini yürütmek olmuştur. Diğer taraftan bu uygulamalar, devletin eğitime yönelik kaynakları en optimal düzeyde verimli kullanma olanağı açısından bir fırsat olmuşken, aynı zamanda bölgedeki diğer okullarla rekabet nokta-i nazarından sistemli ve programlı bir eğitim faaliyeti takip etmesi imkanı sunmuştur. Başka bir ifadeyle Kosova'daki halkın Osmanlı kurumları ve yönetimiyle bütünleşmesinde, bölgedeki çocukların küçük yaştan itibaren devlet okullarına alınıp birer Müslüman-Osmanlı olarak yetiştirilmesi yöntemi, eğitim politikalarının en baskın karakteridir. Nihayet bölgedeki bütün bu eğitim uygulamaları imparatorluğun gittikçe gelişip güçlenen Batı dünyası karşısında giriştiği, ancak Osmanlı unsurlarını birarada tutmak anlamında başarısız denilebilecek çağdaşlaşma girişimleri olarak değerlendirilebilir.

Ek – I**Kurâ mekatib-i ibtidaiyesine mahsus müfredat programıdır**¹²³

Tedrisatın suret-i taksimi				
Bir hafta zarfında okunacak derslerin adedi				
<i>Dürus</i>	<i>Birinci Sene</i>	<i>İkinci Sene</i>	<i>Üçüncü Sene</i>	<i>Dördüncü Sene</i>
Elifba	12			
Kur'an-ı Kerim	12	6	6	6
Tecvid			2	2
İlmihal		3	3	3
İmla		2	2	
Kıraat	4	3	3	5
Hesap	1	2	2	2
Hat	1	2	1	1
Yekun	18	18	19	19

İhtar : Her dersin müddeti yarım saat olub derslerin arasında şakirdana birer mikdar teneffüs ettirilecek ve namaz vakitlerinde çocukların ifa-yı salat eylemelerine muallimler tarafından ihtimam edilecektir.

“Elifba” (Alfabe)***Birinci sene – Haftada 12 ders***

Elifba'dan haftada 12 dersle başlayarak her gün layığıyla şakirdana okutturulduktan ve hurufun şekilleri şakirdana evvel emirde yüzünden gösterilip az çok zihinlerine yerleştirdikten sonra harfler yazdırılmaya başlanılacak ve yavaş yavaş şakirdana her günlük dersler hem okutturulacak ve hem de yazdırılacaktır.

Tenbih: Elifba cüzü nihayetine kadar okutturulup bitirilmedikçe ve hurufun ayrı ve bitişik olan şekilleri güzelce bellettirilmedikçe başka derse başlanmayacaktır.

Harflerin yalnız göz ile tanınması kafi olmadığından yukarıda söylendiği üzere şakirdana yazı ile dahi öğretilmesine dikkat olunacaktır. Bu suretle tedrisata devam olduğu halde şakirdan da az zaman içinde mümkün mertebeye yazmak ve okumak kudreti hasıl olacağından gerek buna gerekse aşağıda göster-

¹²³ BOA, TFR.I.KV, 6/520/1.

rilen malumat-ı ibtidaiyyenin bellettirilmesi hususuna muallimler tarafından fevkelade itina olunacaktır.

Elifba'dan sırasıyla ber-vech-i ati tedrisat olunacaktır:

Evela, huruf-ı mukattaanın tahrir ve kiraati.

Saniyen, hareke-i resmiye (üstün, esre, ötre) alametleriyle bu hareketlerle kelimatın telaffuzu ve med ve cezmi.

Salisen, kelimat-ı arabiyyeye mahsus şeddenin tarifıyla misalleri.

Rabian, hareke-i resmîyeden (iki üstün, iki esre, iki ötrenin bulunduğu harflere verdiği (n) sadasının tarifıyla misalleri.

Hamisen, hareke-i harfiyeler [ا و ه و ا] ve her birinin tatbikatı.

Sadisen hurufatın ibtida, ortada ve nihayette almış oldukları şekillerin tahrir ve kiraati.

Sabian, huruf-ı muttasılanın bitişme suretleri gösterilecek ve bunlar şakirdana hakkıyla ve layıkıyla bildirilmedikçe ecza-yı şerifeye başlanmayacaktır.

“Kur'an-ı Kerim”

Birinci sene – Haftada 12

İlk senede şakirdana amme ve tebareke cüz-i şerifeleri ve mümkün olursa kuddise sirruh cüz-i şerifi de yüzünden okutturulacak ve bu sırada namaz surelerinden bazıları azar azar ezberlettirilecektir.

Tenbih: Bir sınıfta bulunan her şakird aynı dersi okuyacak ve biri okuyup başkaları dinleyecektir.

İkinci sene – Haftada 6 ders

Bu sene içinde geçen birinci senede okutturulan cüz-i şerifin üst tarafındaki cüz-i şeriften yetiştirilebilen sure-i şerifeye kadar okutturulacak ve birinci senede hıfz ettirilen namaz sureleri tekrar edilmekle beraber bazı kısa sureler daha ezberlettirilecektir.

Üçüncü sene – Haftada 6 ders

Bu sene zarfında geçen sene okutturulan sure-i şerifenin üst tarafından başlanılarak Kur'an-ı Kerim hatim ettirilecektir.

Tenbih: İkinci sene ezberlettirilen namaz sureleri tekrar olunmakla beraber başkaca bazı aşr-i şerifler dahi hıfz ettirilecektir.

Dördüncü sene – Haftada 6 ders

Bu sınıfta şakirdana tecvid kavaidi tatbik ettirilecek ve Kur'an-ı Kerimi güzel tilavet eylemelerine dikkat edilecektir.

Tenbih: Diğer senelerde şakirdana hız ettirilen namaz sureleri ve aşr-ı şerifler tekrar olunacak ve birkaç defa hatmedebilmelerine gayret edilecektir.

“T e v c i d”

Üçüncü sene – Haftada 2 ders

Tecvide üçüncü sınıfta başlanılıp ezberlettirilecek ve misalleriyle beraber hüsn-i talim ve tefhimine dikkat olunacaktır.

Dördüncü sene – Haftada 2 ders

Dördüncü senede Tecvid tekrar olunup mükemmelen ezberlettirilecek ve herhalde Kur’an-ı Kerim’in tilaveti Tecvid kavaidine tatbik ettirilecektir.

“İ l m - i h a l”

İkinci sene – Haftada 3 ders

Evvela, Allah Teala hazretleri ve sıfat-ı zatiyye ve sıfat-ı sübutiyye.

Saniyen, Hz. Adem Aleyhisselam ile bizim peygamberimiz Muhammed Mustafa Sallallahu Aleyhi Vessellem Efendimiz Hazretleri’nin arasında gelib geçen peygamberan-ı izam hazeratı.

Salisen, İslam’ın binası. Sıfat-ı iman. Efal-i mükellefin. İtikadda ve amelde mezhebimiz.

Rabian, namazın ve gusulün ve abdestin ve orucun ve haccın ve zekatın farzları.

Hamisen, beş vakit namaz ve salat-ı vitir ve Cuma ve bayram ve teravih ve cenaze namazları.

Sadisen, peygamberimiz efendimiz hazretlerinin nasib-i celil-i saadetleri.

Sabian, beş vakit namazda kıraat olunan (sübhanek) ve (ettehiyyatu) ve salavat-ı şerife ile vitir namazında okunan (kunut) duası ezberlettirilecektir.

Tenbih: Şakirdanın anlayamadıkları kelimelerin Türkçeleri layıkıyla anlatılacak ve etfal-i inas için dahi aynı surette ve fakat başkaca tertib edilen etfal-i inasa mahsus Muhtasar İlmihal’den okutturulacaktır.

Üçüncü sene – Haftada 3 ders

Evvela İlm-i halin tarifi ve Hak Teala Hazretleri ve sıfat-ı zatiyye ve sıfat-ı sübutiyye.

Saniyen, Hz. Adem Aleyhisselam ile bizim peygamberimiz Muhammed Mustafa Sallallahu Aleyhi Vessellem Efendimiz Hazretleri'nin arasında gelip geçen peygamberan-ı izam hazeratının Kur'an-ı Kerim'de zikr olunan ism-i şerifleri ve iman ve islam ve Cenab-ı Hakk'a iman ve peygamberlere ve melekere ve ahirete ve kaza ve kadere iman ve islamın binası ve efal-i mükellefin ve itikadde ve amelde mezhebimiz.

Salisen, namazın ve orucun ve haccın ve zekatın farzları.

Rabian, namazın vacibleri, sünnetleri, mekruhları, müfsidleri.

Hamisen, gusulün ve abdestin ve teyemmümün farzları.

Sadisen, Cuma namazı ve salat-ı cumanın şerait-i edası ve bayram ve teravih ve cenaze namazları.

Sabian, 54 farz, evvela ulü-l-emre itaat.

Tenbih: Etfal-i inas dahi aynı surette ve fakat başkaca tertib edilen İlm-i hal'den okutturulacaktır.

Dördüncü sene – Haftada 3 ders

Evvela İlm-i hal'in tarifi. İlmin efazalı. İlmin efdali. Cenab-ı Hak Celle Celalühu Hazretleri. Alem, sıfat-ı sübutiyye. Hazret-i Adem Aleyhisselam. Ahkam-ı şeriyyenin tebliği.

Saniyen, peygamberlerin evveli Hazret-i Adem Aleyhisselam ve ahiri bizim peygamberimiz Muhammed Mustafa Sallallahu Aleyhi Vessellem Efendimiz Hazretleri ve bunların arasında gelip geçen peygamberan-ı izam hazeratının Kur'an-ı Kerim'de beyan buyrulan ism-i şerifleri.

Salisen, iman ve İslam. İman edilmesi farz olan şeyler. İmanın rüknü. İcmali İman. Tafsili İman. Melaikenin efdali. Cenab-i Bari'den nazil olan kitaplar.

Cem-i peygamberler hakkında bilinmesi vacib olan sıfatlar.

Rabian, İslam'ın binası. Efal-i mükellefin ve farzın enva' ve edille-i şeriye ve itikadde ve amelde mezhebimiz.

Hamisen, namazın ve orucun ve haccın ve zekatın farzları ve namazın vacibleri ve sünnetleri ve namazda işlenmesi mekruh olan ve namazı ifsad eden şeyler, gusulün farzları, sünnetleri.

Sadisen, namazda cins-i ricalin nisadan ayrıldığı mesail.

Sabian, abdestin farzları ve sünnetleri ve mekruhları ve teyemmümün farzları, Cuma namazı. Cuma namazının eda ve şartları. Bayram ve cenaze ve teravih namazları.

Saminen, irade-i cüziyye, fahr-i kainat-i aliye efendimiz hazretlerinin ne-seb-i saadetleri.

Tasian, kazaya rıza' ve 54 farz ve ulü-l-emre itaat. Abdest duaları.

Aşiren, beş vakit namazda okunan dualarla salavat-ı şerife mükemmel hıfz ettirilecektir. Etfal-i inas aynı suretle ve fakat başkaca tertib edilen (Hanımlara İlm-i hal) nam ilmihalden okutturulacaktır.

“ İ m l a ”

İkinci sene – Haftada 2 ders

Evvla şakirdan harfleri ve elifba risalesindeki kavaid-i ibtidaiyyeyi belle-dikten sonra az çok imla yazmaya iktidar hasıl etmiş olduğundan kolay kolay kelimeler yazdırılmaya başlanmalıdır. Bu ders bir heceli ve kolay kelimelerden bed'an ile derece derece yükseltilecek ve muhtasar cümleler ve küçük hikayeler imla ettirilecek ise de şakirdanın anlamayacakları şeyler ilk senede katiyen yazdırılmayacaktır.

Tenbih: Tertib olunan (imla ve vazife) risalesinden ve kıraat kitabından ekseriya şakirdanın cümlesine birden takrir edilip, kağıt üzerine ve bazen tale-beden birkaçı birer birer çağırılıp imla tarikiyle siyah tahtaya bazı şeyler yazdı-rılacak ve hataları tashih ve ihtar edilecektir. Kağıt üzerine yazdırılan vazife ve imlalardan biri muallim efendi tarafından bi't-tashih siyah tahtaya yazdırılarak talebe de ona göre kendi yazdıklarını düzelterek ve bunları sonra defterlerine geçireceklerdir.

Üçüncü Sene – Haftada 2 ders

Evvla ikinci senede tarif olunduğu vechile ve tedricen ilerlettirilmek şartıyla imla yazdırılmaya devam ve defter tutmak usulüne mümkün olduğu kadar riayet ve ihtimam olunub, muallim efendiler her bar talebenin defter tutub tutmadığını yoklama etmelidirler.

Tenbih: İmlaya dair yazdırılacak şeyler bu sınıf için kabul edilen Risale-i Ahlak'tan hüsn-i siret ve ahlak ve terbiye ve adaba dair misaller ve hikayeler ile programda münderic kitaplardan alınacak faideli malumata münhasır olmalıdır. Her yazdırılan imlada talebenin bilmedikleri, işitmedikleri kelimelerin Türkçeleri layıkıyla anlatılacaktır.

“ K ı r a a t ”

Birinci sene – Haftada 4 ders

Birinci senede şakirdan elifba ve onu müteakib ecza-yı şerife okuyacak ise de yalnız kıraat ile vakit geçirmek ekseriya çocukları sıkacağından buna sebe-

biyet verilmemek için, ders müddetinin nısfı kıraat ve nısf-ı diğeri imlaya tahsis edilmelidir. Bununla beraber haftada dört ders dahi tabloda hurufun şekillerini talime hasr edildiğinden, etfalin zihinlerini yormamak şartıyla ve kendi arzu ve hevesleriyle gayet kolay lügatler ve cümleler yazdırarak imla ve kıraate alıştırmaları lazımdır. Bazı müntehib ilahiler azar azar kıraat ve ezber ettirilecektir.

İkinci sene – Haftada 3 ders

Kıraate bu senede geçen sene gibi devam olunacak ve intihab olunan kitaplardan tedricen ve cehren kıraate devam olunacaktır. Şöyle ki şakirdandan biri bir miktar okuyup diğeri dinleyecek ve durak yeri olsun olmasın muallim efendi kime emr ederse alt tarafına o devam eyleyecek ve bu usul ile şakirdanın ekserisine veya cümlesine okutturulacaktır. Esna-yı kıraatte durak yerlerine riayet ve dikkat ettirilecek ve okunan lügatlerin Türkçeleri layıkıyla anlatılacaktır.

Tenbih: Birinci senede olduğu gibi bu sene de müntehib bazı ilahiler ezberlettirilecektir.

Üçüncü sene – Haftada 3 ders

İkinci senedeki usul dairesinde kıraate devam ile beraber Risale-i Ahlak'ın manalarına şakirdanın layıkıyla kesb ve vukuf ettirilmesi lazım olmağla muallim efendi her bahsi okuduktan sonra manalarını şakirdana şifahen anlatacak ve şakirdandan sual etmek suretiyle tekrar edecek ve bu esnada şakirdana aşağıda gelecek bahisler üzerine vazifeler tertip edecektir.

Hak Teala Hazretleri'ne ve peygamber ve kitaplarına iman. Sünnet-i seniyyeye ittiba. Kudret-i ilahiyye. Padişahımız efendimiz hazretlerine inkıyad. Akıl, izan, ahlak-ı zemmiye, yalancılık, ikiyüzlülük, gaib, enaniyet, hased, haylazlık, hilekarlık, bedzebanlık, hırsızlık, arsızlık, garez, işsizlik, rabıta, intizam, adalet, merhamet, muhabbet, hayır ve hasenat, vazife, hıfzısihha.

Dördüncü sene – Haftada 5 ders

Bu sınıfın kıraat için tayin edilen beş dersten biri ahlak ve ikisi Tarih ve Coğrafya-i Osmanî'den Malumat-ı Mücmel ve ikisi Malumat-ı Zıraiyye nam kitaplara hasr edilecektir.

Risale-i Ahlak'dan üçüncü senede olduğu gibi aşağıda gelecek bahislere dair vazifeler tertip ettirilecektir.

İnsanın sair hayvanlardan farkı. Gençlik. İlim. İbadet. Riayet. Ziyankarlık. Hakir. İnsaniyet. Sadakat. Hüsn-i karin. Edeb. Hürmet. Hukuk-ı uhuvvet. İffet. Hamiyet.

Tenbih: Üçüncü senede olduğu vechile bu bahislerin her biri hakkında vazifeler yaptırılacaktır.

Tarih ve Coğrafya-i Osmani'den malumat-ı mücmel.

“Tarih-i Osmani”

Ecdadımızın mensub oldukları kabile. Evvelden ikamet eyledikleri mahal, Ertuğrul Bey ve hicretleri. Gazi Sultan Osman Han Hazretleri. Gazi Sultan Orhan Han Hazretleri. Sultan Murad-ı Hüdevandigar Hazretleri. Sultan Yıldırım Bayezid Han Hazretleri. Çelebi Sultan Mehmed Hazretleri. Sultan Murad Han-ı Sani Hazretleri. Fatih Sultan Mehmed Han Hazretleri. Sultan Bayezid Han-ı Sani Hazretleri. Yavuz Sultan Selim Han Hazretleri. Kanuni Sultan Süleyman Han Hazretleri. Sultan Selim Han-ı Sani Hazretleri. Sultan Murad Han-ı Salis Hazretleri. Sultan Mustafa Han-ı Evvel Hazretleri. Sultan Murad-ı Rabi Hazretleri. Sultan İbrahim Han Hazretleri. Avcı Sultan Mehmed Han Hazretleri. Sultan Süleyman Han-ı Sani Hazretleri. Sultan Ahmed Han-ı Sani Hazretleri. Sultan Mustafa Han-ı Sani Hazretleri. Sultan Ahmed Han-ı Salis Hazretleri. Sultan Mahmud Han-ı Evvel Hazretleri. Sultan Abdülhamid Han-ı Evvel Hazretleri. Sultan Selim Han-ı Salis Hazretleri. Sultan Mustafa Han-ı Rabi Hazretleri. Gazi Sultan Mahmud Han-ı Sani Hazretleri. Sultan Abdülmecid Han Hazretleri. Sultan Abdülaziz Han Hazretleri.

Padişahımız velinimetimiz şevketlu Gazi Sultan Abdülhamid Han-ı Sani Efendimiz hazretlerinin taht-ı ali baht-ı osmaniye tarih-i cülusları. Mektebler. Şimendiferler. Şose yolları. Ziraat bankaları ve diğer müessir-i celile-i hazret-i hilafetpenahi. Vezaif-i ubudiyet.

“Coğrafya-i Osmani”

Coğrafya-i Osmani'den dahi şunlar bellettirilecektir:

Memalik-i Mahruse-i Şahane'nin iklimi. Mesaha-i sathiyesi. Hududu. Ahval-i ziraiyye ve ticariyye ve madeniyyesi. Taksimât-ı umumiye ve mülkiyesi. Ordu merkezleri.

Rumeli-i Şahane. Mesaha-i sathiyesi. Nüfusu. İklimi. Münkasım olduğu sekiz vilayet ile Rumeli-i Şarki Eyaleti'nin, Bulgaristan Eمارeti'nin, Bosna ve Hersek Vilayeti'nin merkezleri ve sancakları. Çatalca Mutasarrıflığı.

Anadolu-i Şahane'nin hududu. Mesaha-i sathiyesi. Nüfusu. Münkasım olduğu yirmibir vilayet ile merkezleri ve sancakları. Doğrudan doğruya idare edilen İzmir, Biga, Çatalca, Zor, Kudüs-i Şerif Sancakları'yla Sisam Beyliği, Kıbrıs Ceziresi. Arabistan Kıtası. Hicaz Vilayeti. Hududu. Mekke-i Mükerrime. Medine-i Münevvere.

Yemen Vilayeti: Merkez idaresi. Maruf şehirleri.

Afrika-i Osmani. İklimi. Mesaha-i sathiyesi. Hududu. Nüfusu. Mısır Hıdiviyeti: Trablusgarb Vilayeti. Bingazi Mutasarrıflığı. Tunus Emaresi.

“Malumat-ı Zıraiyye”

Tertib olunan risaleden okutturulacaktır.

Tenbih: Risale-i Ahlak ve Tarih ve Coğrafya-i Osmani'den malumat-ı mücmel ve malumat-ı zıraiyye her ne kadar kıraat suretinde yüzünden okuturulacak ise de baladaki mebahis, şakirdana hülasa vechile zabt ettirilmeye dikkat olunacak ve bunlara dair sual ve cevap tarzında mübahase edilecektir.

“Hesab”

Birinci sene – Haftada 1 ders

Şakirdana evvela şifahen birden ona ve bade yüze kadar olan adedler saydırıldıktan ve bade şekilleri tahtada yazmak suretiyle tahririni öğretme ve ona ve nihayet yüze kadar olan adedlerle çocukların anlayabileceği surette zihni olarak küçük hesaplar yaptırmak lazımdır.

İkinci sene – Haftada 2 ders

Birinci sene şakirdan bine kadar sayılar öğrenmiş olduğu cihetle bu sınıfta evvela terkim-i adad ve ahad ve mertebeleri.

Saniyen milyon ve daha büyük adedler yazdırılarak şakirdana layıkıyla belletilecek ve bunların suret-i kıraati ve tadad ve terkimi etrafiyla öğretilecektir.

Üçüncü sene – Haftada 2 ders

Cem'. Cem' işareti.

Cem'in kaidesi.

Cem'in mizanı.

Küçük rakamların cem'i, çok haneli rakamların cem'i. Alelumum mizan.

Tarh, tarhın işareti.

Tarhın kaidesi.

Tarhın mizanı.

Küçük rakamların tarhı, çok haneli rakamların tarhı, gösterilecek ve cem' ve tarh ameliyatına dair çocuklara pek çok talimler ve vazifeler yaptırılacaktır.

Dördüncü sene – Haftada 2 ders

Kerrat cedveli.

Darb. Darbın işareti.

Darbın kaidesi.

Darbın mizanı.

Taksim, taksim işareti.

Taksim kaidesi.

Taksim mizanı.

Nısf ve rub' ve sülüs gibi tabirat.

Ölçmek ve tartmak için müstamel bazı alet: Metre ve yarda ve arşın ve endaze, ve gram ve dirhem ve kilo ve okka ve kantar ve çeki ve tonilato ve para ve kuruş ve meci diye ve lira ve frank ve şilin hakkında dersler verilecek ve amal-i erbaa layığıyla bellettirildikten sonra mikyas ve evzana dair birtakım talimler yaptırılacaktır.

“ H a t ”

Birinci sene – Haftada 1 ders

Şakirdan Elifba'yı yüzünden belledikten sonra muallim efendi eşkal-i hurufu bir taraftan tabloda yazdırmakla beraber diğer taraftan dahi matbu hatt-ı rika defterlerini sırasıyla dolduracak ve şakirdana esna-i tahrirde alacakları vaziyeti ve kalemin suret-i taharrük ve istimalini gösterecektir.

İkinci sene – Haftada 2 ders

Birinci senede olduğu gibi devam olunacak ve talebe muallim efendiye bir gün meşk ve bir gün de onbeş satır karalama itasına mecbur olacaktır.

Üçüncü Sene – Haftada 1 ders

Diğer seneler misillü devam olunacak ve şakirdanın hüsn-i hat hususunda oldukça meleke ve mümarese eylemelerine gayret olunacaktır.

Dördüncü sene – Haftada 1 ders

Artık şakirdana matbu defterlere yazı yazdırılmayıp ayrıca kağıda yazdırılacak ve fakat defterden meşk ve karalama yazdırılmaya ehemmiyet verilecektir. Muallim efendi arasına tabloya tebeşirin kalın tarafı ile bir satır yazı yazacak ve bunu şakirdana taklid ettirecektir.

EK – II

Kosova Vilayeti'nde XX. yüzyılın başında okul, öğretmen ve öğrenci sayılarını gösteren istatistik bilgileri.¹²⁴

İbtidailer

Erkek İbtidai Sayısı : 6

Kız İbtidai Sayısı : 3

Karma İbtidai Sayısı : 83

Toplam İbtidai : 151

İbtidailerdeki Erkek Öğrenci Sayısı : 3717

İbtidailerdeki Kız Öğrenci Sayısı : 1155

Toplam Öğrenci Sayısı : 7246

Erkek Öğretmen Sayısı : 186

Bayan Öğretmen Sayısı : 40

Toplam Öğretmen Sayısı : 226

Rüşdiyeler

Birinci Sınıf Karma Rüşdiye Sayısı :3

Üçüncü Sınıf Karma Rüşdiye Sayısı : 2

Dördüncü Sınıf Kız Rüşdiye Sayısı : 1

Toplam Rüşdiye Sayısı : 13

Yatılı Okullar

Üsküp Darümuallimini Öğrenci Sayısı : 223

Üsküp Darümuallimatı Öğrenci Sayısı : 63

Üsküp Darümuallimini Muallim Sayısı : 12

¹²⁴ BOA, MF.MKT, 566/4.

Özel Okullar

Kız Öğrenciler İçin Özel Okul Sayısı : 1

Erkek Öğrenciler İçin Özel Okul Sayısı : 12

Erkek Öğrenci Sayısı : 278

Kız Öğrenci Sayısı : 175

Toplam Öğrenci Sayısı : 452

Özel Okullarda Çalışan Erkek Öğretmen Sayısı : 36

Özel Okullarda Çalışan Bayan Öğretmen Sayısı : 11

Özel Okullarda Çalışan Toplam Öğretmen Sayısı : 47

“THE SCHOOLS ESTABLISHED BY THE STATE IN KOSOVO IN THE PERIOD OF ABDULHAMID II”

Abstract

The purpose of this study is to analyze development of public education in Kosovo in terms of the historical stage of Ottoman sovereignty within the period of Sultan II. Abdulhamid. The study focuses on educational system process based on the co-management of different ethnic, religious, linguistic, and cultural groups in the region of Kosovo, problems encountered by the said system and attempts by the government to solve such problems.

The fundamental assumption of the research is the belief that revealing scientific, educational and intellectual life/activities of the world of Ottoman will be beneficial in understanding and evaluating extant cultural and social heritage of Ottoman even though it is for a specific historical slice and a restricted field. Also, knowledge about educational activities in a region such as Kosovo having a special importance in Ottoman geography in terms of embracing various race, nationality, religion and culture together will conduce to properly understand and describe the peculiar characteristics of that period and location, internal dynamics of the modernization process and 600-year Ottoman history. In conclusion, in this study it is tried to reveal information concerning the real importance and volume of educational activities of Ottoman in Kosovo by means of vertical method and historical research pattern utilizing archive materials which are the main sources.

Keywords

Kosovo, Public education, Albanian, schooling, cosmopolit, separatist movements, social integration, education campaign.

Lozan Barış Görüşmeleri Sürecinde Kritik Bir Diplomasi Örneği:

İZMİR LİMANI MESELESİ

Ş. Can ERDEM*

ÖZET

İzmir coğrafi ve stratejik konumu nedeniyle daima önemli bir merkez olmuştur. Nütekim Türk İstiklâl Harbi'nin zaferle sonuçlanmasıyla, İzmir yeniden ön plana çıkmıştı. B.M.M. tarafından, 15 Mayıs 1919 tarihinden bu yana İzmir Limanı'nda bulunan yabancı savaş gemileriyle ilgili olarak bazı şartlar koşulması gerginliğe yol açmış, olası bir savaş diplomatik girişimlerle bertaraf edilmişti. B.M.M.'nin İstanbul temsilcisi Adnan (Adıvar) Bey, bu süreçte kritik bir rol üstlenmişti. İtilaf Devletleri bu esnada Mondros Mütarekesi hükümlerinin geçerli olduğunu iddia ederken, B.M.M. bunu reddediyordu. Bu arada, Lozan'da İsmet Paşa Türk tarafının olmazsa olmazları konusunda ödün vermeyince görüşmelere ara verilmişti (4 Şubat 1923). Bunun üzerine B.M.M. Hükümeti, İzmir Limanı'nda hücum gücü 1000 tondan fazla olan yabancı savaş gemilerine izin verilmeyeceğini, aksi takdirde bunu savaş sebebi sayacağını duyurdu. Her iki tarafta da savaş rüzgârları esiyordu. Ancak son tahlilde taraflar, işleri tamamen içinden çıkılmaz hale getirebilecek bir savaşı göze alamadı. Gerçekte, Mudanya Mütarekesi esaslarına dayanan Türk Hükümeti'nin almış olduğu önlemler mesru idi. İtilaf Devletleri'nin, Mondros Mütarekesi çerçevesindeki mesnetsiz ısrarları yeni ve bağımsız Türk Devleti'ni kabullenemediklerini gösteriyordu. Nihayet Türk tarafını temsil eden İsmet Paşa ve Adnan Bey'in soğukkanlı yaklaşımları, uzlaşma siyasetini ön plana çıkardı. Tansiyon giderek düştü. "Anadolu'ya açılan kapı" olarak da nitelendirilen İzmir'in stratejik önemi bir kez daha anlaşıldı.

Anahtar Kelimeler

İzmir, İzmir Limanı, Adnan (Adıvar) Bey, İsmet Paşa, Mondros Mütarekesi, Mudanya Mütarekesi, İtilaf Devletleri, Lozan Barış Antlaşması.

Mudanya Mütarekesi, Türk İstiklâl Harbi'nin zaferle sonuçlandığını gösteren ilk diplomatik ve siyasî belgedir¹. Ancak bu belgenin ortaya çıkı-

* Yard. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. / cerdem@marmara.edu.tr

¹ Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa da Bursa'dan yayınladığı 15 Ekim 1922 tarihli günlük emrinde mütarekenin önemini vurgulayarak, "Batı Cephesi Orduları!... Bu

şından Lozan Barış Antlaşması'nın imzalandığı tarihe kadar yaşanan süreç, en az millî mücadele dönemi kadar zorlu olmuştur. İtilaf Devletleri'nin ve müttefikleri Yunanistan'ın Türk Ulusu'nun zaferini hazmetmeleri kolay olmamıştır. Bu yüzden, Mondros Mütarekesi'nin onlara tanıdığı sınırsız hareket serbestisinden kolaylıkla vazgeçmek istememişlerdir. Dahası, millî mücadele dönemine ilişkin yazılmış olan birçok makalede de açıklıkla ortaya konduğu üzere uluslararası hukuka aykırı keyfi tavırlarını sürdürmüşlerdir. İşte bu makalenin konusu olan İzmir Limanı Hadisesi de bunun çarpıcı bir örneğini teşkil etmektedir.

Mudanya Mütarekesi görüşmeleri sırasında 27 Ekim 1922 tarihinde İsviçre'nin Lozan şehrinde bir barış konferansı düzenlenmesi kararlaştırılmıştır. Lozan'a gidecek olan Türk heyeti İsmet Paşa (Başkan), Trabzon Milletvekili Hasan Bey (Saka) ve Sinop Milletvekili Dr. Rıza Nur Bey'den oluşmaktaydı. Konferans, 20 Kasım 1922 tarihinde başlamış ve tarihe intikal etmiş² olan büyük bir devlete ait meseleler görüşmelerde halledilmeye çalışılmıştır. Şark meselesine nihai bir çözüm getireceğini öngördükleri Sevr Antlaşması'ndan vazgeçmek zorunda kalan Avrupa'nın büyük devletlerinin, B.M.M. hükümeti temsilcileriyle yaptıkları müzakere-

netice, Anadolu'da Yunan ordularını imha ettiğinizin siyasi olan ilk mahsulüdür" demiştir (*Harb Tarihi Vesikaları Dergisi (HTVD)*, Sayı 67 (Mart 1969), Ankara 1969, v. 1500).

² Bu ifadeyi kullanırken dayandığımız önemli iki belge bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun inkıraz bulup Türkiye Büyük Millet Meclisi teşekkül ettiğine dair 30 Ekim 1922 tarihli B.M.M. kararıdır: "Osmanlı İmparatorluğunun münkariz olduğuna ve Büyük Millet Meclisi Hükümeti teşekkül ettiğine ve yeni Türkiye Hükümetinin Osmanlı İmparatorluğu yerine kaim olup onun hududu millî dahilinde yeni vârisi olduğuna ve Teşkilât-ı esasiye kanuniyle hukuku hükümrani milletin nefsine verildiğinden..." (*TBMM 1. Dönem Zabıt Ceridesi*, Karar No: 307, XXIV, 311). İkinci belge, Türkiye Büyük Millet Meclisinin hukuku hâkimiyet ve hükümraniyetin mümessili hakikisi olduğuna dair 1/2 Kasım 1922 tarihli B.M.M. kararıdır: "...Teşkilâtı Esasiye kanuniyle Türkiye halkı, hukuku hâkimiyet ve hükümraniyetin mümessili hakikisi olan Türkiye Büyük Millet Meclisinin şahsiyeti mânevîyesinde gayrikabili terk ve tecezzi ve ferağ olmak üzere temsile ve bilfiil istimal ve iradei millîyeye istinat etmeyen hiç bir kuvvet ve heyeti tanımamağa karar verdiği cihetle misakı millî hudutları dahilinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinden başka şekli Hükümeti tanımaz. Binaenaleyh Türkiye halkı hâkimiyeti şahsiyeye müstenit olan İstanbul'daki şekli hükümeti 16 mart 1336 dan itibaren ve ebediyen tarihe müntakil addeylemiştir..." (*TBMM 1. Dönem Zabıt Ceridesi*, Karar No: 308, XXIV, 328).

ler oldukça zorlu bir diplomasi mücadelesine sahne olmuştur. Müttetikler, İzmir'i Yunanlılara işgal ettirerek başlattıkları (bazı Yunanlı tarihçilerin Anadolu Macerası adını verdikleri)³ Anadolu'yu paylaşma sürecindeki tıkanıklığı, yine bir sorun çıkararak aşmaya çalışmışlardır. Millî mücadelenin kıvılcımını yakan İzmir'in işgali, savaşın kazanılmasından sonra İzmir'in önemini bir kat daha arttırmıştı. B.M.M.'nin aldığı kararlar da bunu göstermekteydi. B.M.M. hükümeti için İzmir o denli stratejik bir mevkii idi ki; bütün ticaret ve savaş gemilerinin güneşin doğuşundan önce ve batışından sonra İzmir Körfezi'ne giriş çıkışları Heyet-i Vekile Reisi Rauf Bey'in 18 Kasım 1922 tarihli emriyle yasaklanmıştı⁴. Bununla birlikte, belgelerden anlaşıldığı üzere B.M.M. hükümeti bu konuda oldukça ihtiyatlı bir siyaset izlemiş ve mümkün olduğunca çatışmadan uzak durmaya çalışmıştı. Mudanya Mütarekesi hükümleri geçerli olduğu sürece Yunan savaş gemilerinin açık denizlerde dolaşmalarına engel olunmayacağı hakkındaki Türk tebligatının, İtilaf Komiserlerince kabul edilip edilmediği hakkında 1 Aralık 1922'de Refet Paşa'dan bilgi istenmişti. Bu takdirde İzmit'ten İzmir'e gönderilecek römorköre de Yunanlılar tarafından saldırılmayacağına garanti edilmesi gerekeceği vurgulanmıştı⁵. Çünkü B.M.M. hükümeti Yunanistan'a bu konuda güvenmemekteydi⁶.

³ Alexander Anastasius Pallis, *Yunanlıların Anadolu Macerası (1915-1922)*, Çev. Orhan Azizoğlu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1997, s. 23-56.

⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye İstanbul Murahhaslığı (HR.İM), 13/43.

⁵ BOA, HR.İM, 13/71.

⁶ Nitekim 1923 yılı Ocak ayı sonlarında Yunan çeteleri kayıklarla İzmir ve civarına tecavüz girişiminde bulunmuşlardır. Saldırıları kıyı bataryalarının ateşiyle önlenmiştir (*Tanin*, 1 Şubat 1923). Bu gibi olaylar duyulan güvensizliği te'yid etmesi bakımından önemlidir. Kaldı ki Türkiye ile Yunanistan arasındaki savaş 11 Ekim 1922 tarihli Mudanya Mütarekesi'yle sona ermiş olmasına rağmen, Yunan savaş gemileri Nisan 1923'te İzmir açıklarında seyreden 'Lorley' adlı bir yolcu gemisini durdurarak, Türk ordusuna götürülen erzak ve başka malzemeler olup olmadığını kontrol amacıyla arama yapmışlardır. Lorley gemisi ancak başka bir limana uğramadan doğrudan İzmir'e gitmesi kaydıyla serbest bırakılmıştır. B.M.M. Hükümeti'nin İstanbul Murahhası Adnan Bey, İtilaf Devletleri Yüksek Komiserlerine yazdığı yazıda, "savaş sona erdiği için uluslararası hukuk kuralları gereğince, bahane ne olursa olsun, hiçbir askerî operasyon gerçekleştirilemez ve Türk limanları arasında seyreden ya da bu limanlara doğru yola çıkan hiçbir Türk gemisi ya da tarafsız bir gemi denetlenmek üzere alıkonulamaz" demiştir. Bu yasa dışı uygulamaya resmen karşı çıkarak benzer olayların yaşanmaması için Yunan hükümetinin uyarılmasını istemiştir (BOA, HR.İM, 72/39).

Aralık 1922 ve Ocak 1923 tarihlerinde Lozan'da gerçekleşen müzakereler, müttefiklerin Türk tarafının tezlerine itibar etmeyen siyasetleri sonucunda tıkanmıştı. İsmet Paşa da 18 Aralık'ta Ankara'ya gönderdiği telgrafta, "dört bir yandan bunalımlarla çevrili bulunuyoruz"⁷ dedikten sonra Türk yönetimi ve ordusunun her türlü ihtimale karşı hazırlıklı olmasını önermişti. Bunun üzerine olası bir savaşa karşı Ankara Hükümeti tarafından 26 Aralık 1922 tarihinde, savaş gemilerinin İzmir Limanı'na girişleriyle ilgili olarak bazı önlemler alındığı müttefik ve tarafsız devletlere tebliğ edilmişti⁸. Hatta Genelkurmay Başkanı ve Batı Cephesi Komutanı Fevzi (Çakmak) Paşa 29 Aralık 1922'de kolordulara bir genelge göndererek, "...Kıtaların daima harekete hazır bulunmalarının teminini"⁹ istemişti.

Ankara Hükümeti'nin ilan ettiği 26 Aralık 1922 tarihli tedbirler şu hükümleri içermekteydi¹⁰:

1- İzmir Limanı ve diğer B.M.M. Hükümeti limanlarına girecek olan savaş ve ticaret gemilerinin adı, sancak ve tabiiyeti, hücum kapasitesi, mürettebat sayısı yerel yönetime bildirilecektir.

2- Gün doğumundan önce ve batımından sonra bu gemiler B.M.M. Hükümeti limanlarına giremezler.

3- Bu gemilerin toplu olarak limanlarımıza girişine izin verilemez.

4- Gemi mürettebatının buldukları liman şehrinde gezmeleri yasaktır. Ancak ziyaret amacıyla şehri gezmek isterlerse, bunların sayısı yerel yönetime bildirilecek ve en büyük mülkî idarecinin izni alınacaktır.

Mustafa Kemal Paşa da 30 Ocak'ta İzmir'de basın mensuplarının Lozan Barış Konferansı hakkındaki sorularına; "...Harbi devam ettirmek mesuliyetinden çekinmezlerse, hükümetimiz, vatan ve millete karşı taah-

⁷ Salâhi R. Sonyel, "Lozan Konferansı'ndan Önce, Konferans Günlerinde ve Konferansı İzleyen Dönemde İzmir'deki Durum", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, İzmir 1994, IX, 175.

⁸ BOA, HR.İM, 16/43. 9 Şubat 1923 tarihli *Tanin* gazetesinde belirtildiğine göre anılan tebligata hiçbir itiraz olmamıştır. Belgenin aksine tebligat tarihi gazetede 27 Aralık olarak verilmiştir.

⁹ *HTVD*, Sayı 67 (Mart 1969), Ankara 1969, v. 1505.

¹⁰ *İkdam*, 29 Kânunievvel 1922.

hüt eylediği vazifeyi iyi tamamlayabilmek için girişmeye mecbur olduğu tedbirleri düşünmekten ve almaktan bir an geri kalmamıştır”¹¹ cevabını vermişti. Aynı tarihte *Şark* Gazetesi muhabirinin, konferanstaki muhtemel bir anlaşmazlığın savaşa yol açıp açmayacağına ilişkin sorusuna da “Diplomasinin aciz kaldığı yerde tabiatıyla askerî faaliyet başlar”¹² cevabını vermişti. Yine 31 Ocak 1923 tarihinde İzmir halkına hitaben yaptığı konuşmada, İtilaf Devletleri’nin Türk tarafının barış antlaşmasına yaklaşımını anlamak istemediğine değinerek; “...Biz sulh istiyoruz! dediğimiz zaman “istiklâl-i tâm istiyoruz” dediğimizi herkesin bilmesi lâzımdır. Bunu istemeye hakkımız ve kudretimiz vardır”¹³ demiş, böylece bağımsızlıktan asla taviz verilmeyeceğini vurgulamıştı. Aynı söyleşide; “...biliyorsunuz ki Garp âlemi, Osmanlı Devleti’ni yıkmak için ortaya Şark Meselesi namıyla bir mesele çıkarmıştı. Garp öyle zannediyordu ki, Osmanlı Devleti’ni yıkmakla onu meydana getiren unsuru aslıyi de yıkacaktı. Gerçi muvaffak oldu. Fakat ikincisinde olamadı ve olamayacaktır. Garp âlemi hâlâ bir hakikati görmek ve itiraf etmek istemiyor ki, o da eski Osmanlı Devleti’nin mahv ve munkarız olduğu ve yeni Türkiye devletinin saha arâyı zuhûr olduğudur. Türk Milleti kendi ismine izafetle bir devlet vücade getirmiş, azim ve kudret ile yeniden meydana çıkmıştır. Bu evsafını şimdide kadar zulüm ve gadredenlerden intikam almak ile ispat etmiştir...bizim intikamımız zalimlerin zulmüne karşıdır. Onlarda hissi zulüm bâki kaldıkça bizde de hissi intikam devam edecektir”¹⁴ diyerek kararlılığını ortaya koymuştu.

Osmanlı Devleti’ne dikte ettikleri Mondros Mütarekesi’yle her istediklerini almaya alışmış olan İtilaf Devletleri’nin, İsmet Paşa’nın B.M.M.’nin kendisine verdiği 14 maddelik talimatname¹⁵ doğrultusundaki taviz vermeyen tutumu karşısında son derece rahatsız oldukları görülmüştü. Nitekim dış politikada ‘şahin’ olarak nitelendirilebilecek bir devlet adamı olan İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon’un, anılan talimatnameye uymak hususunda hassasiyet gösteren İsmet Paşa’ya kızgınlık duy-

¹¹ *Atatürk’ün Bütün Eserleri*, İstanbul 2005, XV, 44.

¹² *Aynı eser*, 42.

¹³ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, Ankara 1989, II, 93.

¹⁴ *Gösterilen yer*.

¹⁵ Anılan talimatname için bkz. *Atatürk’ün Millî Dış Politikası*, Ankara 1992, I, 494-498.

duğu bir gerçektir¹⁶. Lord Curzon konferansın başından itibaren muhatapını yıldırma siyaseti izlemiştir¹⁷. Görüşmeler sırasında Türk tarafına gereğinden fazla tavizler verildiğini düşünmüştü. Bunun da nedeni, İtilaf Devletleri'nin hareket noktasının Sevr anlayışı olmasındandı. Sevr esas alınınca elbette büyük tavizler verilmiş oluyordu¹⁸. Fakat Mustafa Kemal Paşa'nın dediği gibi artık yeni bir Türk Devleti vardı ve müttefikler bu gerçeği kabul etmek zorundaydılar. Şunu da belirtmek gerekir ki görüşmelerin kesilmesinin nedeni sadece İngilizlerin değil, Fransızların ve İtalyanların da isteklerini elde edememeleriydi. Her ne kadar görüşmelerin kesilmesinden önce Lord Curzon ve İsmet Paşa, aralarındaki ihtilafların bir kısmını halletmişlerse de Fransız ve İtalyanlarla ilgili hususlar askıda kalmıştı¹⁹. 7 Şubat'ta ayrıldığı Lozan'dan Ankara'ya ancak 19 Şu-

¹⁶ Bunu İsmet Paşa'nın hatıralarından öğreniyoruz. Lozan müzakereleri sürecini anlatırken, "Bir defa Lord Curzon ile bir gece toplantısında bulundum. Beraberdik. İkimiz vardık, bir de Amerikan murahhası Mr. Child vardır. Lord Curzon bana dedi ki: 'Konferanstan bir neticeye varacağız. Ama memnun ayrılmayacağız. Hiçbir işte bizi memnun etmiyorsunuz. Hiçbir dediğimizi makul olduğuna, haklı olduğuna bakmaksızın kabul etmiyorsunuz. Hepsini reddediyorsunuz. En nihayet şu kanaate vardık ki, ne reddederseniz hepsini cebimize atıyoruz. Memleketiniz haraptır. İmar etmeyecek misiniz? Bunun için paraya ihtiyacınız olacaktır. Parayı nereden bulacaksınız? Para bugün dünyada bir bende var, bir de bu yanımdakinde. Unutmayın, ne reddederseniz hepsi cebimdedir. Nereden para bulacaksınız, Fransızlardan mı?' Ben evet dedim. Curzon sözlerine devam etti: 'Para kimsede yok. Ancak biz verebiliriz. Memnun olmazsak kimden alacaksınız? Harap bir memleketi nasıl kurtaracaksınız? İhtiyaç sebebiyle yarın para istemek için karşımıza gelip diz çöktüğünüz zaman, bugün reddettiklerinizi cebimden birer birer çıkartıp size göstereceğiz.' Lord Curzon'un bu sözleri kulağımda kalmıştır ve sözünün geçtiği her yerde hatırlamışım. Lozan Konferansı olalı 45 sene geçti. Bu sözleri hiçbir zaman unutmadım. Bu 45 sene içinde para almak için müracaat ettiğimiz her yerde bu ihtimalleri görmüşümdür" (İsmet İnönü, *Hatıralar*, 2. Kitap, Ankara 1987, s. 89-90). Bir ibret belgesi olmak üzere tarihe geçen bu sözler, Mustafa Kemal Atatürk'ün, askerî zaferlerin ekonomik zaferlerle taçlandırılmazsa bir sonuç vermeyeceği yolundaki değerlendirmesinin ne denli isabetli olduğunun ispatıdır.

¹⁷ Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, İstanbul 1957, I, 176. Dönemin en önemli tanıklarından biri olan Ali Fuat Paşa'ya göre Türk heyeti, bütün tecrübesizliğine rağmen Türk Milleti'nin bağımsız ve egemen yaşamak karar ve azmine dayanıyordu. İşte Lord Curzon'un yanıldığı veya anlayamadığı husus buydu (*a.g.e.*, s. 222).

¹⁸ M. Cemil Bilsel, *Lozan*, İstanbul 1998, III, 108.

¹⁹ Lord Curzon'un trenle ayrılması sonucunda kesilen görüşmelerin sorumluluğunu Amerikan temsilcilerine (Amiral Bristol ve Child) yükleyen Fransız murahhası Mösyö Bompard'ın eşi, "Konferansı inkitadan Fransa kurtardı. Halbuki siz son da-

bat'ta dönebilen İsmet Paşa, İngiltere'nin İstanbul Temsilciliği aracılığıyla Lord Curzon'dan bir mesaj almıştı. Bu mesajda, Türkiye ile müttefikler²⁰ arasındaki sorunların çoğunun Lozan'da tatminkâr bir çözüme bağlanmış olduğunu, İngiltere'nin bundan rahatlık duyduğunu, Türk ve İngiliz heyetleri arasında on bir hafta boyunca dostluk(!) duyguları hüküm sürdüğünü, İngiltere'nin bundan da hoşnut kaldığını, bir dost olarak hatırlanmayı ve pek yakında kendisiyle el sıkışmayı umduğunu bildirmişti²¹.

Osmanlı Devleti'ni parçalayıp bölüşme siyaseti güden İtilaf Devletleri, sıkça başvurdukları propaganda silahını Lozan sürecinde de kullanmışlardı. 'Kara propaganda' olarak da nitelendirilebilecek bu suçlamalar; Ankara Hükümeti'nin, Anadolu'da bulunan gayrimüslim unsurları zorla ülke dışına çıkartmaya başladığı, aşırı bir milliyetçiliği meslek edinerek Müslüman ve Türk'ten başka hiç kimseye yaşam hakkı tanımadığı noktasında yoğunlaşmıştı²². Örneğin; 31 Aralık 1922 tarihli Morning Post gazetesindeki baş makalede, Lozan görüşmelerinin seri bir buhrana doğru gittiği belirtilerek, Anadolu'da hüküm süren güçlü millî akımları makul sınırlar içerisinde tutmak kudreti ne Mustafa Kemal Paşa'da ne de İsmet Paşa'da vardır denilmişti. Karşımızda birçok fikrin temsil edildiği meclisler yerine geniş yetkilere sahip birkaç otokrat bulunsaydı dünya kısa zamanda sulha kavuşurdu yorumu yapılarak adeta barışın önündeki tek engelin Türk tarafı olduğu iddia edilmişti²³.

kikada İngilizlerle anlaşınız. Fransızlara ait her şeyi reddettiniz!" diyerek ateş püskürmüştü. Hatta bir Fransız müşaviri "İngilizlerle Türkleri anlaşdırmak için Fransızlar ellerinden geleni yaptılar ve nihayet kendileri açıkta kaldılar" demişti (Ali Naci Karacan, *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa*, İstanbul 1943, s. 210).

²⁰ Lozan'la ilgili safahat incelendiğinde görülmektedir ki tabiatıyla bütün devletler meselelere kendi bakış açılarından yaklaşmaktaydılar. Dolayısıyla Lord Curzon'un burada müttefikler sözcüğünü kullanırken kastettiği aslında İngiltere idi.

²¹ Bilâl N. Şimşir, *Lozan Telgrafları II*, Ankara 1994, s. XIII-XIV.

²² Ali Fuat Cebesoy, *a.g.e.*, s. 176.

²³ *Morning Post*'a göre bu meclislerin en aşırısı Ankara'dakiydi. Ankara'daki meclisin savaş yanlısı olduğundan korkmak için ciddi nedenler vardı. Zira gazetede B.M.M. için, "ilkın cahildir, ikinci olarak tahsilleri az çok olan üyelerinden birçoğunun gözleri Bolşevik altınlarıyla kamaşmıştır. Bunun için Türkler öyle isteklerde bulunuyorlardı ki, bunlar ancak müttefikleri yenmiş olsalardı haklı ve makul olurdu...Türkiye şimdiki inadında ısrar ederse batılı devletlerle her türlü ilişkisi kesilecek ve kendisi artık parası tükenmiş olan bir Bolşevik çetesinin hatırı için yana-

Dönemin en güçlü devletlerinden biri olan ve müzakere masalarında hemen her istediğini almaya alışmış İngiltere ve müttefikleri, tavizsiz bir tutum sergileyen İsmet Paşa'nın direncini kırmak istemişlerdi. İşte 'İzmir Limanı Hadisesi' de bunun eseri idi. Dönemin siyâsî açıdan önemli temsilcilerinin başında gelen İngiltere, Anadolu'ya açılan kapı olarak da nitelendirilen İzmir üzerinden muhatabına gözdağı vermek istemişti. İstanbul'da B.M.M. hükümetini temsil eden İstanbul Murahhaslığı da, müttefiklerle ilişkileri yürütmek üzere görevlendirilmiş bulunan Adnan (Adıvar) Bey²⁴ vasıtasıyla onların nabzını tutmaya çalışmıştı. İngiltere, Os-

caktır. Denizlere hâkim bütün devletlerle irtibatı kesen herhangi bir hükümet ve millet ıztırâplar çekmeye ve belki de ölmeye mahkûmdur” deniyordu. İngilizlerin, Anadolu hareketinin başarıya ulaşması sonucunda sömürgelerinde kaybettiği saygınlığın öfkesi içerisinde ağır bir üslupla Türklere saldırdıkları söylenebilir. Türk tarafının bu nevi saldırılara karşı verdiği cevap yine *Hâkimiyet-i Milliye*'de yayınlanmıştır; Anadolu Ajansı'nın cevabı: “*Morning Post*'ün hezeyânlarını ber vech-i bâlâ aynen derc ettik. Bu İngiliz gazetesinin Türk menafî hakkındaki yâvelerini bir tarafa bırakarak ricâl-i devlet ve meclis-i millî hakkında savurduğu tahkirlere karşı yalnız âtîdeki hakikatleri hatırlatmaya lüzûm görürüz: Sabık İngiliz başvekili Asquith 1921 senesinde Holyrood'da irâd ettiği bir nutukta İngiliz mebusları hakkında aynen şu cümleyi kullanmıştır: 'bu adamlar Lloyd George tarafından rüşvetle satın alınmış fikir ve vicdan hürriyetinden mahrûm uşaklardır.' Cehâlete gelince, bütün beşeriyetin mukadderatıyla oynayan Lloyd George'un Versay Konferansı esnasında Galiçya ile Kilikya'yı karıştırdığı ve bunların nerelerde olduğundan haberdâr olmadığı gibi Feyyum ve Neçen şehirlerinin hangi kıtada olduğu kendisince meçhûl bulunduğunu bütün cihan bilir. Hatta bu hususa ait olarak İngiliz meclisinde vâki olan bir suale karşı Lloyd George kendisine has küstahâne vaziyetle: 'Efendiler ben bilmediğimi itirâf ediyorum. Aranızda bu yerleri benden evvel bilenler varsa ellerini vicdanları üzerine koyarak kendilerini göstetersinler' demiştir. Bütün İngiliz meclisinde bir tek adam bildiğini iddia etmek cesaretinde bulunamamıştır. Zaten beşeriyetin bütün âlâm ve ıztırabatın birinci sebebi mukadderâtıyla bu gibi cühelânın oynamış olduğunda Avrupa mütefekkirleri dahi müttehiddirler” (*Hâkimiyet-i Milliye*, 8 Şubat 1923).

²⁴ Dr. Adnan (Adıvar) Bey, 6 Aralık 1922'de B.M.M. ikinci reisliğinden istifa etmiştir (*Zabıt Ceridesi*, Devre:1, XXV, 224) Adnan Bey'in İstanbul'da görevlendirilmesiyle ilgili hükümet tezkeresi ise 9 Aralık 1922 tarihinde kabul edilmiş, (*Zabıt Ceridesi*, Devre:1, XXV, 301) 16 Aralık 1922'de İstanbul'a giderek eski Nafia Nezaretî'nde görevi Refet Paşa'dan devralmıştır. Esasen Adnan Bey'in bu göreve getirilmesinin önemli bir nedeni de göğsündeki rahatsızlığın yoğun çalışmayı gerektiren B.M.M. ikinci reisliği vazifesini yerine getirmesine engel olduğuna ilişkin kendi beyanı ve arzusu olmuştur (Ali Fuat Cebesoy, *a.g.e.*, s. 211). Selefî, Hilâl-i Ahmerci lakabıyla tanınan Hamit (Hasançan) Bey (1870-1943) idi ve B.M.M. hükümeti tarafından 14 Haziran 1921'de atanmıştı. Hamit Bey, Düyun-ı Umumiye ve Muamelat-ı Nakdiye

manlı Devleti'nin yerine fiilen bağımsız bir Türk Devleti'nin kurulmakta olduğunu kesinlikle kabul etmek istememişti²⁵. Konferansa ara verilmek zorunda kalınmasının önemli nedenlerinden birisi de kuşkusuz buydu.

Müttefiklerin görüşmelere ara vermek suretiyle yaptıkları hamleyle bir karşılık olmak üzere Ankara Hükümeti, 6 Şubat tarihinde aldığı kararlarla İzmir Limanı'nda bulunan yabancı ülke bandıralı bütün savaş gemilerinin 7 Şubat 1923 gece yarısından önce limanı terk etmeleri gerektiğini bir notayla ilgili taraflara bildirmişti²⁶. Bu notada İzmir Limanı'nda hücum gücü 1000 tondan az olmak kaydıyla Yunan torpidolarının bulunmasına izin verileceği, ancak hücum gücü 1000 tonu geçen hiçbir yabancı zırhlı kruvazör ve torpidonun Karaburun - Oğlan Adaları hattını geçemeyeceği, aksi takdirde savaş sebebi sayılarak ateş açılacağı ihtar edilmişti²⁷. Aynı tarihte, İzmir ve İzmit Körfezleri de savaş gemilerinin girişine karşı bir önlem olarak mayınlanmıştı²⁸. Bununla birlikte Ankara Hükümeti'nin İstanbul temsilcisi Adnan Bey, bu sert Türk notası gereğince yabancı savaş gemilerine ateş açılacağına dair ihtarımızın kötü sonuçlar doğuracağından endişe etmekteydi. Bu meselede, Hükümet'le Genelkurmay arasında fikir ve uygulama birliği olup olmadığını da kestiremediğini belirterek; her ne kadar Genelkurmay doğrudan doğruya bu gibi önlemler alabi-

Müdürü'ydü. Aynı zamanda Darülfünûn Hukuk Şubesi'nde İktisat hocalığı yapıyordu. Millî Mücadele yıllarında da Hilâl-i Ahmer Cemiyeti ikinci reisliğinde bulunuyordu. Ankara, İstanbul'daki siyasî makam ve kurumlarla yapılan görüşmeleri yürütmek üzere siyasî bir mümessillik olarak İstanbul Temsilciliği'ni ihdâs etmiş, Hamit Bey de bu göreve atanmıştır. Aslında İstanbul'da Anadolu Hareketi için çalışan çok sayıda askerî eleman vardı. Ancak siyasî makam ve kurumlarla görüşmeleri zor ve sakıncalıydı. Bu nedenle zeki, namuslu, başarılı ve vatanperver bir kişi olan Hamit Bey seçilmişti (Hüsnü Himmetoğlu, *Kurtuluş Savaşında İstanbul ve Yardımları*, İstanbul 1975, I, 308-309, 380).

²⁵ Ali Fuat Cebesoy, *a.g.e.*, s. 218. Lord Curzon'un, Türk heyetinin egemenlik kavramı üzerindeki ısrarı karşısında öfkelenerek; "Hep aynı şey: Egemenlik, egemenlik, egemenlik. Efendim sizin ki dünyadaki tek egemenlik değil" demesi bağımsız Türk Devleti'ni kabullenemediğinin göstergesidir (Selim Deringil, "Köprü Olarak Lozan", *Ankara ve Lozan Arasında Avrupa Yolundaki Türkiye Üzerine Bir Derleme*, derleyen Max Schweizer, Ankara 2005, s. 70).

²⁶ BOA, HR.İM, no: 16/43.

²⁷ *Tanin*, 9 Şubat 1923.

²⁸ *Türk İstiklâl Harbi*, C. 2, 6. kısım 4. kitap (İstiklâl Harbinin Son Safhası), Ankara 1995, s. 319.

lirse de, yabancı gemilerini vurmak suretiyle mütarekeyi fesheden konuma düşülmesinden endişe duyduğunu Hariciye Vekâleti'ne de bildirmişti²⁹. Nitekim 7 Şubat'ta Başvekil Rauf Bey'e çektiği telgrafta, verilen süre içerisinde gemilerin limanı terk etmemesi halinde Türk tarafının ateş açmak suretiyle bir çatışmaya sebebiyet vermeyeceğini yarı resmî olarak ilgili taraflara bildirmek için izin dahi istemişti³⁰. Ankara Hükümeti, yine de olası bir savaşa karşı bazı önlemler almıştı. Ali Fuat Paşa'nın ifadesiyle 'hazine-i hümayun' Konya'ya nakledilmiş³¹, İstanbul'da bulunan Millî Müsellah Kuvvetler Grubu'na silah ve mühimmat dağıtılmıştı³².

Barış müzakerelerinin çıkmaza girmesi ve Türk Ordusunun olası bir savaşa karşı etkin önlemler almaya başlaması üzerine İngiltere, yeniden Ankara Hükümeti'nin amansız bir düşmanı olarak görünmeye başlamıştı. İngiliz Dışişleri Bakanlığı çevrelerinde, Türklerin İzmir Limanı çevresine toplar yerleştirip, giriş kısmına mayınlar döşemesi, oradaki İngiliz savaş gemisinin akıbetinin Türklerin insafına terk edilmiş olduğu yorumlarının yapılmasına yol açmış ve Liman'daki gemiyi tehlikeye atmamak için oradan çekilmesi dahi tartışılmıştı³³.

Yabancı savaş gemilerinin limanı terk etmelerine ilişkin ihtar, İngiliz, Fransız ve Amerikan komiserlerini endişelendirmiş ve tepki göstermelerine yol açmıştı. Nitekim Fransa Hükümeti, Türkiye'nin bu uyarısına boyun eğmeyeceğini ve Fransız savaş gemilerinin belirtilen tarihte çekilmeyeceklerini, saldırıya uğradıkları takdirde kendilerini savunacak-

²⁹ "...Açıkça ifade edeyim ki Hükümetle Erkân-ı Harbiye-i Umumiye arasında tevâfuk-ı efkâr ve tetâbuk-ı harekât olup olmadığını da kesdiremiyorum. Erkân-ı Harbiye doğrudan doğruya bu gibi tedâbir ittihâz edebilirse de ecnebi gemilerini topa tutmak suretiyle kendi kendine mütarekeyi fesh edebilir mi bunu da takdirden acizim efendim. Adnan. 7/2/39" (BOA, HR.İM, 16/34).

³⁰ BOA, HR.İM, 16/36.

³¹ Ali Fuat Cebesoy, *a.g.e.*, s. 233. *Hayat Mücadeleleri Selahattin Adil Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul 1982, s. 415. Selahattin Adil Paşa'nın ifadesiyle, "Topkapı Sarayı'nda bulunan hazinenin acele Anadolu'ya götürülmesi kararı üzerine imparatorluğumuzun pek kıymetli bu tarihi hazinesi kethüda Refik Bey merhumun ilgi ve gayretiyle yüzlerce sandığa yerleştirilerek ve hiçbir kayba meydan verilmeyerek sessizce Konya'ya gönderilmişti."

³² Himmetoğlu, *a.g.e.*, II, 340. Ancak yazar, bu kuvvetten fazla ümitli olunmadığını belirtmektedir.

³³ Sonyel, *a.g.m.*, s. 176, 177.

larını bildirmişti³⁴. Ayrıca bu durumun İzmir’de bulunan yabancılar arasında yeniden bir heyecana neden olup istenmeyen olaylara yol açabileceğini hatırlatmış, gemilerin değiştirilebilmesi veya yabancıların tahliyesi için söz konusu sürenin uzatılmasını istemişti³⁵. Bununla birlikte, Fransız ve İtalyan temsilcileri Ankara Hükümeti’nin ilgili ihtarı çerçevesinde şehirde bulunan 2000 Fransız ile 1200 İtalyan’ın tahliyesi için gereken önlem ve hazırlıklara başlamışlardı. Durumun önemini anlayan İngiltere maslahatgüzârı dahi, Fransız ve İtalyanların tavrı doğrultusunda İngiliz gemilerinin de İzmir Limanı’ndan uzaklaştırılması yönünde görüş bildirmişti. Ancak Lord Curzon, Fransızlarla anlaşıldığı takdirde Ankara Hükümeti’nin isteğinin yerine getirilmemesini, olası bir saldırıya karşı da kendilerini savunmaları gerektiğini belirtmişti³⁶. Keza İngiliz Yüksek Komiseri Henderson da, Adnan Bey’e kendi gemilerinin daha hafif bir kruvazör ile değiştirilebileceğini söylemiş, fakat verilen süre içerisinde savaşa yol açacak bir olaya sebebiyet verilmemesini de özellikle rica etmişti³⁷. İngiltere, Müttefiklerin Mondros Mütarekesi hükümlerine göre hareket ettiklerini, bu meselenin hâlihazırda Fevkalâde Komiserler ve Ankara Hükümeti arasında müzakere edildiğini ve her türlü düşmanca davranışın sorumluluğunun Türk tarafına ait olacağını İtilaf Devletleri Komutanları aracılığıyla bildirmişti³⁸. Bu meselede müttefikler ortak hareket etmekteydiler³⁹. Nitekim Fransa, İngiltere ve İtalya Yüksek Komiser-

³⁴ *Tanin*, 9 Şubat 1923.

³⁵ BOA, HR.İM, 16/30.

³⁶ Taner Baytok, *İngiliz Belgeleriyle Sevr’den Lozan’a*, İstanbul 2007, s. 301-302.

³⁷ BOA, HR.İM, 16/30.

³⁸ BOA, HR.İM, 16/35; *Tanin*, 9 Şubat 1923.

³⁹ *İkdam*, 13 Şubat 1923. Nitekim B.M.M.’nin İstanbul Murahhası Adnan Bey Hariciye Vekâleti’ne gönderdiği telgrafta şunları yazmıştı: “Bugün İngiliz Komiser Vekili’yle görüşüm. İzmir hadisesinin bir izzet-i nefis meselesi hâline ifrâğ edilmek üzere olduğunu anladım. Buna mani olmak ve nokta-i nazarımızı tervîc ettirmek için icâb eden surette idâre-i lisân ettim. Fransa Komiserliği’nden aldığım haberler de bunu müeyyiddir. Ve bu hususta Londra ile Paris arasında itilâf-ı tam mevcuddur. Keyfiyeti müzâkere suretiyle hal ihtimâlini pek müsteb’id görüyorum efendim. Adnan 8 Şubat 1339” (BOA, HR.İM, 16/41). Adnan Bey’in “idâre-i lisân ettim” ifadesinin ne anlama geldiği, İngiliz Yüksek Komiser Vekili Henderson’ın Lord Curzon’a gönderdiği telgrafta daha net görülmektedir. Henderson’a göre Adnan Bey O’na, Rauf Bey’in “savaş gemilerinin geri çekilmesi talebinin özellikle İngiltere’ye karşı düşmanca duygulardan kaynaklanmadığına dair resmî güvence” verdiğini söylemiştir. Bunun yanı sıra Türkiye’nin artık İngiltere’nin dostluğunu samimi bir şekilde arzu-

leri 8 Şubat 1923 tarihinde Adnan Bey aracılığıyla B.M.M. Hükümeti'ne bir nota vermişlerdi. Buna göre müttefikler, barış antlaşması imzalanıncaya kadar İtilaf Devletleri'ne ait savaş gemilerinin Türk limanlarına girme ve bu limanlarda hareket etme serbestisine getirilecek hiçbir kısıtlamayı kabul etmeyeceklerini söylemişlerdi. Ayrıca, İzmir Limanı'yla ilgili olarak Türk askerî yetkililerinin ilan ettiği tedbirin, yabancı savaş gemilerinin bir limana girişi ya da limanda demir atmasının tonaj ve silah durumuna bağlı olamayacağını ifade eden milletlerarası hukuk kurallarına aykırı olduğunu belirtmişler ve B.M.M. Hükümeti tarafından verilen kısıtlama emrinin geri çekilmesini istemişlerdi⁴⁰. Amerikan komiser vekili de aynı ricada bulunarak, değiştirilmesi istenen gemilerin tonajının 1.000'den 1.500'e çıkarılmasının mümkün olup olmadığını sormuştu⁴¹. Bunun üzerine Adnan Bey, Hariciye Vekâleti'ne gönderdiği telgrafta, İzmir'de bir mesele çıkarılmamasından yana olduğunu ifade etmişti⁴².

Mondros Mütarekesi'nden itibaren yürüttükleri blöf⁴³ siyasetinin yeni bir örneğini sergileyen İngilizler, amaçlarına ulaşmışlardı. Nitekim

ladığını ve bu doğrultuda talimatlar verdiğini de ifade etmiştir (Sevtaç Demirci, *Belgelerle Lozan*, İstanbul 2011, s. 129.) 9 Şubat 1923 tarihli *Tanin* gazetesinde yer alan, “İngiltere ve Fransa Hükümetleri Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin İzmir limanında tevakkuf etmekte bulunan sefâin-i harbiyyenin çekilmesi talebini hâvî notasına verecekleri cevapta i'tilâf etmişlerdir” haberi de Adnan Bey'i teyid etmektedir.

⁴⁰ BOA, HR.İM, 16/43. Nitekim bugünlerde gerek Avrupa gerekse Türk basınında, gemilerin Türk tarafının ihtarına uymadıkları ve limandan ayrılmadıklarına dair haberler yer almıştır (*İkdam*, 12 Şubat 1923).

⁴¹ Washington'dan *New York Herald* gazetesine çekilen bir telgrafta göre, İzmir Limanı meselesiyle ilgili olarak Türk tarafının notasına cevaben Müttefiklerin gönderdiği protestoya, Amerika hükümeti katılmadığını bildirmiştir. Zaten Amerika'nın İzmir limanında bulunan torpidosu 1000 tonun altında olduğundan Türk notası uyarınca limanı terk etme zorunluluğu bulunmamaktadır (*Tanin*, 15 Şubat 1923).

⁴² BOA, HR.İM, 16/30. Hatta kendisinin, yabancı devlet temsilcileriyle aynı görüşte olmasının Ankara'da rahatsızlık yaratabileceğinden çekinen Adnan Bey sözlerini, “...bu sırada İzmir'de bir mesele çıkarmamak hususunda kulunuz da aynı mütalaada bulunmak cür'etini izhâr ediyorum efendim” şeklinde bitirmiştir.

⁴³ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, İstanbul 1983, I, 23. Yazar bunun meşhur bir İngiliz siyaseti olduğunu nitekim blöfün İngilizce bir kelime olduğunu belirtmektedir. Bluff: kuru sıkı atmak. Kibirli ve son derece özgüvenli bir biçimde hareket ederek kendilerini olduklarından güçlü göstermek, bu sayede düşmanlarına gözdağı vermek siyaseti olarak da tarif edilebilecek olan bu metodu savaşın sonunda da uygulamaktan geri durmamışlardır.

Adnan Bey'in Refet Paşa'ya çektiği 7 Şubat tarihli telgraf, Amerikan Komiser Vekili vasıtasıyla B.M.M. Hükümeti'ne gözdağı verilmek istendiğini göstermekteydi. Kozmopolit bir şehir olan İzmir'de yaşayan Amerikan vatandaşlarının yaşanan olaylar yüzünden heyecanlandıklarının ve İstanbul'dan bir, Malta'dan iki İngiliz savaş gemisinin harekete geçirildiğinin vurgulandığı bu telgraf şüphesiz anılan blöf siyasetinin örneklerinden biriydi⁴⁴. İlginçtir, Amiral Bristol de bir Türk-İngiliz çatışmasına ihtimal vermemekteydi⁴⁵. İngilizlerin önemli bir müttefiki olan Amerikalıların, İngiltere'nin olası bir çatışmayı göze alamayacağına ilişkin düşünceleri, yukarıda değinilen siyasetin doğruluğuna delâlet etmektedir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki Osmanlı Devleti, dağılma ve parçalanma sürecinde çok geniş bir coğrafyada savaşmak zorunda kalmıştı. Türklerin bu şartlarda bir savaşı göze almasını beklemek fazlaca iyimser bir yaklaşım olurdu. Reel politığın manevra alanını kısıtladığı yeni Türk yönetimini bu noktada eleştirmek kolaycılığından sakınılmalıdır.

Nitekim İngilizler başta olmak üzere müttefikler, İzmir'in yabancı savaş gemilerine kapatılmasını kabul etmek istememişlerdi. Barışa kadar (tabii bu kendi arzularına göre bir barış olacaktı) askerî hareketlerinin sınırlanamayacağını iddia ederek savaş gemilerine İzmir Limanı'na gitme emri vermişlerdi. Gerçekte bu, İstanbul'u boşaltmaya zorlanmak gibi bir durumla karşılaşmak istemeyen İngilizlerin bir gövde gösterisiydi. Daha önce de belirtildiği gibi İzmir üzerinden bir gözdağı vermek amacını taşıyan bu tavır, tipik bir siyasî İngiliz inatçılığı örneğiydi. Osmanlı ülkesini parçalamak siyasetinin son aşamasında, tabiri caizse taşeron olarak kullandıkları Yunanistan'ın beceriksizliğinin(!) mağrur İngilizleri ne denli öfkeliendirdiği ve hayıflandırdığını tahmin etmek güç olmasa gerektir. Amiral Brock, General Harington ve Henderson'a göre ise; İzmir Limanı'ndaki gerginlik, Türk tarafındaki düşük rütbeli yetkililerin aceleyle almış oldukları kararlar yüzünden ortaya çıkmış ve neredeyse çatışmaların her an yeniden başlamasına neden olabilecek bir durum yaratmıştı. Zira

⁴⁴ BOA, HR.İM, 16/32.

⁴⁵ "...Sonra Amiral Bristol ile uzun uzun görüştüm. Aramızda sulh arzusu varsa yaparız dedim. Memnun oldu. Konferansın münkatı addedilmesinden memnun. Sulh-ı münferide imkân görüyor. Sanki kendileri sulh yapacaklar. Türklerle İngilizlerin vuruşabileceğini zannetmiyor" (İsmet İnönü, *Defterler (1919-1973)*, İstanbul 2001, I, 52. Lozan'daki Türk-Amerikan ilişkileriyle ilgili olarak bkz. Fahir Armaoğlu, "Lozan Konferansı ve Amerika", *Bellekten*, LV/213 (Ağustos 1991), s. 483-527.

bütün duyular Ankara'daki aşırı militan(!) grubun sesinin daha yüksek çıktığını gösteriyordu⁴⁶. Oysaki Türk tarafını temsil eden İsmet Paşa ve Adnan Bey, İzmir'de meydana gelebilecek bir çatışmanın Lozan'da harcanan emek ve mesaiyi heba edeceğini düşünüyorlardı. Bu nedenle daha ılımlı bir siyaset izlenmesinden yanaydılar. Basında yapılan yorumlarsa, Ankara'daki sertlik yanlılarının ellerinin güçlendiğini göstermekteydi; "...Hakikaten artık çok olmuştur. Sabrımızın sonunu bulduğunu hepimiz hissediyoruz. Herkes bilmelidir ki sulh isteyen millet, cihanın en zalim ve en gaddar siyasetini yıkan ve alt üst eden, muzaffer kahraman bir millettir. Türkiye şimdiye kadar cihanın sulhu için durdu. En büyük hissesi kendisine müteveccih olan bu sulhu elde etmek emeliyle başka bir hatt-ı hareket ihtiyâr etmesi de elbette ki en büyük hakkıdır"⁴⁷.

İngiltere izlediği siyaset doğrultusunda, Türk tarafının kendileriyle bir savaşı göze alıp alamayacağını anlamak amacıyla İngiliz donanmasına bağlı *Curacoa* savaş gemisini İzmir Limanı'na göndermişti⁴⁸. Adnan Bey

⁴⁶ Demirci, *a.g.e.*, s. 129, 134. İngilizlere göre İzmir limanı olayında aşırı önlemler alınmasından yana olan Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa, aşırı militan olarak anılan grubun önderiydi. İngilizlerin gözünde mensubu olduğu milletin hukukunu savunmak, aşırı militan olmak demektir.

⁴⁷ *Hâkimiyet-i Milliye*, 9 Şubat 1923. Gazetede yer alan kimi yazıların ve özellikle baş makalelerin Mustafa Kemal Paşa tarafından kaleme alındığı düşünülürse, İtilaf Devletleri'ne gerektiğinde Türk tarafının bir savaşı göze alabileceği hatırlatılmak istenmiştir denilebilir.

⁴⁸ Baytok, *a.g.e.*, s. 302. Yazara göre, üç İtilaf Devleti'nin İstanbul temsilcileri Türk Hükümeti'nin kararını protesto ederek, söz konusu kararın Mudanya Mütarekesi'ne uymadığını dolayısıyla geri alınmasını gerektiğini ortak bir muhtırayla Adnan Bey'e bildirmişlerdir. Ankara kararını değiştirmemiş, İtilaf Devletleri de gemilerini İzmir limanından uzaklaştırmalarına rağmen kararı kabul etmediklerini gösteren münferit ve sembolik hareketlerde bulunmuşlardır. *Curacoa* adlı İngiliz savaş gemisinin 8 Şubat'ta İzmir limanına girişine müdahale edilmemesi bu girişimin sembolik oluşundan kaynaklanmaktadır. Türk Hükümeti de adı geçen geminin limanı terk etmemesinin Mudanya Mütarekesi'ne aykırı olacağını bildirmiş, *Curacoa* birkaç gün sonra limandan ayrılmıştır. Aslında yazarın sembolik olarak değerlendirdiği bu tutumu biz de, kendisini 'üzerinde güneş batmayan imparatorluk' olarak nitelendiren İngiltere'nin dünya çapında kurduğu hegemonyasını sürdürmek için kullandığı 'blöf siyaseti' ile açıklamıştık. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki, İtilaf Devletleri işlerine geldiği zaman Mondros'a, işlerine geldiği zaman da Mudanya'ya atıfta bulunuyorlar, çıkarıcı bir siyaset izliyorlardı. Mondros ve Mudanya Mütarekeleri hakkında geniş bilgi için bkz. Âli Türkgeldi, *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara 1948.

gemi komutanının, İngiliz savaş gemilerini tehdit edecek her türlü hareketin savaş nedeni sayılacağı uyarısında bulunduğunu ve bu durumda İngilizlerin ateş açacaklarını söylediğini Rauf Bey'e bildirmişti⁴⁹. İsmet Paşa da ordunun maddeten ve manen kesinlikle kavî ve hazırlıklı bulundurulması yolundaki görüşüne rağmen, İngilizlerle hiçbir noktada çatışmaya yer verilmemesini arzu etmekteydi⁵⁰. Nitekim Adnan Bey de İsmet Paşa'ya çektiği telgrafta, hâlihazırdaki durumun kendisi Türkiye'ye dönene kadar muhafaza edileceğini bildirmişti⁵¹.

Yaşanan olaylar yüzünden son derece tedirgin olan İsmet Paşa, 10 Şubat 1923 tarihinde Bükreş'ten İstanbul'a dönerken Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf çekmişti. Müttefik çevrelerinde genel bir savaş endişesinin söz konusu olduğunu, barış elde edilebileceğini fakat küçük meseleler yüzünden hiç kimse istemediği halde savaşın da çıkabileceğini bildirmişti. Durumun rastlantılara bırakılmaması ve galeyâna yol açılmaması için Mustafa Kemal'in vaziyete hâkim olmasını da isteyen Paşa, İzmir hadisesinin buralarda savaşın kaçınılmaz olmadığı zihniyetini uyandırdığını, bunun da karşımızdakileri ümitsizliğe ve şiddete sevk edebileceğini eklemişti⁵². 12 Şubat'ta Henderson'la görüşen Adnan Bey, Ankara'nın izlediği siyasetle düşmanca bir niyetinin olmadığını gösterdiğini, artık İngiltere'nin de savaş gemilerini geri çekerek iyi niyet gösterisi yapması gerektiğini söylemişti⁵³. Sonuçta Türk kıyı bataryaları bu güç gösterisi karşısında sessiz kalmıştı. Bu da Türk tarafında İsmet Paşa'nın ve Adnan Bey'in yaklaşımlarının benimsendiğini göstermekteydi. Yine de bunalımlı bir devreye girilmesinin önüne geçmek isteyen İngilizler, konferansın ertelenmesini önererek aslında her iki tarafça da istenmeyen birtakım olayların çıkmasının önüne geçmişlerdi. Belirtmek gerekir ki İngiliz diplomasisi bu meselede iyi bir sınav vermişti. İngiltere'nin İstanbul Yüksek Komiser Vekili Nevile Henderson'a göre İzmir olayı sırasında gerekli kararlılık ve sertlik gösterilmişti. Şimdi İzmir'deki savaş gemilerinin bir kısmı geri çekilerek uzlaşıcı bir tutumun benimsenmesi siyasî açıdan ya-

⁴⁹ BOA, HR.İM, 16/34.

⁵⁰ Bilâl N. Şimşir, *Lozan Telgrafları I*, Ankara 1990, s. 502.

⁵¹ BOA, HR.İM, 16/38.

⁵² Şimşir, *a.g.e.*, s. 513.

⁵³ Demirci, *a.g.e.*, s. 130.

rarlı olacaktı⁵⁴. Yine O'na göre, savaş gemilerinin geri çekilmesi bir iyi niyet gösterisiydi ve İngiltere'nin çıkarıymdı. Ancak Türklerin güvensizliği de hesaba katılmalıydı. Türk tarafındaki köşeye sıkışmışlık düşünce-sinden kaynaklanan bu durum İngiltere için tehlikeliydi⁵⁵. Ayrıca İngiltere'nin Fransız ve İtalyanların vereceği destekten endişe duymaları da, savaş gemilerinin geri çekilmesi kararında etkili olmuştu. İngiltere, bu karar doğrultusunda İzmir'deki kuvvetlerini geri çekmiş hatta bir adım daha atarak, eğer Ankara isterse bütün sorunun diploması aracılığıyla çözülebileceğini bildirmişti. 27 Şubat tarihinde İngilizler 'Kalipso' zırhlısı yerine 'Karsfot' hafif kruvazörünü, Fransızlar 'Ernest Renan' zırhlısı ile 'Dedenyuz' (Somali zırhlısı yerine) adlı küçük topçekerini limanda bırakmak suretiyle gemilerin tonajıyla ilgili Türk notasının gereğini yerine getirmişlerdi. İtalyanların zaten limanda küçük bir torpidolarından başka savaş gemileri bulunmuyordu. Böylece Müttefiklerin limanda yalnızca küçük tonajlı gemileri kalmıştı. Bunlar hafif kruvazörler, torpidolar ve bir gambottan ibaretti. Bu gelişmeler sonucunda Ankara Hükümeti'nin isteklerinin büyük bir kısmının yerine getirildiğini yazan *İkdam*, limanlarımızda tonajı küçük savaş gemilerinin kalmasının dahi Türk kamuoyunu tatmin etmeyeceği yorumunu yapmıştı⁵⁶. Sonuçta Ankara, İzmir Limanı'na savaş gemilerinin giriş çıkışını kontrol altında tutma hakkını prensipte korumuşsa da, fiiliyatta geçici bir uzlaşma ortaya çıkmıştı⁵⁷. Adnan Bey de İsmet Paşa'ya çektiği telgrafta, bu sorunun çözümünde İngiliz Yüksek Komiser Vekili Henderson'ın oldukça dostâne bir yaklaşım ser-

⁵⁴ Sonyel, *a.g.m.*, s. 176-178. İtilaf Devletleri'ne karşı yürütülen Anadolu hareketinin başarıya ulaşması İngilizlerin dünya üzerindeki saygınlığını sarsmıştı. Fransa'nın tansiyonun düşürülmesi ve sorunun diplomatik yollarla çözülmesi önerisine İngiltere'nin verdiği cevap Ankara'nın tehditlerine baş eğilmeyeceği, her şeyin bir sınırı olduğu, bu sınırın aşılarak küçültücü bir duruma düşülmek istenmediği şeklindeydi. Bu üslup Anadolu hareketine karşı üstünlük sağlayamayan İngilizlerin, bu meselede asla geri adım atmak istemediklerini göstermektedir. Zaten sarsılmış olan nüfuzlarını ve incinmiş olan gururlarını daha da fazla kıracak olan bu olayda taviz vermeleri her halde İngiliz diploması açısından bir travma olurdu.

⁵⁵ Salahi R. Sonyel, *Gizli Belgelerle Lozan Konferansının Perde Arkası*, Ankara 2006, s. 144.

⁵⁶ *İkdam*, 27-28 Şubat 1923.

⁵⁷ Demirci, *a.g.e.*, s. 130-131.

gilediğini ifade etmişti⁵⁸. Henderson'ın Türk kamuoyunu memnun etmek arzusunda olduğunu belirterek, meselelerin müzakereler yoluyla çözülmesinden yana olduğunu bildirmişti⁵⁹. İngiliz baş tercümanı Mr. Ryan da, gemilerin geri çekilmesinin İngiltere hükümetinin bir iyi niyet göstergesi olduğunu söylemişti⁶⁰. Türkiye'de konferansın kesintiye uğramasının ardında İngiliz çıkarlarının değil de, Fransız ve İtalyan çıkarlarının bulunduğu ortaya çıkınca İngiliz karşıtlığı bir nebze hafiflemişti⁶¹. Bu da konferansın sürdürülebilmesi adına bir ümit olmuştu.

Lord Curzon, İsmet Paşa'nın 31 Ocak 1923 tarihinde sunulan barış taslağını imza edeceğini ummaktaydı. Ancak İsmet Paşa, bağımsızlıktan ödün vermemek hususunda kendisine verilen 14 maddelik talimatnameyi ustaca kullanmıştı. Bundan ötürü Paşa'nın inatçı olmakla suçlanması, İngilizlerin mütareke döneminden başlayarak sürdürdükleri menfi tutumdan vazgeçemediklerini göstermekteydi. Hatta onlara göre, barış gerçekleşinceye kadar Mudanya değil de Mondros Mütarekesi hükümleri

⁵⁸ Konferansın kesintiye uğramasından sonra ortaya çıkan İzmir Limanı hadisesinin diplomatik bir krize dönüşmesinde, İngiliz hükümetini temsil eden diplomatların Türklere hakkındaki gerçek düşüncelerinin etkili olduğu söylenebilir. Özellikle İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold'un kullandığı ifadeler çok sarsıcıdır. Görüşmelerin kesilmesinden sonra İngiltere'den kızına yazdığı mektupta, "İstanbul'a dönmek çok can sıkıcı olacaktır. Ama elden bir şey gelmiyor. Bu kez uzun süre uzakta kalmayacağımızı umut etmeliyiz, çünkü bu sefil Türklere, gelecek birkaç hafta içinde, barış mı savaş mı istedikleri konusunda karar almalıdırlar" demiştir. Bir başka özel mektubunda da; "Ankara fanatiklerinin ve vahşilerinin ne yapacaklarını söylemek olanaksızdır. Kendilerine şahane bir anlaşma önerilmiştir; akıllı olsalar onu hemen kabul ederler; ama Türk, olağanüstü bir budaladır ve çoğu kez, ekmeğinin hangi yanına tereyağı sürülmüş olduğunu göremeyecek kadar zavallı görünür" (Sonyel, *a.g.e.*, s. 145,155). Hiç şüphesiz Rumbold'un özel mektuplarında kullandığı, batıların Türklere bakış açılarını yansıtan bu ifadeler resmî hiçbir belgede rastlamak mümkün değildir. Çarpıcı olan, Rumbold'un kanaatinin Türklere olabildiğince az taviz vermek taraftarı olan bütün İngiliz diplomatları tarafından da benimsenmiş olmasıdır. İngiliz Yüksek Komiser Vekili Henderson'ın, Lord Curzon'un özel sekreteri Vansittart'a gönderdiği mektupta İsmet Paşa için kullandığı; "imza vermeden yola koyulan birinin, bir hafta öncesine kadar reddettiği şeyi şimdi imzalaması (apalca katır inadı da hatırladığında) imkânsız demesek de zordur" ifadesi de bu yaklaşımın bir başka örneğini oluşturmaktadır (Demirci, *a.g.e.*, s. 132).

⁵⁹ BOA, HR.İM, 16/131.

⁶⁰ BOA, HR.İM, 16/141.

⁶¹ Sonyel, *a.g.m.*, s. 178.

geçerliydi. Buna rağmen konferanstan istediklerini tam anlamıyla elde edemeyen (özellikle kapitülasyonlar ve mali konularda) Fransa, B.M.M.'nin Paris temsilcisine göre, İzmir Limanı'ndaki savaş gemileri sorununda Mondros Mütarekesi'ne dayanmadığını iddia etmişti⁶². Bu süreçte İngiltere'nin gölgesinde kalan Fransızlar, Türk tarafını kızdıran, Mondros'un geçerliliğini koruduğu tezini resmen kabul etmiyormuş görünerek, malî konularda birtakım kazanımlar elde edebileceklerini düşünmüş olmalıydılar. Halbuki kamuoyunun ve kısmen de olsa Fransız Hükümeti'nin meseleye bakışını yansıtan Fransız basınına göre, Mondros hükümleri halen yürürlükteydi⁶³.

Times gazetesi de, Türkiye ile barış istediklerini, bunu kanıtlamak için mümkün mertebe bütün gayretlerini harcadıklarını yazıyordu. Fakat bu, birtakım olaylar karşısında baş eğen kararlar vermek demek değildi. Oldukça önemli hatta gereğinden fazla şeylere razı olduklarını, bütün kâinatın Türklerle barış imza etmek hususundaki temiz yürekli dileklerini delilleriyle gördüğünü, Türklerin Batılı devletlerin iyi niyetinden yararlandıklarını iddia ediyordu⁶⁴.

Oysa Türkiye, Mondros Mütarekesi'nin yok hükmünde olduğu şeklindeki görüşünde ısrarcıydı. Bunun üzerine, Fransa, İngiltere ve İtalya Yüksek Komiserleri 16 Şubat 1923 tarihinde Türk tarafının görüşünü reddeden ortak bir nota göndermişlerdi⁶⁵. Burada, öncelikli olarak ister I. Dünya Savaşı'na son veren 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi, isterse de Yunanlılarla Türkler arasındaki savaşa son veren 11 Ekim 1922 tarihli Mudanya Mütarekesi göz önünde bulundursun, mevcut durumun bir ateşkes olduğunu belirtmişlerdi. Barış antlaşması imzalanıncaya kadar, çok sayıda uyruklarının bulunduğu İzmir'de savaş gemisi bulundurma hakkına sahip olduklarını kesin bir dille ifade etmişlerdi. Hatta bu gemilerin limanda bulunma nedeninin, söz konusu vatandaşlarının kaygılarını gidermek ve yüce bir insanlık görevini yerine getirmek olduğunu hatırlatmaya gerek dahi duymadıklarını söylemişlerdi. Türk Milleti'nin yasal taleplerini göz önünde bulundurmamak istediklerini bildirmelerine

⁶² *Türk İstiklâl Harbi*, II, 322.

⁶³ *Aynı eser*, s. 320.

⁶⁴ *İkdam*, 11 Şubat 1923.

⁶⁵ *Tanin*, 16 Şubat 1923.

rağmen, limandaki savaş gemilerinin sayılarının sınırlandırılmasıyla ilgili olarak, ateşkesler konusundaki tartışmanın artık sürdürülmemesi gerektiğini belirtmişlerdi. Açık bir dille İtilaf Devletleri'ne ait gemilerin güvenliğinin, ileride hiçbir mevzuat ya da İzmir'in savunmasıyla ilgili hiçbir önlemlerle kısıtlanmamasını istemişlerdi. Hatta meselenin Türk Hükümeti ile müzakere edilebilmesinin, bu gemilerin yerel makamlara bildirildikten sonra, İzmir'e serbestçe giriş çıkışına izin verilmesine bağlı olduğunu vurgulamışlardı. Sorunun çözümünün ancak, Lozan'da Türk tarafına dikte edilen barış şartlarının kabul edilmesiyle mümkün olabileceğini söyleyecek kadar da ileri gitmişlerdi⁶⁶.

Türk basınında gelişmeler yorumlanırken, İtilaf Devletleri'nin Mondros Mütarekesi'ni ileri sürmelerinin adeta bizimle eğlenmek demek olduğu belirtilmişti. Bugün Türkiye ile müttefikler arasında yalnızca Mudanya Mukavelesini geçersiz olarak, İzmir ve İzmit limanlarının kapatılmasının buna aykırı olmadığı vurgulanmış, B.M.M.'nin savaş ihtimalini her an göz önünde bulundurduğu da ifade edilmişti⁶⁷. Her gün kamuoyunu gelişmelerden haberdar eden basında, İzmir ve İzmit limanlarının kapatılması meselesinde en küçük bir değişiklik olmadığı haberi verilirken, çözümün ancak uzlaşmayla olabileceği yorumu yapılmıştı⁶⁸.

İtilaf Devletleri, kendi çıkarlarını korumak adına, her türlü tasarruflarına kılıf olarak siyasi gerekçeler öne sürmüşlerdi. Nitekim İzmir Limanı meselesinin çözümü için barış antlaşmasının imzalanması gerektiğini ileri sürdükleri halde, barışın imzalanmasından sonra dahi gemilerini limanda bulundurmaya devam etmişlerdi. Halbuki bu gemilerin İzmir'de kalması için İtilaf Devletleri'nin hiçbir bahanesi kalmamıştı. İsmet Paşa, Adnan Bey'in müttefik temsilcileriyle görüşerek, gemilerini geri çekmelerinin tarafımızdan bir dostluk nişanesi olarak kabul edileceğinin bildirilmesini istemişti. Müttefikler yakın bir gelecekte gemilerini İzmir Limanı'ndan çıkaracaklarını, ancak askerleri çekildikten sonra konsoloslarıyla şifreli haberleşmeye izin verilmesinin uygun olacağını bildirmişlerdi⁶⁹.

⁶⁶ BOA, HR.İM, 16/94. Liman meselesinin çözümünün ancak, Lozan'da Türk tarafına dikte edilen barış koşullarının kabul edilmesine bağlanması bir şantaj olarak kabul edilmelidir.

⁶⁷ *İkdam*, 17 Şubat 1923.

⁶⁸ *İkdam*, 25 Şubat 1923.

⁶⁹ BOA, HR.İM, 20/110.

Sonuç olarak; Trablusgarp ve Balkan Savaşları'ndan itibaren uzun yıllar çok sayıda cephede mücadele eden, nihayet anavatan olarak kabul edilen ve elde kalan son toprak parçası olan Anadolu'da varlığını bağımsız olarak sürdürmek isteyen Türkler, nihaî bir barış için ellerinden geleni yapmışlardı.

İzmir Limanı Hadisesi, barışa giden süreçte her iki taraf için de önemli bir sınav niteliğindedir. Türk tarafı henüz barış antlaşması imzalanmadan ortaya çıkan ve gerginliği arttırarak tarafları yeniden savaş durumuna getiren bu dönemi, çok zor şartlar altında yürüttüğü diplomatik girişimlerle aşmıştı. Zaman zaman Türk tarafının taviz vermeyen tutumu sonucunda barış görüşmelerinin kopma noktasına gelmesi, limanlar meselesinin önemini daha da arttırmıştı. Gerçekte Mudanya Mütarekesi esaslarına uygun davranan Türk Hükümeti'nin almış olduğu önlemler meşru idi. Limanlarla ilgili tedbirler ilk defa tebliğ edildiğinde müttefik devletler, 7 Şubat'taki nihaî uyarıya kadar bu hususta herhangi bir itirazda bulunmamışlardı. Ankara Hükümeti'nin savaş gemilerinin çekilmesine ilişkin verdiği süre onları telaşlandırmış ve (B.M.M. Hükümeti tarafından 'çürük' olarak nitelendirilen) Mondros Mütarekesi'nin maddelerini öne sürerek bu karara uymak istememişlerdi. Bunun üzerine ortam gerilmiş, B.M.M. Hükümeti'nin tamamen meşru olan talepleri, büyük devletlerin sahip oldukları ajanslar vasıtasıyla saptırılmıştı. Bu kadar basit ve aynı zamanda sağlam temellere dayanan bu davada, müttefiklerin mesnetsiz ısrarları 'Limanlar Meselesi'ni⁷⁰ ortaya çıkarmıştı. Sözüne ve imzasına sadık olan Türk Hükümeti, Mondros Mütarekesi'ni reddederek vatandaşlarının meşru hakları için kararlı bir tutum sergilemişti⁷¹. Sorun, her iki tarafta da müzakerelerin sürdürülmesinden yana ağırlığını koyan barış yanlılarının gayretleriyle çözülmeye çalışılmış ve Lozan Barış Antlaşması'na kadar geçici bir uzlaşma sağlanmıştı.

Ankara Hükümeti, hem içerideki muhalefetin giderek güçlenmesinin önüne geçmek amacıyla hem de reel politığın dayattığı şartların zorlama-

⁷⁰ 'Limanlar Meselesi' tabiri, Ankara Hükümeti'nin 26 Aralık 1922 tarihinde ilan ettiği tedbirlere atfen kullanılmıştır. Daha önce belirtildiği üzere bu tedbirler, yabancı savaş gemilerinin İzmir Limanı'nın yanı sıra B.M.M. hükümeti limanlarına ancak belirli şartlarla girebilmelerini öngörüyordu.

⁷¹ *Hâkimiyet-i Milliye*, 14 Şubat 1923.

sıyla, İzmir Limanı Meselesi'nde barış yanlısı bir tutum izlemişti. Elde edilebilecek olanın azamisinin sağlandığı düşüncesini taşıyan İsmet Paşa, ülkenin geleceğine dair hayatî kararların alınmak zorunda olunduğu bu zor süreçte, Lozan Barış Antlaşması'nı imzalamıştı. Bunun için de Misâk-ı Millî Beyannamesi'nde ortaya konan bazı hususlardan feragat etmek zorunda kalınmıştı. Bu bağlamda, "Lozan Barışı, feragat-rıza-tasdik ekseninde gerçekleşen, Türkiye'nin siyasî ve hukukî varlığının/bağımsızlığının uluslararası sistem tarafından kabul edilmesini/onaylanmasını sağlayan bir antlaşmadır"⁷². İngiliz Dışişleri Bakan Yardımcısı olan Ronald Mc Neill de Lozan imza edildikten sonra; "...tarihte ilk defa Türkiye Devleti kendi millî sınırına sahip bir bütün olarak ortaya çıkmaktadır. Asırlar boyunca dağınık bir imparatorluk olan Türkiye, şimdi ilk defa gerçek toprakları üzerinde, halkı tamamen Türk olan bir devlet olarak vücut bulmaktadır. Din ve ırk bakımından birlik arz eden yeni bir Türkiye Devleti kurulmuştur... Bu şartlar altında Lozan'da bir barış antlaşması dikte edecek durumda değildik... ve Türklerle eşit şartlar altında görüşmek zorunda bulunduk"⁷³ demişti. Bu sözler, Lozan Barış Antlaşması'nın, "Şark Meselesi" çerçevesinde kendisine yaşam hakkı tanımak istenmeyen Türk Milleti'nin büyük bir başarısı olduğunu göstermekteydi. Türkler, büyük ölçüde istediklerini almışlardı. Bunda görüşmeleri meşru, elde edilebilir ve gerçekçi taleplerle yürütmüş olmalarının büyük payı vardı⁷⁴. Lozan; Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan milletlerden birinin, galip devletlerle eşitlik içerisinde ve kendi şartlarını kabul ettirerek imzaladığı tek antlaşmadır⁷⁵ ve Türkiye'nin bağımsız, egemen bir ulus-devlet olduğunun garantisidir.

⁷² Mustafa Budak, *İdealden Gerçeğe*, İstanbul 2003, s. 505.

⁷³ Baytok, *a.g.e.*, s. 363-364.

⁷⁴ Baytok, *a.g.e.*, 367-368; Demirci, *a.g.e.*, s. 198.

⁷⁵ Baytok, *gösterilen yer*.

“A CRITICAL SAMPLE OF DIPLOMACY IN THE PROCESS OF LAUSANNE
PEACE TALKS: THE ISSUE OF IZMIR PORT”

Abstract

Izmir has always been an important center because of its geographical and strategical location. Izmir came to the fore one more time when the Independence War resulted in victory (1922). In the process of Lausanne Peace Talks the issue of foreign warships in Izmir Port consisted one of the source of tension. A possible war was prevented by diplomatic initiatives. Adnan (Adwar) Bey who was Istanbul representative of B.M.M., played a critical role in this process. When Allied Powers claimed the provisions of Armistice of Mudros were valid, B.M.M. refused it. In the meantime, İsmet Pasha didn't compromise the position of Turkish side in Lausanne; therefore, negotiations were suspended (4 February 1923). B.M.M. declared that the warships greater than 1000 ton were not allowed to enter to Izmir Port, otherwise it's considered an act of war. The winds of war were blowing on both sides. However, parties could not afford an intractable war. Turkey claimed that her position was legitimate according to the principles of Mudanya Armistice while Allied Powers unwilling to accept the establishment of an independent Turkish state. Finally, cold-headed approaches of İsmet Pasha and Adnan Bey brought a reconciliation; their efforts reduced the tension gradually. Izmir, a gateway to Anatolia, has proved once again its strategical importance.

Keywords

Izmir, Izmir Port, Adnan (Adwar) Bey, İsmet Pasha, Armistice of Mudros, Mudanya Armistice, Allied Powers, Lausanne Peace Treaty.

TÜRKİYE’DE FOLKLORA YÖNELİŞİN KÖKLERİ

*Nursel UYANIKER**

ÖZET

Folklor; bir milletin kendini tanıması ve tanıtması için yararlanacağı en önemli kaynaklardan birisidir.

Bağımsızlık mücadelesi veren milletler, millî dil ve tarihleriyle ilgilenip millî şuurlarını uyandırdıklarında millî bağımsızlıklarını da kazanırlar. Milliyet fikri Avrupa’da 18. yüzyıl sonunda ortaya çıkmış ve oradan da tüm dünyaya yayılmıştır. Bu fikirden etkilenen Osmanlı Devleti içindeki halklar da millet olma bilinciyle hareket etmişler ve bağımsızlık mücadelesine girişmişlerdir.

Bu çalışmada; Türkiye’deki folklor araştırmalarının ortaya çıkış sebepleri üzerinde durulacak ve folklor hareketleri; Osmanlı Devletinin gerilemeye başladığı 1699 Karlofça Antlaşması’ndan, devletin çöktüğü ve saltanatın resmen kaldırıldığı 1922 tarihine kadarki dönem içinde ele alınıp işlenecektir. Burada amaç, bir Türk folklor tarihçesi yazmak değil, folklorun Türkiye’de oluşmasına ve gelişmesine sebep olan unsurları açıklamaya çalışmaktır.

Anahtar Kelimeler

Folklor, J.G. Herder, Halk, Milliyet, Millî ruh, Halk edebiyatı, Türkiye’de folklor, Mahallileşme cereyanı, Tanzimat Fermanı, Türkcülük

“Ey Türk Milleti! Pişman ol ve kendine dön!”

Göktürk Kitabeleri

Folklor Disiplininin Doğuşu: Halk Kimdir

Folklor disiplini Avrupa’da doğmuştur. Disiplinin doğuşunu hazırlayan sebeplerin kökleri coğrafi keşiflere kadar uzanır. Bununla birlikte “Rönesans” ve “Reform” hareketleri de Avrupa cemiyetinde birtakım değişikliklere ve gelişmelere sebep olur. Romantizm cereyanı, “halk” ha-

* Arş. Gör. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / nuyaniker@marmara.edu.tr.

yatına karşı ilgi uyandırır. “Halk”¹ kavramına dayalı bir “Halk Edebiyatı” anlayışı doğar.

Milletin “soylu geçmişine” ve “halk edebiyatına” ilgi, Almanya’da gelişir ve orada tam bir romantik akım haline dönüşür. Alman filozof J. G. von Herder; “Ulusların bağımsız yaşaması ve gelişmesi, şu veya bu nedenle, kesintiye uğrar ya da tehlikeye düşerse, ulusu ve ulus kültürünü kurtarmak için tutulacak en doğru yol halk türkülerini toplamak, onları ulusal ruhu canlandırmak ve korumak için kullanmaktır.”² diyerek “millî bağımsızlık”, “milliyet”, “millî ruh”, “halk edebiyatı”, “millî edebiyat” ve “millî kimlik” konularında başvurulacak yegâne kaynak olarak “halk”ı göstermesi, çağın sosyal ve beşerî ilimlerinde heyecan yaratır. Nitekim, halkbilimini bağımsız bir disipline dönüştüren süreç içinde bu programın Almanya’da ve daha sonraları Finlandiya başta olmak üzere pek çok ülkede uygulandığı görülür.³ Millî söylemin önemli bir boyutu olan “öteki” düşüncesi, toplumu millî karakter özellikleri üzerinde durmaya ve bunların araştırılmasına olan ilginin artmasına sebep olmuştur. Bu ise daha sonra milliyetçi hareketleri arttırmış ve millî devletlerin kurulmasına zemin hazırlamıştır.

Türk Toplumunda Halk: Hava s - Avam

Halk kavramı yüzyıllar içinde değişikliğe uğramış bir kavramdır. İslâmiyet öncesi dönemde halk kelimesinin yerini kavim, millet mânâsına gelen “budun, buyun” kelimeleri karşılamıştır.⁴ Türk toplumunda, ilk çağlarda “halk” kavramı; hükümdarlarla ona bağlı çevreler dışında kalan, henüz sınıflara ve tabakalara ayrılmamış geniş yığınlar olarak tasavvur edilmiş ve hükümdar, Tanrı’nın yeryüzündeki vekili, halk ise onun kulu sayılmıştır. Bu halk anlayışı, Türklerin İslâmiyet’i kabul ettiği ve büyük

¹ Halk tanımı için bkz. Alan Dundes; “Halk Kimdir”, *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar*, Çev. Metin Ekici, Yay. Haz. G. Eker-M. Ekici-Ö. Oğuz-N. Özdemir, Milli Folklor Yayınları, Ankara 2003, C.I, s.1-28.

² Acar Sevim; *Halk Milliyetçiliğinin Öncüsü Herder*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul ?, s.371.

³ Özkul Çobanoğlu; *Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara 2002, s. 97.

⁴ Besim Atalay; “Budun”, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1943, s.110

devletler kurduğu XI. yy.'dan XIV. yy.'ın sonlarına kadar devam etmiştir. Halk kavramı; Kur'ân-ı Kerîm'de 171 yerde fiil sigalarıyla, elli iki yerde de masdar olarak Allah'a nisbet edilmiştir.⁵ Halk kelimesi böylece "yaratılmışlar, insanlar" anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır.

Selçuklular'ın Anadolu'da kurdukları Türk-İslâm uygarlığı çağlarında toplum arasında sınıflaşma ve tabakalaşma henüz kesinleşmemiştir. XV. yy.'da Türk illerinde iki ayrı uygarlık merkezi bulunmaktaydı. Bunlardan birisi Türkistan'da Horasan'ın merkezi olan Herat, diğeri ise Fatih Sultan Mehmet'in kurduğu İstanbul'dur. Herat merkezi, XV. yy.'ın ikinci yarısında Hüseyin Baykara-Nevâî devrinde olgunluk çağına erişmiş fakat önce Nevaî'nin sonra da Hüseyin Baykara'nın ölümüyle zayıflamıştır. Fatih Sultan Mehmet'in kurduğu İstanbul merkezi ise, Kanuni Sultan Süleyman devrinde olgunlaşmış ve en parlak dönemini yaşamıştır. Bu dönemde Osmanlı ordusu, Türk topraklarına yeni ülkeler katmış ve devlet her bakımdan güçlenmiştir. Ticaret hayatı genişlemiş, türlü meslekler esnaf teşkilatlarıyla birbirine bağlanmıştır. Böylece toplumsal iş bölümü meydana gelmiş, sınıflar belirmiş ve toplum tabakalara ayrılmıştır.⁶

Türk toplumsal ayrımı; havas ve avam olarak nitelendirilmiştir. Havas; medresede okumuş ya da enderunda yetişmiş olanlarla bunların dışında, "mukaddimat-ı ulûm" denilen ön bilgileri evinde, babasının yardımıyla öğrenerek Arapça ve Farsça'yı elde eden, cami derslerine devam ederek skolastik bilimleri edinen, Hafız'ı ve Sâdî'yi okuyup kendi kendini yetiştirenlerdir. Avam ise; okuma yazma öğrenmemiş, konuştuğu Türkçe'den başka dil, dinî ödevlerinden başka bilgi edinmemiş olanlardır. Havas, avamı hep hor görüp küçümsemiş, kendisini her bakımdan avamdan ayırmıştır. Avam da, havası hep kuşkuyla karşılayarak yadırgamış, ondan çekinmiştir. Okumuşlar arasında ancak din adamlarıyla gerçek bilginlere saygı göstermiştir. Havas ile avam tabiri kesinlikle tanımlanmış olmamakla birlikte, havas okumuşların en seçkinini; avam ise bugünkü halk deyiminden farklı olarak, cahil, bilgisiz, anlayışsız, kaba kimseleri

⁵ Bekir Topaloğlu; "Hâlik" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, C.15, s.303-304.

⁶ Ağâh Sırrı Levend; *Türk Edebiyatı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1973, C.I, s.29.

karşılamiştir. Her iki uç arasında, anlayış ve yaşayış bakımından bir “orta sınıf”ın varlığı ise hesaba katılmamıştır.⁷

Toplumda eskiden belirlenmiş olan havas ve avam ayrımını oluşturan insanların tümü günümüzde, yaşayışı ne olursa olsun “halk” kavramı etrafında birleştirilmektedir. Halk; 1. Aynı toprak (ülke) üzerinde yaşayan, tarihsel, siyasal ve kültürel bağlarla birleşmiş insan topluluğu, 2. Devlet tüzel kişiliğinin en önemli öğelerinden biri olarak tanımlanmaktadır. Devletin nüfus ögesi bir anlayışa göre; hukukî bir soyutlama olarak “ulus” biçiminde, başka bir anlayışa göre ise sosyolojik bir kavram olarak “halk” biçiminde ifade edilir.⁸

Türkiye’de Folklor Başlangıcı: Halka Yönelmenin Siyâsal ve Sosyal Temelleri

Türkiye’de folklor araştırmalarına yönelik tarihini yazmak için gerekli olan kaynak taraması bugüne kadar ne yazık ki yapılamamıştır. Bu konuda hakkıyla bir yazı yazabilmek için; Türk toplumunun geçirmiş olduğu tarihî, siyâsî, sosyal, ekonomik, kültürel sarsıntıyı göz önüne almak ve ayrıntılı bir araştırma yapmak gerekir. Şüphesiz ki bu, üzerinde uzun zaman çalışmayı gerektiren oldukça zor bir iştir. Bununla birlikte mevcut bilgilerden hareketle folklorun Türkiye’de bir disiplin olarak sosyal ve beşerî ilimler arasındaki yerini almasına zemin hazırlayan ortamı ve gelişmesini ana çizgileriyle ele almak mümkündür.

Folklorun Türkiye’deki gelişme devrelerini ana çizgileriyle ele alıp inceleyen araştırmacıların bir kısmı bu devreleri; 1. “Millî” devlete, yani, 1920’ye gelinceye kadarki zaman, 2. 1920-1938 yılları arasındaki çalışmalar, 3. 1938 yılı sonrası zaman olarak ayırırken, bir kısmı da; Türkiye’de folklor çalışmalarını sergilediği anlayışlara, çalışma metoduna ve verilen ürünlerin nitelik ve çeşitlerine bakarak beş dönemde incelemektedir: 1. Örtülü Dönem (1839-1908), 2. Türkçü Dönem (1908-1920), 3. Sentezci

⁷ Aynı eser, s.30-31.

⁸ Selahattin Bağdatlı; “Halk” maddesi, *Hukuk Sözlüğü*, DER Yayınları, İstanbul 1997, s.168.

Dönem (1920-1938), 4. Dergici Dönem (1938-1966), 5. Bilimci Dönem (1966-?)⁹.

Kanaatimize göre de; Türkiye’de folklorla yönelişin köklerini, Osmanlı Devletinin yükseliş grafiğinin düşmeye başladığı XVI. asrın sonlarında ve bu düşüşün gittikçe hızlandığı XVII. asırda meydana gelen siyâsî ve sosyal olaylara bakarak bulabiliriz. Zirâ Herder’in; “Milletler, ulusal benliklerinin tehdit altında olduğu dönemlerde halk kültürüne yönelirler” düşüncesinden yola çıkarak; Osmanlı Devletinin Avrupa karşısında duraklamaya ve gerilemeye başlaması olarak bilinen bu tarihin, bundan sonraki olaylar zincirinde ilk halkayı oluşturduğu düşünülebilir.

XVI. yy.’dan önceki dönemlerde de, Türk folkloru açısından kayda değer bilgilerin yer aldığı temel eserler yazılmıştır. Bunların en önemlilerinden birisi, VIII. asırda Orhun-Yenisey havzasında bulunan Göktürk yahut Orhun kitabeleridir. Göktürk Kitabeleri’nde, asırlarca şifâhî olarak işlenmiş, gelişmiş, Türk boyları arasında ortak söyleyiş değeri kazanmış, millî bir destan dili bulunmaktadır.

XI. yy.’da tamamlanan ve dili Türkçe olan Kutadgu Bilig ise; Türk halkı arasındaki yaygın edebî söyleyişlere, halk deyimleri ve atasözlerine, Türk halk tefekkürünün ve Türk zevkinin karakteristik verimleri olan mesellere ve mesel vasıflı manilere yer verilmiştir. Eser, bu özellikleri nedeniyle millî bir değere sahiptir.

XII. yy.’da yazılan Atabetü’l-Hakâyık ise dinî ve ahlâkî konuda olup didaktik bir vaaz ve nasihat kitabıdır. Eser, Kutadgu Bilig’den sonra İslâmî Türk Edebiyatı’nın, elde bulunan, ikinci eseri olmak bakımından, başta Türk dil tarihi olmak üzere, tarih ve edebiyat tarihi araştırmaları için önemlidir.¹⁰

Türkçenin ilk lûgat ve dilbilgisi kitabı olan Divânü Lûgâti’t-Türk’te; Türkçe kelimelerin ne mânâlarda ve nasıl kullanıldıklarını göstermek maksadıyla yazılmış Türkçe cümleler, ibareler, deyimler ile küçük edebî örnekler, destanlar ve diğer şiir parçaları, kavim ve yer isimleri bulunmaktadır. Eski Türk hayatına, Türk adlarına, ünvanlarına ve daha pek çok

⁹ Dursun Yıldırım; *Türk Bittiği*, Akçağ Yayınları, Ankara 1998, s. 57, 65.

¹⁰ Nihad Sâmî Banarlı; *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2001, C.I; s. 243.

millî, beşerî, coğrâfî konulara ait bilgiler veren bir kültür ve tarih hazinesi olan Divânü Lûgâti't-Türk ile Kaşgarlı Mahmut, XI. yy.'da, Herder'in vurguladığı şekliyle nasıl ve ne derece şuurlu bir milliyetçi sıfatıyla çalıştığını gösterir. Divânü Lûgâti't-Türk; İslam Medeniyeti dönemlerinde Türk Halk Edebiyatı'nın ilk örnekleri hakkında bize bilgi vermektedir.

Türk folkoru açısından önemli bir kaynak da XIV. yy.'da yazılmış olan Dede Korkut Kitabı'dır. Bu hikâyeler, Türk tarihi ve sosyal hayatı bakımından zengin bilgileri içermektedir. Buradan; Türklerde aile, nüfus siyaseti, kadın, çocuk terbiyesi, çocuğa ad koyma, din vs. gibi pek çok bilgiyi öğrenmek mümkündür.

XV. yy. Osmanlı Devletinin İstanbul'u da alarak ilerleyişe geçtiği ve Balkanlarda zaferler kazandığı bir dönemdir. Bu dönemde, alınan topraklardaki halkların kültürüyle Osmanlı halkının kültürel değerleri birleşmiş ve kaynaşmıştır. Siyâsî alanda elde edilen başarılar, kültür alanındaki çalışmalarını da etkilemiş ve genişleyen coğrâfî alan nedeniyle eserlerde zengin bir dil kullanılmıştır. Bununla birlikte Şeyhî, Ahmed Paşa, Necâtî gibi şâirler, Türkçe'ye önem vermişler ve daha anlaşılır sadelikte şiirler söylemişlerdir. Ayrıca Osmanlı hükümdarlarının emriyle, sade ve güzel halk Türkçesiyle eserler yazılmıştır. Halka, halk diliyle hitap eden bu çeşit eserlerin başında anonim Osmanlı tarihleri görülür. Bu tür eserler, nesirle yazılmış birer destan değeri taşırlar. Fakat bu çalışmalara rağmen, şâirler arasındaki genel kanaat nedeniyle, Türkçe şiir söylemek basit ve avam olarak görülmüştür.¹¹ Arapça ve Farsça'nın artan baskısına karşı XV. yy.

¹¹ XVI. yüzyılda Âşık Çelebi, "Tezkire-i Şuarâ" isimli eserinde, halk arasında okunmaya müsait bir eser yazdığından dolayı Hamzavî'yi şâir saymamış ve asrın meşhur şâirlerinden bahsederken de şunları söylemiştir: "İshak Çelebi'nin gazelleri, sade ve külfetsiz bir üslupla yazıldığı için hokkabazlar, hanendeler arasında yayılmış. Bir gün İshak Çelebi'nin de hazır bulunduğu bir düğünde, oyuncuların biri hep onun gazellerini okumuş, şâir bundan memnun olmuş ve şaka yollu; acaba bizim gazellerimiz olmasa, bunlar ne okurlardı, demiş. Yine o mecliste bulunan ve İshak Çelebi'yle arası açık olan Şah Kasım adlı bir şâir hemen şu cevabı vermiş; bunlar da olmasa sizin şiirlerinizi kim okurdu".

Aydınların halk edebiyatını tahkiri meselesi günümüzde de halen devam etmektedir. Köylü-cahil halk yakıştırmaları Türk aydınının kendi kültürüne yabancılaşmasına neden olurken, halk edebiyatının bir bilim dalı olduğunun ve kendi metotlarıyla incelenmesi gerçeğinin de anlaşılmasına engel olmaktadır. Bilgi için bkz. Fevziye A. Tansel; "Halk Şâirlerimizin Küçümsemesi ve Tahkiri Meselesi", *Belleten*, Ankara 1985, C.XLIX, S.194, s. 313-333.

sonlarında ortaya çıkan Türkî-i Basît Cereyanı, Tatavlı Mahremî ve Edirneli Nazmî adında iki büyük temsilci yetiştirmiştir. Böyle olmakla beraber bu hareket, rağbet görmemiş, temsilciler yetiştirememiş ve dönemin tezkirecileri tarafından büyük bir alâkasızlıkla karşılanmıştır. Bu tezkireciler, Türkî-i Basît hareketinden eserlerinde bahsetme lüzumunu dahi hissetmemişlerdir.¹²

XVI. yy., Osmanlı Devletinin siyâsî, sosyal ve kültürel alanda refah içinde yaşadığı; aynı zamanda ilk bozulmaların da görülmeye başlandığı bir dönemdir. XVI. yy.'ın ikinci yarısında Osmanlı Devleti, daha önce tarihinde yaşamadığı uzun süreli iki savaşa arka arkaya girmiş ve bir netice alamamıştır. 1578-1590 yılları arasında İran Safevi Devleti ile, 1593-1606 yılları arasında ise Avusturya ile yapılan savaşlar Osmanlı düzeni için tahrip edici etkiler yapmış ve büyük buhrana girmesinin ana sebeplerinden olmuştur.

Osmanlı Devleti 1517'de Mısır'ı aldıktan sonra garp ocaklarını fetihmiş ve böylece Batı Akdeniz'de Osmanlı hâkimiyeti kurulmuştur. Garp ocakları adı verilen eyaletlerden Cezayir 1516-1830, Tunus 1574-1881, Trablusgarp 1551-1912 yılları arasında Osmanlı idaresinde kalmıştır. Garp ocaklarının Türk halkbilimi açısından önemi, özellikle yeniçeriler ve denizciler arasında birçok halk şâirini yetiştirmiş olmasıdır. Akdeniz'de, Cezayir ve Tunus'ta bulunan halk şâirleri, kahramanlık konulu destanlar bakımından zengin bir edebiyat ürünü bırakmışlardır. Bu ocakların önemli diğer bir yönü de; Arapça yaygın dil olmakla beraber, siyâsî alanda Türkçe'ye önem kazandırması ve İstanbul ile yapılan yazışmaları Türkçe olarak yapmasıdır.¹³

XVII. yy.'da Osmanlı Devletinin Habsburg İmparatorluğu karşısında aldığı ilk yenilgi ve arkasından imzalanan Karlofça Antlaşması, Osmanlı ordusunun ve askerî bilgisinin, dönemin gelişmelerinin arkasında kaldığını gösterir. Bu antlaşma İslâm dünyası ile Avrupa arasındaki askerî dengede bir dönüm noktasıdır. Bu noktadan sonra Osmanlı Devleti bir yan-

¹² M. Fuad Köprülü; *Türk Edebiyatı Tarihi*, Yay. Haz. Orhan F. Köprülü, Akçağ Yayınları, Ankara 2004, s. 394.

¹³ Atilla Çetin; "Garp Ocakları", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, C.13, s.382-386.

dan Avrupa'ya karşı savunmaya geçmiş diğer yandan iç karışıklıklarla uğraşmıştır. Bu uğraş içinde hem devlet dışarıya karşı zayıflamış, hem de Avrupa devletlerinin Osmanlıların iç işlerine müdahalesi başlamıştır. Tüm bu gelişmeler, savaş alanlarındaki yenilgilerle sonuçlanmıştır.¹⁴

Sosyal alanda ise imzalanan Karlofça Antlaşması (1699), Osmanlı Devletinin ilk kez geniş çapta toprak kaybına yol açar. Bu antlaşmayla başlayan ve giderek artan toprak kaybı, "93 Harbi" olarak da bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda doruk noktasına ulaşır. Siyaset alanında görülen toprak kaybı ve sınır daralmaları, sosyal alanda büyük göç hareketlerine yol açar. Çünkü sınırlar, fetih yıllarında buralara büyük çapta getirilip yerleştirilmiş olan Türklerin yaşadığı yörelerin el değiştirmesini gerektirecek kadar daralmıştır. Siyâsî, ekonomik, sosyolojik ve psikolojik etkenlere bağlı olarak kendini gösteren ve büyük sayılarda insan kitlelerini yollara döken, birbiri ardına eklene eklene büyüyen artan göç olayları yaşanır. Bu büyük göç olaylarıyla birlikte bu kez, tersine bir kültür taşınması görülür. 1830'da Cezayir, 1881'de Tunus, 1882'de Mısır, 1908'de Bosna-Hersek, Girit, Bulgaristan, 1912'de Trablusgarp ve 1913'te de Arnavutluk, Makedonya, Balkanlar elden çıkar.¹⁵

Romanya'dan, Bulgaristan'dan, Yugoslavya'dan Türkiye'ye ve o zamanki sınırlar içinde kalan diğer yörelere göçmen olarak giden Türkler ve Türk kültürünü benimsemiş olan Boşnak ve Arnavut gibi etnik gruplara bağlı olanlar, yeni yerleştikleri yörelere eski yörelerinden getirdikleri kültür öğelerini de beraberlerinde taşırlar. Bu durum, Türk folklorunda yeni dinamikler yaratır, tabakalaşmalara yol açar. Kaybedilen topraklardan göç edenler, Türk folklorunda tam bir çeşitlenme, iç içe geçme ve üst üste yığılma gibi görünüşlerin oluşmasına neden olurlar. Bu durum daha

¹⁴ Oral Sander; *İlkçağlardan 1918'e Siyâsî Tarih*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2001, s. 140.

¹⁵ Balkanların elden çıkışını, halkbilimi ve milliyetçilik ilişkisi bağlamında değerlendiren Mustafa Kemal Atatürk, bu konuda Cumhuriyet döneminde şunları söylemiştir: "Biz Balkanları niçin kaybettik biliyor musunuz? Bunun bir tek sebebi vardır. Bu da İslava Araştırma Cemiyetleri'nin kurduğu Dil Kurumları'dır. Bizim içimizdeki insanların millî tarihlerini yazıp millî şuurlarını uyandırdığı zaman biz, Balkanlardan Trakya hudutlarına çekildik." Bkz. Utkan Kocatürk; *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1971, s.165.

sonra, bilinçli ve dikkatli bir derleme ile değerlendirmeyi gerektiren yaklaşımlara duyulan ihtiyacı da gündeme getirmiştir.¹⁶

XVII. yy.'ın ünlü seyyahlarından olan Evliya Çelebi, 1630 yılında İstanbul'dan başlayarak 1681 yılına kadar Osmanlı Devleti topraklarında ve komşu ülkelerde yaptığı seyahatlerini "Seyahatnâme" isimli eserinde anlatmıştır.¹⁷ Evliya Çelebi eserinde, Türkçe dışında farklı dillerden kelimeleri, günlük dile ait kısa cümleleri, deyimleri ve çeşitli azınlıkların Türkçe konuşmalarını kendilerine has telaffuzlarıyla kaydederek önemli bir derleme meydana getirmiştir. Eser, kaynaklara dayanan bilgiler içermesinin yanında; görgü tanığı olarak halktan bilgiler katması nedeniyle de özellikle halkbilimi için başvuru kitabı olma özelliği kazanmıştır.

XVIII. yy. başlarında, Osmanlı kurumlarının çağın gerisinde kaldığı anlaşılmıştır. Batılılaşmaya ve Batı kurumlarının alınıp uygulanmasına karşın, Osmanlı Devletinin ekonomik çıkarlarına uygun önlemler alınmamış ve hızla onu yarı sömürge yapacak olan, 1740 Kapitülasyonları gibi yeni ekonomik tavizler verilmiştir. Böylece devlet, bir yandan batılılaşma hareketleri ile güçlenmeye çalışırken, öte yandan verilen tavizlerle hızla yarı sömürge olma sürecine girmiştir. Hatta yeni kurumların finansmanı için yeni vergiler gerektiğinden, bunun zararını dahi görmüştür. Dolayısıyla da Osmanlı toplumu batılılaşmaya hiçbir zaman hoş gözle bakmamıştır.

Türk edebiyatının olduğu kadar, sosyal ve siyâsî yapılarının da kendini yenileme sancıları çektiği XVIII. yy., Osmanlı Devletinin Avrupa ile temaslarının eğitim, teknoloji ve askerî sahalarda artış göstermeye başladığı bir dönemi kapsar. Lale bahçeleri, helva sohbetleri ve Kâğıthâne eğlenceleri ise bu devrin sosyal hayatına renk katan yeni unsurlardır. Şiir, klişeleşmiş ifadelerden, mazmunlardan sıyrılmaya, üslûbunu değiştirmeye, İstanbul sokaklarında dolaşmaya, halkın diline kulak vermeye baş-

¹⁶ Aydın Oy; "Balkanlardan Türkiye'ye Taşınma Folklor Ürünleri Üzerine", *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri (Genel Konular)*, Kültür Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara 1986, C: I, s. 222.

¹⁷ Nuran Tezcan; "Seyahatnâme", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, C.37, s.16-19.

lar. Yaşanılan çevre ve insanlar edebiyatın dikkatini çekerken mimârî zevkte ve musikîde de değişmeler, kıpırdanmalar kendini gösterir. Diğer taraftan sözlü geleneğe bağlı halk şâirleri okuma yazma oranlarının artmasıyla beraber üslûplarını, Dîvân Edebiyatı tarzıyla da zenginleştirmeye çabalarlar. Bütün bu hareketler, ne yazık ki kendi dinamiğine bağlı bir gelişme seyri takip edemez; içten ve dıştan gelen baskılara maruz kalır. Bu baskılar beraberinde “Tanzimat”ı getirir ve bütün yapılarda radikal değişmelere sebep olur. Dolayısıyla kendi dinamiği içinde gelişip doğması beklenen, yapıya uygun “Türk romantizm hareketi” bir “zorlama”ya uğrar ve tabii gelişim seyrini kaybeder.¹⁸

Lale Devri olarak adlandırılan dönemin en önemli olayı; Said Mehmed Efendi'nin gayreti ve İbrahim Müteferrika'nın yardımlarıyla kurulan ve gelişen matbaacılık faaliyetleri olmuştur. Matbaa sayesinde pek çok eser basılmış ve Batı'daki gelişmeler takip edilebilmiştir. Türk folkloru için bu hareket, bir inkılâp niteliğindedir. Çünkü Avrupa'da oluşmaya başlayan folklor çalışmalarını bazı Türk aydınları görmüş ve eserlerinde bahsetmişlerdir. Bu ise, daha sonraları gelişip yaygınlaşmış ve Ziya Gökalp gibi aydınların bu meseleler üzerinde düşünmesine sebep olmuştur. Fakat bu çalışmaların Herderci bir yaklaşımla olmadığı ve “Osmanlıcılık” ideolojisi nedeniyle “Milliyet” fikrinin açıkça ifade edilmediği unutulmamalıdır.

Batı ile ilişkilerin yeni bir döneme girdiği 1718-1730 yılları arası Lale Devri'ne son veren Patrona Halil Ayaklanması, kökleri 1718 Pasarofça Antlaşması'na kadar uzanan, siyâsî ve ekonomik boyutları olan ve halkın tepkisini dile getiren toplumsal bir olaydır.¹⁹ Bu bakımdan batılılaşma hareketi, daha başlangıcında, toplumun ekonomik anlamda orta ve alt kesimlerinin tepkisini ve düşmanlığını çeken bir hareket olarak başlamıştır.

Türkiye'de folklorla yönelişin sebeplerini, Türk edebiyatında bir “pre-romanticism” adı verilebilecek olan “Mahallîleşme Cereyanı”

¹⁸ Aydın Oy; *a.g.e.*, s. 44.

¹⁹ Daha fazla bilgi için bkz. Abdülkadir Özcan; “Patrona İsyanı”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, C.34, s.189-192; ayrıca bkz. *Destârî Sâlih Tarihi Patrona Halil Ayaklanması Hakkında Bir Kaynak*, Yayımlayan: Bekir Sıtkı Baykal, Türk Tarih Kurumu Basımevi Yayınları, Ankara 1962, s.VII-XII.

döneminde aramak mümkündür. XVIII. yy.'a isabet eden “Mahallîleşme Cereyanı”, Avrupa ile sıklaşan temaslar ve bu arada devletin alt kültür daireleri arasındaki tabîî bütünleşmeye yönelik neticesinde gelişen yeni hayat tarzına bağlı edebiyat anlayışında meydana gelen yapı değişimine verilen addır.²⁰

Dursun Yıldırım “Mahallîleşme Cereyanı”nı şöyle değerlendirir; XVIII. yy.'da Türk devlet hayatında, üç büyük kültür dairesi vardır: *a. Büyük şehir kültürü*: Bu kültür dairesi içinde şehirliler, münevverler ve idareciler vardır; *b. Göçebe ve yarı göçebe kültürü*: Göçebe ve yarı göçebeler ile küçük köylerde yaşayanlar bu daire içinde yer alır; *c. Geçiş veya Tekkatarikat kültürü*: Bu kültüre mensup olanlar ilk iki kültür dairesi arasında yaşayan kesimdir. Mahallîleşme cereyanı, her üç kültür dairesinin de “iletişim”inden kaynaklanan bir “bütünleşme” hareketidir.²¹ Kanatimizce de bu cereyan, Türk edebiyatının, herhangi bir dış tesire kapılmadan, kendi iç olgunlaşmasından ve gittikçe yerleşmesinden doğan bir harekettir ve daha önce 15.yy.'da Necâtî Bey'de görülen halk yaşayışı ve dilinin şiirde kullanılması, mahallîleşme hareketinin en önemli temsilcisi olan Nedim'de daha etkin bir şekilde yerini bulmuştur.

XIX. yy.'a gelindiğinde, Osmanlı Devleti Avrupa devletleri görünümünde değildir. Osmanlı Devleti, Avrupa'da Rönesans ve Reform dönemlerini izleyen Aydınlanma Çağı'nın yeni teknolojik buluşlarından ve bunun sonucunda ortaya çıkan endüstri devriminden uzak kalmıştır. Endüstri devriminin sonucunda Avrupa ordularında gerçekleştirilen büyük teknik ve lojistik başarılar, devlet yöneticilerince çok geç ve etkisiz bir biçimde izlenmiştir. Büyük ölçüde bu yüzden, Osmanlı ordusu, XIX. yy. boyunca girdiği hemen hemen her savaştan yenik çıkmıştır. Devlet böyle bir görüntüdeyken, Fransız Devrimi'nin ilkeleri, Napolyon istilacılarının ortaya çıkardığı siyâsî istikrarsızlık ve Avrupa siyâsî haritasının sürekli olarak uğradığı değişiklikler, Batı ve Orta Avrupa'da olduğu gibi, Doğu Avrupa'da da önemli gelişmelere yol açmıştır.

²⁰ “Mahallîleşme Cereyanı” için bkz. M. Fuad Köprülü; “Millî Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirleri”, *Edebiyat Araştırmaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 271-315.

²¹ Dursun Yıldırım; *Türk Biniği*, Akçağ Yayınları, Ankara 1998, s. 58.

Bu gelişmeler içinde en önemlisi, milliyetçilik ilkesinin kazandığı başarılarıdır. Alman filozof Herder, her halkın millî kültürüne sahip olarak, kendi karakterine uygun bir şekilde yaşaması gerektiği ve her milletin kendine göre bir değeri olduğu fikrini savunur.²² Herder'in milliyetçilik anlayışı en çok büyük devletlere zarar vermiştir. Özellikle Herder'in etkisi altına giren coğrafyalarda çok sayıda küçük millet ve millî devlet ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti içindeki halklar da “romantik halk kavramı” bağlamında kendilerini bir halk olarak görmüşler ve isyan edip bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Böylece XIX. yy.'da, azınlıkların teker teker bağımsızlıklarını almalarıyla, devletin parçalanma süreci de başlamıştır.²³ İlk bağımsızlığını kazanan devlet, 1829 Edirne Barışı ile Yunanistan olmuştur. Bundan sonra Balkan toplumları, Osmanlı Devletinin girdiği her savaştan yararlanarak bağımsızlıklarını ilân etmişlerdir.

Edebiyat alanında ise, dilde sadelik ihtiyacını, halk edebiyatının değerini ve önemini, o yılda herkesin anlayacağı tarzda “sehl-i mümteni” kabilinden şeyler yazmanın ne kadar iyi olacağını ilk defa açık ve kesin surette ileri süren kişi, XIX. asırda Mustatraf mütercimi âlim ve tarihçi Esad Efendi'dir.²⁴ Onun, Arap halk edebiyatında bulunan “zecal”lerden bahsederken söylemiş olduğu sözler, bu dönem içinde Türk folklor araştırmaları açısından, konuya ilk temas sayılabilir.

Osmanlı Devletinde Sultan Abdülmecit'in padişahlık dönemi (1839-1861); sadrazam Mustafa Reşid Paşa tarafından hazırlanan Gülhane Hatt-ı Hümayunu (1839) okunarak ilan edilen Tanzimat'la başlamıştır. Tanzimat Dönemi (1839-1876), Türkiye'deki halkbilimi çalışmalarına zemin oluşturacak önemli iki akımdan biridir. Bir diğeri ise Türkçülük hareketidir. Bu dönemde edebiyat, sosyal değişimin aracı olarak kabul edilmiştir.

Tanzimat Fermanı; Fransız Devrimi'nde ilan edilmiş olan Haklar Bildirisi gibi, bir halk hareketi sonucu ortaya çıkmayıp; yönetici tarafından tek taraflı olarak verilen ve dolayısıyla gerektiğinde geri alınabilecek olan bazı temel hakları tanıdı. Bu nedenle “Tanzimat Hareketi” dış

²² Acar Sevim; *Halk Milliyetçiliğinin Öncüsü Herder*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul ?, s.352.

²³ Oral Sander; *a.g.e.*, s. 290.

²⁴ M. Fuad Köprülü; *a.g.e.*, s. 297.

baskıların ve zorlamaların bir neticesi olarak, Türk devlet yapısını, dolayısıyla sosyal ve kültürel yapıları Avrupalıların istediği biçimde yeniden düzenleme operasyonudur. Bunda XVIII. yy.'dan itibaren gittikçe artan bir hızla Osmanlı'da nüfuz etmeye başlayan Avrupa bilgi ve teknolojisinin rolü büyüktür.

Osmanlı Devletinin sürekli "gerileme" döneminden kurtulabilmesi için, padişah III. Selim döneminden beri yapılan; askerî, sanayî, mimarlık, eğitim, tıp alanındaki yenilikler Fransız uzmanlarca gerçekleştirilmiştir. Bu temaslar Osmanlı aydınları arasında Fransızcanın öğrenilmesine ve bu yolla Avrupa'da cereyan eden siyâsî, felsefî, fikrî ve edebî hareketler hakkında bilgi edinilmesine imkan hazırlamıştır. Böylece Türk edebiyatında tamamen yeni bir hareket gelişmiş ve Fransız edebiyatı Türk münevverleri arasında tesirlerini göstermeye başlamıştır. "Tanzimat" hareketiyle birlikte, Fransız İnkılâbı'nın ortaya çıkardığı "vatan", "halk", "millet", "hürriyet", "demokrasi" ve "cumhur" kavramları gazete ve mecmualar vasıtasıyla kitlelere duyurulmağa çalışılmıştır.²⁵

XIX. yy.'ın bir "Milliyetçilik" çağı olduğunun farkında olmayan, yahut bu hususu görmezden gelip, sarstığı bünye içinde yer alan çeşitli kavimleri bir arada tutmak için Tanzimat aydınları, "Osmanlılık" ideolojisi ile hareket etmişlerdir. Fakat "Milliyetçilik" cereyanının süratle yayıldığı Hıristiyan Balkan milletlerini bu ideoloji ile tutmak ve onları "Millet-i Osmaniye"nin bir parçası saymak mantığı, çözülme hareketleri ve 1877 yılında cereyan eden Osmanlı-Rus savaşının getirdiği neticelerle çökmüştür.

Tanzimatçılar, devleti kurtaracağına inandıkları "Osmanlılık" ideolojisi ile uğraşırken; Avrupa milletlerinin hayatında "Romantizm" ve "Milliyetçilik" cereyanları hakim olmaya başlamıştır. Sosyal ve beşerî ilimler sahasında maziye öğrenme, milliyetin araştırılması arzusu yeni bir disiplinin, yani folklor ilminin doğmasını, gelişmesini sağlar. Tanzimat aydınları bu gelişmeden, belirli ölçülerde haberdardır. Fakat bizdeki yazarların sözlü ve yazılı gelenekten gelen halk edebiyatı ürünleri hakkındaki olumsuz düşünceleri, Tanzimat devrinde de devam etmiştir.²⁶ Çünkü

²⁵ Dursun Yıldırım; *a.g.e.*, s. 45-46.

²⁶ Tahir Alangu; *Türkiye Folkloru Elkitabı*, Adam Yayınları, İstanbul 1983, s. 132.

amaçları, folklor ürünlerinden yararlanarak bir “millî edebiyat” yaratmaktan ziyade, eski edebiyatı yıkmak için her fırsatı değerlendirme prensibine dayanır. Tanzimat’ın fikrî yapısının oluşturulmasında mühim rol oynayan Şinasi’nin, Ziya Paşa’nın ve Namık Kemal’in, gazete dilinin halkın konuştuğu dile yaklaştırılması yolundaki çabaları önemlidir. Fakat bu yaklaşımın siyâsî bir amaca yönelik olduğu da unutulmamalıdır.²⁷

Tanzimat devri yazarları içinde Şinasi’nin (1826-1871) halka yönelişi, hem düşüncede, hem eser vermede tam bir bütünlük göstermektedir. Şinasi gazeteye uğraşırken, Avrupa’nın halka bakışını öğrenmiş ve bunun etkisiyle birtakım çalışmalar yapmıştır. Şinasi, halk arasından topladığı ve “hikmet-i avâm” diye değerlendirdiği atasözlerini “Durûb-i Emsâl-i Osmaniye” adı ile bir kitap halinde yayınlamıştır. Şâir Evlenmesi’nde ise halk hayatından istifade etmiştir. Şinasi, dilde ve düşüncede halka yönelmenin gereklerini gazetesinde makaleler halinde de anlatmıştır.

Ziya Paşa (1825-1880) ise; “Harabat”ında, âşıkların şiir söylemelerini tahkir ederken “Şiir ve İnşâ” adlı makalesinde, bizim asıl edebiyatımızın “Halk Edebiyatı” olduğu düşüncesini ileri sürmüştür.²⁸

Namık Kemal (1840-1888); “Mukaddime-i Celâl”inde Halk Edebiyatı’na karşı küçümseyici düşünceler ileri sürmesine rağmen, “İntibah yahut Sergüzeşt-i Ali Bey” (1876) adındaki ilk romanında kuruluş ve tema bakımından bir meddah öyküsünü genişletip işlemiş görünmektedir.²⁹ Dil üzerinde duran Namık Kemal, aruz veznini, şiiri Türkçeleşmekten alıkoymak ve kırılması gereken bir zincir olarak görmüştür. Mukaddime-i Celâl’de, aruzdaki imkansızlıklar karşısında Türk şiirinin hece vezniyle yazılmasını kabul etmekle beraber, hece vezninin aruza göre âhenksiz olduğunu, amiyane şeyler söylemeye mahsus bir tarz gibi görüldüğünden ciddi eserlerde hecenin başarılı olamayacağını belirtmiştir. Bu tutum Namık Kemal’in Herderci anlayıştan uzak olduğunu ve klasisizmin kurallarına uygun bir tavır takındığını göstermiştir. Zira o, orta oyunu, karagöz gibi halka hitap eden sanatları içlerinde yer bulan müstehcen ve edep dışı

²⁷ Dursun Yıldırım; “Türkiye’de Folklor Araştırmalarının Gelişme Devreleri”, *Millî Folklor Dergisi*, Ankara 1994, C: 3, Yıl:6, S: 21, s.5.

²⁸ Ziya Paşa; “Mukaddime”, *Harâbât*, Matba’a-i Âmire, İstanbul H.1291/M.1875, s.1-25.

²⁹ Tahir Alangu; *a.g.e.*, s. 133-134.

sözlere takıldığından lâyıkıyla değerlendirememiş, onları amiyane bularak tenkit etmiştir.³⁰

Bütün bu yapılan çalışmalar Türk folklor araştırmalarının gelişmesine yol açacak güzel bir başlangıç olabilirdi. Ancak Tanzimat münevverlerinin “halkçılık”ı, hakiki halktan ziyade siyâsî planda düşünülen “ütöpik” veya “hayâlî” bir halka dayanmaktaydı. Daha doğrusu yaratmaya çalıştıkları “halk” kavramında kitâbî kalmışlar, devletin sahibi olduğu halkı görmezden gelerek gerçeklerden kaçmışlardır. Tanzimatçılar, zihinlerinde “tasavvurî” halka ait problemleri çözmeye çalışırken; sokaktaki gerçek “halk”, “avâm”, onlardan uzakta kendi dramlarını yaşamaktadır. Bu anlamda Türk aydını, Herderci davranıştan farklı hareket etmiştir. Türk aydını var olanı yıkmaya, rejimi değiştirmeye çalışırken; Herder, halk ile beraber olmuştur. Herder’in milliyetçilik hareketi aslında bir edebiyat hareketidir: Fransız klasiğinin kurallarına sırt çevirme, halk edebiyatının keşfedilip asıl millî edebiyat olarak benimsenmesi, eserlerde Alman tarihinden, edebiyatından ve mitolojisinden faydalanma gibi konulara yönelme Herder’in edebiyata da halk kavramına dayalı bir milliyetçilik anlayışı getirdiğini göstermektedir.³¹

Bir çöküş devresi içinde olan Osmanlı Devleti, XIX. yy.’da Rusya’ya karşı kazandığı tek savaş olan Kırım Savaşı’nın sonunda Paris Barış Antlaşması’nı imzalamıştı (1856). Bu Antlaşma, o sırada ilan edilmiş olan Islahat Fermanı’nı Avrupa devletlerine duyurmuştu. Bu ferman, bir yönüyle Osmanlı reform hareketleri içinde önem kazanan bir belgedir. Fransız Devrimi ile Avrupa’ya yayılan eşitlik ilkesi, sınırlı bir biçimde de olsa, ilk kez Islahat Fermanıyla Osmanlı Devletinin siyâsî yaşantısı içine girmiştir. Fransız Devriminin ikinci ilkesi olan özgürlük ise, Osmanlı toplumuna 1876 I. Meşrutiyet hareketiyle girmiştir.

1867 yılında Fransa’ya giden Yeni Osmanlılar Cemiyeti, orada “Genç Türkler” adıyla çalışmalarını sürdürmüşlerdir. I Meşrutiyet’in ilan edilmesinde bunların, özellikle Mithat Paşa ve arkadaşlarının çabaları etkili olmuş; dönemin padişahı II. Abdülhamit (1876-1909), Meşrutiyet’i ilan etmiştir.

³⁰ Ömer Faruk Akün; “Namık Kemal” maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, C.32, s.373-375.

³¹ Acar Sevim; *a.g.e.*, s.410.

33 yıl Osmanlı tahtında kalan Sultan II. Abdülhamid döneminde, yabancı ülkelerdeki milliyetçi hareketler çok uluslu Osmanlı Devletinin parçalanması, içerideki hareketler ise devletin mutlak yetkisinin kısıtlanması anlamına gelmekteydi. Sultan II. Abdülhamid, milliyetçiliğe karşı dinî uyanışı kullanmayı istemiş ve devleti, Avrupalıları birbirlerine karşı idare ederek korumaya çalışmıştır. Amacı, Osmanlı sultanlarının son yüzyıllar içinde pek kullanmadıkları “Halifelik” sıfatını canlandırarak, ortak Hıristiyan tehdidine karşı bir İslâm direnişi örgütlemektir. Böylece Balkan milletlerinin ayaklanmasıyla çöken “Osmanlıcılık” ideolojisi yerine, “Ümmet-i İslâmiye” etrafında toplanma, yani “İslâmcılık” ideolojisi savunulmuştur. Ancak bu teori de beklenen neticeyi vermemiştir. Türk olmayan Müslümanlar da, Avrupalıların teşvikiyle de olsa, istiklâl kazanma hevesine kapılınca, “İslâmcılık” ideolojisi de devleti kurtarma açısından geçerliliğini kaybetmiştir. Bundan sonra, bir anlamda kendine, kendi kaynağına, gücüne ve imkânlarına yönelerek, çağın bilgi ve teknolojisinden gereğince istifâde edip devlete çeki-düzen vermeye dönük “Türkçülük” hareketinin, “kültür hareketi” plânında, daha Tanzimat devrinden beri kendine yer açmaya çalıştığı görülmektedir. İşte bu devrede münevverler arasında şuurlu bir “Milliyetçilik” hareketi başlamıştır. Hareketin gelişmesine ve yayılmasına çalışan münevverler arasında Ahmed Vefik Paşa, Süleyman Paşa ve Ali Suavi Efendi önde gelen isimlerdir.

“Türklük” fikri, diğer milliyetçi akımlarda da olduğu gibi, dil kavramının etrafında şekillenmiştir. Zira Herder’e göre milletlerin var olma mücadelesindeki en etkili silahı anadilin kullanılmasıdır. Ona göre; “Almanlar arasında manevî bağın oluşması için Alman dilinin kullanılması şarttır. Almanca yazan herkes bu konuda büyük hizmet etmiş olacaktır. Alman milletinin dünyada saygınlık kazanmasının ön şartı önce kendi kendine saygı göstermesidir. Bunun için de Alman halkının manevî hazineleri derlenmeli ve amaca uygun kullanılmalıdır. Halk, hor görülmemeli ve milletin bir parçası olduğu kabul edilmelidir.”³²

Tanzimat döneminde birçok aydın, yeni oluşan siyâsî ve sosyal fikirlerin daha etkin iletişimi için dilde sadeleşme gereğini vurgulamıştır. Bunların başında Namık Kemal, Şinasi ve Ziya Paşa gelir. Her ne kadar

³² *A.e.*, s.371.

Namık Kemal, hayâl ettiği ideal Osmanlı toplumunu, vatan kavramı etrafında perçinlenmiş ve birbiriyle uyumlu ortak bir yaşam süren farklı etnik grup ve dinlere mensup halkların birlikteliği olarak tanımlıyorsa da, onun halk kavramı Herderci bir anlamda kullanılmıyordu. Namık Kemal için, savunucusu olduğu kültürel hareketi köylüye yayma gibi bir düşünce söz konusu değildi. Onun hayâl ettiği halk hiç değilse makalelerini okuyabilecek bir grubu temsil ediyordu.³³

Ahmed Vefik Paşa başta olmak üzere, Süleyman Paşa, Ali Suavi gibi münevverler ise, yine Fransız filologlarının ve tarihçilerinin tesiri altında, “Türk Milliyetçiliği”nin esasını kurmaya çalışmışlardır.

Ahmed Vefik Paşanın eserleri, millî şuuru uyandırma açısından olduğu kadar, Türk folklor araştırmaları yönünden de önemlidir. Zirâ o, Türk dilinin zenginliğini göstermek üzere tertip ettiği sözlük olan; “Lehçe-i Osmanî”ye, halk arasında topladığı kelimeleri de katmıştır. Derlediği atasözlerini; “Müntehabât-ı Emsâl-i Türkiye” adıyla yayınlayan Paşa, eski Türk destan ve esâtirinden izler taşıyan ünlü; “Şecere-i Türkî”yi de bastırarak okuyucunun istifâdesine sunmuştur. Moliere’den yapmış olduğu tercümelere halkın konuştuğu dili ve ifade üslûbunu kullanmış, eserlerin konu ve kahramanlarını yerlileştirmiştir. Ahmed Vefik Paşa, tiyatro eserlerinde halk diline yerleşmiş ve tamamıyla Türkçeleşmiş kelimeler dışında yabancı kelimeler kullanmamıştır. Buna karşılık yazı dilinde kullanılmayan, halk kelime ve deyimlerine ise çokça yer vermiştir. Ahmed Vefik Paşa’nın Türk tarih ve folkloruna yönelen dikkatinin kökenlerinde onun diplomat kimliği nedeniyle, Avrupa deneyimleri ve gözlemleri bulunmaktadır. Bu sayede o, Avrupa’daki siyasî hareketleri izlemiş ve oradaki halka yönelik yorumlayabilmiştir.

Süleyman Paşa ise; ilk defa Türk tarihini Orta Asya’dan itibaren ele alan bir ders kitabı; “Tarih-i Âlem”i hazırlamıştır. Bunun yanı sıra, “Sarf-i Türkî” adını taşıyan bir gramer kitabı da yazar. Recâizâde Ekrem’in yazmış olduğu; “Tâlim-i Edebiyât-ı Osmânî”yi görünce Süleyman Paşa, kendisine bir mektup yazarak; “Osmanlı tâbirinin sadece devletimizi ifade

³³ Arzu Öztürkmen; *Türkiye’de Folklor ve Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, İstanbul 1998, s. 22-23.

edebileceğini, milletimizin adını *Türk* ve bu sebeple, dilimize *Türk dili*, edebiyatımıza *Türk Edebiyatı* denmesi gerektiğini” bildirir.³⁴

Ahmed Vefik Paşa ve Süleyman Paşa’nın kültür yolu ile geliştirmeye çalıştıkları Türkçülük hareketi, 1897 Yunan Savaşı ile “Millî uyanış”ı gerçekleştirir. Bu uyanış millî şâir Mehmed Emin (Yurdakul)’un;

“Ben bir Türk’üm, dinim, cinsim uludur
Sînem, özüm ateş ile doludur
İnsan olan vatanının kuludur
Türk evlâdı, evde durmaz, giderim.”

mısraları ile bir cezbe halinde geniş kitlelere yayılmaya başlar. Savaş sırasında ve daha sonra gazete ve mecmualarda, sade Türkçe ile şiir yazılması ve hece vezinlerinin kullanılması teşvik edilir; anonim şiir örnekleri yayınlanır.

Türk folklorunun geleceği açısından bu anonim şiir örneklerinin yanı sıra, atasözleriyle, fıkralarla, destan ve halk hikayeleriyle ilgili kitapların neşriyatı, 1897 Yunan Savaşı’ndan sonra sayı itibariyle giderek artar.³⁵ Aydınların millî meselelere “Milliyetçilik” duygusu ile ilgileri artıkça folklorik ürünlerin de önemi anlaşılmaya başlar.

Sultan II. Abdülhamid döneminde artan baskı yönetimi, devletin giderek parçalanması ve özellikle Kırım Savaşı’ndan sonra daha da bozulan ekonomik ve mali durumun yarattığı sıkıntı, devleti gerçek bir tehdit altına sokmuştur. Bu durumda Osmanlı aydınları, ülkedeki mutlakıyetçi yönetime son vererek 1876 Anayasa’sını yeniden yürürlüğe sokmak, parçalanmayı ekonomik ve toplumsal gelişme ve ilerleme yoluyla engellemek gereğini duymuşlar ve bu yönde gizli dernekler kurmaya başlamışlardır. Kurulan dernekler içinde en önemli ve etkili olanı “İttihad ve Terakki Cemiyeti”dir. Cemiyet üyeleri 1905 yılından sonra özellikle Trakya’da bulunan orduların içinde hızla yayılmaya başlamıştır. İttihat ve Terakki hareketi, temelde Batı’nın üstünlüğüne karşı milliyetçi bir harekettir. İttihatçılara göre, parçalanma tehlikesinin artması karşısında, Osmanlı Devletinin başında parlamenter, yani seçim yoluyla iktidara gelecek güçlü ve sağlam bir hükümetin bulunması son derece önem kazanmıştır. Bu

³⁴ Dursun Yıldırım; *Türk Bitiği*, s. 59.

³⁵ *A.e.*, s. 51.

düşüncelerle hareket eden Trakya ordularının artan baskısı karşısında, Sultan II. Abdülhamid 23 Temmuz 1908'de anayasayı yeniden yürürlüğe koyarak, II. Meşrutiyet dönemini açmıştır.³⁶

Türkiye'de aydınları siyâsî ve sosyal sorunlarla ilgilenmeye yönelten etmenlerin başında II. Meşrutiyet döneminin (1908-1913) getirdiği düşünce özgürlüğü gelir. Tanzimat ve I. Meşrutiyet dönemlerinde yayınlanan taşbaskısı halk hikayeleri, masallar, fıkra kitapları, halk şâirlerinin şiirleri, pek çok okuyucu bulmuştur. II. Meşrutiyet'ten sonra ise bu tür yayınlar daha da çoğalmıştır.³⁷

Yabancı Araştırmacıların Türk Folkloruna Katkıları

1913 yılından önce Türk araştırmacı ve yazarlar kadar yabancı araştırmacıların da Türk folkloruna önem verip derlemeler yaparak yayımladıkları görülmektedir. Macar İgnacz Kûnos'un (1860-1945), 1885 yılından itibaren Rumeli ve Anadolu'yu dolaşarak masal, türkü, ninni, Karagöz oyunu, meddah hikayesi vb. mahsulleri derleyerek yayımladığı bilinmektedir. İ. Kûnos'un folkloristik çalışmalarının temeli sayılan "Osmanlı Türk Halk Şiiri" adlı eseri 1887-1889'da, "Karagöz"ü 1886'da, "Ortaoyunu" 1899'da basılmıştır.

A. Vambrey Türk masallarının Macarca yayınlarından birine yazdığı önsözde şöyle demiştir: "Türk halk edebiyatının hazineleri sokaklara dağılmış inciler, pırlantalar, değerli taşlar gibi darmadağın bir halde, kendisini toplayacak birini bekliyordu. İ. Kûnos tamamen ihmâl edilmiş bu edebî hazineye ilgi gösterip, etrafa saçılmış bu değerleri toparlayarak Avrupalı okuyuculara eşsiz bir halk masalları dizisi sunmuştur. Kaldı ki, genç Macar Türkoloğu bu hazineleri tam zamanında topladı. Çünkü bir süre sonra Anadolu'nun klâsik topraklarını demiryolları bölecek, beraberinde gelecek olan yabancılar, yabancı düşünceler, yabancı masallar ve ulaştırmanın sihirli bir değnekle yabancılaşması etkisi altında bu eski dünyanın özelliklerinin bir çoğu kaybolacaktı."³⁸

³⁶ Oral Sander; *a.g.e.*, s. 326-327.

³⁷ Nail Tan; *Folklor (Halkbilimi) Genel Bilgiler*, ABO Basım, İstanbul 1997, s. 23.

³⁸ Georges Hazai; "İgnacz Kûnos'un Türk Folklor Araştırmalarındaki Yeri", *I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri (Genel Konular)*, Kültür Bakanlığı Millî Folklor Araştırmaları Dairesi Yayınları, Ankara 1976, C: I, s. 160.

Çalışmaları, Türk folklor araştırma ve incelemelerinin temeli sayılan İ. Künos'tan sonra pek çok yabancı araştırmacı da; özellikle Nasreddin Hoca, Karagöz, Seyyid Battal Gazi Menkabeleri, destanlar, masallar vs. gibi konularda incelemeler yapıp daha sonra yayımlamışlardır.³⁹ Yabancı araştırmacıların Türk kültürü hakkındaki çalışmaları sayesinde, Türk aydınlarının dikkati çekilmiş ve daha sonraki halkbilimi çalışmalarının oluşturulmasına zemin hazırlamıştır. Bu nedenle yabancı araştırmacıların çalışmaları, Avrupa'da aydınlanma çağının düşünürlerini etkileyen ve orada halkbilimi çalışmalarının ortaya çıkmasına sebep olan Cizvit papazı Lafitau'nun yaptıklarına eşdeğer sayılabilir.

Folklorun Türkiye'de İlim Şubesi Olması

Türkiye'de, folklorun bir ilim şubesi olduğu⁴⁰, eldeki bilgilere göre 1900'lü yıllarda anlaşılmıştır. Bu bir tesadüf değildir. Hadise, bu yıllarda

³⁹ 19. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar geçen dönemde Türk Halkbilimi ile ilgili çalışmalarda bulunan yabancılardan bazılarının isimleri şunlardır: W. Raddlof, B. Bartok, W. Eberhard, F. Giesse, G. Jacob, U. Johansen, F. W. Hasluck, I. Kunos, F. Luschan, T. Menzel, G. Mezsaros, G. Nemeth, K. Rainhard, H. Ritter, W. Ruben.

⁴⁰ Bilim ya da ilim terimi genel olarak, sistemli bilgiler topluluğu anlamında kullanılmaktadır. Bilimin işlevleri ise;

1. Problem arayan-soru soran, hipotez üreten işlevi,
2. Test etme, kontrol etme, sertifika verme işlevi,
3. Örgütlenme, kuramlaştırma, yapılaştırma işlevi,
4. Tarih-toplayan, bilimsel (scholarly) fonksiyonu,
5. Teknolojik yönü, araçlar, yöntem ve teknikler,
6. Yönetmel, karar verici (executive) ve örgütsel taraf,
7. Yayma-yayınlama ve eğitimsel işlevler,
8. İnsanın kullanımına uygulanmaları,
9. Takdir etme, zevk alma, kutlama ve ödül verme olarak belirlenmektedir.

Bilimsel araştırma ise; belli amaçlarla ve sistemli süreçler yoluyla veri toplama ve toplanan verilerin analizi olarak tanımlanmaktadır. Daha fazla bilgi için bkz. Ali Balcı; *Sosyal Bilimlerde Araştırma, Yöntem, Teknik ve İlkeler*, PagemA Yayıncılık, Ankara 2001, s.1, s. 33.

Bu bilgiler ışığında, Türk halkbilimi ya da halk edebiyatının bir bilim dalı olarak tanımını şu şekilde yapmak mümkündür: Türk halklarına ait kültürel malzemeyi derleyerek onu kendine ait metodlarla değerlendiren ve Türk kültürünün oluşmasına katkıda bulunan bir bilim dalıdır.

gelişmeye ve yayılmaya başlayan Türkçülük hareketiyle doğrudan doğruya bağlıdır. Türkçülük hareketi, çöken devletin enkazı altından “Millî” devletin doğuşuna sağlam zemin hazırlamış ve başarıya ulaşılmasını sağlamıştır.

Türkiye’de Türkçülük hareketini yaymak, Türk kültürünü ortaya çıkarmak amacıyla kurulan ilk dernek, “Türk Derneği” (1908) adını taşır. Türk folklor araştırmaları açısından bu derneğin faaliyetleri şuurlu ve organize olmuş ilk adımlar olarak değerlendirilir.⁴¹

Ömer Seyfettin ve Ali Canip’i de içine alan bir başka grup aydın da “Genç Kalemler” adlı dergi etrafında toplanırlar. Dergi, esasen Türklük, Osmanlılık, ırk ve millet gibi kavramları irdeleyen günlük siyâsî konularda odaklanmasına rağmen, dil reformunun önemini de sık sık vurgulamıştır.

1911’de kurulan diğer bir Türkçü dernek ise “Türk Yurdu Cemiyeti”dir. Yusuf Akçura ve arkadaşları tarafından kurulan derneğin kurucu üyelerinin büyük çoğunluğu Rusya’dan gelen göçmenlerdir. Türk Yurdu Cemiyeti, “Türk Yurdu” isimli dergisi aracılığıyla, Osmanlı toprakları dışındaki bütün Türklerin birleşmesi fikrine sahip çıkıyor ve Türk dilinin yaygın bir eğitim ve yayıncılık ile bu birleşmede anahtar bir rol yüklenilebileceğini savunuyordu. Türk Yurdu Cemiyeti zamanlama olarak, Türk Ocakları’nın açılış hazırlıklarına denk geldiğinden, bir süre sonra Türk Ocakları’na dâhil olmak durumunda kaldılar.

Kısacası, Türk Derneği, Genç Kalemler ve Türk Yurdu Cemiyeti, Orta Asya ve Kafkasya’daki Türk kökenli gruplar hakkında bilgi toplama ve bunları yayma üzerine yoğunlaşmışlardır.⁴²

M. Kemal Atatürk’ün “fıkrimin babası” diye övdüğü sosyolog Ziya Gökalp, 1912’den itibaren “Türkçülük Hareketi”nin teorisyeni haline gelmiştir. Gökalp, millî şuurun, millî ruhun uyandırılmasında, millî kültürün ortaya çıkarılmasında Herder gibi, halk hayatına gidilmesi gerektiğini söylemiştir. “Halka Doğru” prensibi ile görüşlerini formüle etmiş ve

⁴¹ Dursun Yıldırım; *Türk Bitiği*, s. 52.

⁴² Arzu Öztürkmen; *a.g.e.*, s. 45-46.

Türkçü düşünce sistemine yerleştirmiştir.⁴³ Gökalp, bu prensibin mahiyetini anlatmak ve buna dayalı çalışmaları daha geniş kitlelere ulaştırmak için arkadaşlarıyla birlikte, “Halka Doğru” adıyla bir dergi çıkarmıştır. Bu dergi, Türkçülük açısından olduğu kadar, Türk folkloru bakımından da önemlidir. Çünkü folklordan söz eden ilk yazı yine Gökalp tarafından yazılmış ve “Halk Medeniyeti-1 Başlangıç” başlığıyla bu dergide yayınlanmıştır. Ziya Gökalp, “folklor” terimini “halkiyat” biçiminde, bir disiplinin tanınması ve terimleşmesiyle ilgili olarak Türkçe’de ilk kez kullanan isimdir⁴⁴.

Ümmet değerlerinin yerine millet değerlerini geçirmek isteyen Ziya Gökalp’in, bir yandan folklor, bir yandan tarih araştırmalarına yönelmesi Türk insanını kendi öz kaynaklarına götürmek istemesindedir.⁴⁵

Halka doğru gitmek, kültüre doğru gitmek demektir. “Çünkü, halk, millî kültürün canlı bir müzesidir.” Gökalp’te halka gidişin iki anlamı vardır: Birincisi, halktaki kültür değerlerinden yararlanmak, millî varlığımızı bu yolla güçlendirmek; ikincisi de halka uygarlık götürmek, onu aydınlatmak, çağdaş uygarlık düzeyine çıkarmaktır.⁴⁶

Halka Doğru Mecmuası’nda, “Türk Şarkıları” başlığını taşıyan bir yazıda, Türk Derneği Mecmuası’nın yaptığı gibi okuyucuya çağrıda bulunulur. Bu yazıda; “Her milletin, masal, şarkı ve destanlarının toplanıp yayınlandığı ve bunun milliyetperverlik olduğu söylenir” ve herkesten, vatanını ve Türklüğü sevenlerden bildikleri, işittikleri türkü ve destanları yazıp dergiye göndermeleri istenir. Bu çağrı, Almanlar arasında manevî bağın oluşması için Alman dilinin kullanılmasının şart olduğunu dile getiren Herder’in söylemiyle aynıdır.

Türkçü düşüncenin gelişmesiyle beraber, 1900’lü yıllardan itibaren, buna paralel olarak Türk folkloruna yer veren gazete ve mecmuaların sayısında artış olur. Yazılanların tamamı doğrudan folkloru ilgilendiren yazı-

⁴³ Ziya Gökalp; *Türkçülüğün Esasları*, Türk Kültür Yayını, İstanbul 1976, s. 41-46.

⁴⁴ Ziya Gökalp; “Halk Medeniyeti-1 Başlangıç”, *Halka Doğru*, 23 Temmuz 1913, S:14.

⁴⁵ Hikmet Dizdaroğlu; “Folklorcu Ziya Gökalp”, *I. Uluslar arası Türk Folklor Semineri Bildirileri*, Başbakanlık Basımevi Yayınları, Ankara 1974, s. 30.

⁴⁶ *A.e.*, s. 4.

lar olmasa bile, ilgili olanların yanı sıra bunlarda yer alan bilgiler, folklor araştırmaları tarihimiz açısından bir değer taşırlar.⁴⁷

Türkiye’de, “folklor” adını taşıyan ilk yazı ise; M. Fuad Köprülü’ye aittir. Bu yazıda Köprülü, bir disiplin olarak folklor’u Türk okuyucusuna tanıtmaya çalışmaktadır. Folklor ile ilgili bu yazının tam başlığı; “Yeni Bir İlim: Halkiyat ‘Folk Lore’”dir⁴⁸. Köprülü, folklor araştırmalarının çağ için geçerli fonksiyonları üzerinde önemle durur ve örnekler verir. Folklorun bir kısmı olan halk edebiyatı, çağdaş edebiyatın kaynağıdır. Romanizm cereyanı dikkatle incelendiğinde görülür ki, halka doğru gitmek, halk lisanından, edebiyatından istifade etmek fikirlerinin mahsulüdür. Bu sebeple Türk aydınlarının folklorla önem vermeleri bir mecburiyettir. Folklorun maziye canlı bir biçimde yaşatacak eserleri ihtivâ ettiğini vurgulayan Köprülü, Anadolu’da hâlâ araştırmaların başlamamış olmasından yakınmış ve; “Milletimiz hakkında ilmî incelemelerde bulunmak lüzümü gençler tarafından hâlâ anlaşılamazsa ve bugünkü feci lâkaytlık devam edip durursa, istikbâlimiz hakkında nikkîn olmaya hakkımız kalmaz.”⁴⁹ diyerek uyarıda bulunmuştur.

Folklor hakkında yazılmış önemli bir yazı da Rıza Tevfik (Bölükbaşı)’ın; “Folk Lore” adlı yazısıdır.⁵⁰ Folklor araştırmaları tarihi açısından, “Raks” adlı yazısıyla ilk defa halk danslarımıza temas eden Rıza Tevfik, bu yazısında; “Lafzan tercüme edilirse hikmet-i avâm tamamıyla folklor mukâbili olmuş olur.”⁵¹ dedikten sonra hikmet-i avâm tabirinin bizde “durûb-ı emsâl” karşılığı kullanıldığını, halbuki Avrupa’da folklor deyince durûb-ı emsâl de dahil olmak üzere; halk şarkıları, destanlar, bil-meceler, hatta hikâyelerin hep birden akla geldiğini belirtmiştir. Rıza Tevfik, folklor teriminin avam edebiyatının bütün eserlerini anlatmak üzere kullanıldığına işaret ettiği için folklorun sadece edebiyat yönü üzerinde durmuştur. Yazısında, bugün “Halk Edebiyatı” ve “Anonim Halk

⁴⁷ Dursun Yıldırım; “Türkiye’de Folklor Araştırmalarının Gelişme Devreleri”, *Millî Folklor Dergisi*, Ankara 1994, C: 3, Yıl: 6, S: 21, s. 10.

⁴⁸ M. Fuad Köprülü; “Yeni Bir İlim: Halkiyat ‘Folk Lore’”, *İkdam Gazetesi*, 6 Şubat 1914, S: 6091.

⁴⁹ Nail Tan; *a.g.e.*, s. 47.

⁵⁰ Rıza Tevfik (Bölükbaşı); “Folk Lore”, *Peyâm-i Edebî*, 20 Şubat 1329 “1913”, S:20.

⁵¹ Nail Tan; *a.g.e.*, s. 48-54.

Edebiyatı” diye anılan alandaki ürünlerden özellikle atasözleriyle türkülerin nasıl ortaya çıktığı ve anonimleştiği noktalarına ağırlık veren Rıza Tevfik, görüşlerini bunlarla ilgili örneklere dayandırarak sunmaya çalışmıştır.⁵² Rıza Tevfik’in yazısında yer alan önemli bir husus, folklor ürünlerinin, Lyrique (âşıkane), Epique (destânî), Dramatique (facia), Romanesque (romantik) ve felsefî terimler altında bir tasnife tâbi tutulmasıdır. Bu tasnif, folklor tarihimiz açısından, sözlü edebiyat ürünleri hakkında yapılmış ilk tematik ayırım tecrübesidir.⁵³

Türk folklor araştırmaları açısından, 1920’lere kadar gazete ve mecmualarda yayınlanan yazı ve malzemelerin yanı sıra, halk kitaplarının neşriyatı da devam etmiştir. Buna rağmen 1908’den sonra görülen folklor çalışmaları daha çok nazarî planda kaldığından tatbikî folklor çalışmalarının sayısı azdır. Modern Türk devletinin kuruluş yıllarına kadarki zaman içinde, iki mühim eser daha yayınlanmıştır. Bunlardan biri, Mustafa Satı tarafından hazırlanan *Etnoğrafya, İlm-i Akvâm* adlı ders kitabı ile Hasan Bahri’nin *Anadolu Köy Düğünleri* çalışmasıdır. Hasan Bahri’nin çalışması, saha çalışmasından elde edilen bilgilerle hazırlanan ilk eser olarak bilinir.⁵⁴

Savaş yıllarına rastlayan 1920’lere gelinceye kadarki zaman içinde, Türk folkloru araştırmaları fazla bir mesafe katedememiş ancak, fikir olarak bu bilim dalının önemi aydınların zihnine iyice yerleşmiştir. Nitekim millî devlet kurulduktan sonra folklorla el uzatılmış ve Maarif Vekâleti içinde bir Hars Dairesi kurulmuştur. Yeni kurulan bu daire vasıtasıyla da yurdun dört bucağından Türk folklor ürünlerinin tespit edilmesi ve toplanıp kayda geçirilmesi faaliyetlerine girişilmiştir.

Üniversitelerde Türk Halk Edebiyatı öğretimi ilk olarak İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi’nde Mehmed Fuad Köprülü tarafından başlatılmıştır. Daha sonra ise 1938 yılında, Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi’nde Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü’nde Pertev Naili Boratav öncülüğünde halk edebiyatı dersleri verilmiştir. Ankara’da 1947-1948 ders

⁵² Erman Artun; *Türk Halkbilimi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005, s. 13.

⁵³ Dursun Yıldırım; *Türk Bitiği*, s. 56.

⁵⁴ *Aynı eser*, s. 56-57.

yılı başlarında, Fakülte'nin öğretim programında ve kürsülerinde yeni bir düzenlemeye gidilmiş ve Boratav'ın önergesi kabul edilerek Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nün bir dersi olarak okutulan "Türk Halk Edebiyatı"nın, bölümler arası öğretim verecek bağımsız bir "Türk Halkbilimi" kürsüsü olarak kurulmasına karar verilmiştir. Fakat Pertev Naili Boratav'ın Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nden ayrılmasıyla birlikte yeni kurulacak olan Türk Halkbilimi kürsüsü de kapatılmış ve Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde okutulmakta olan Halk Edebiyatı dersleri de okutulmaz olmuştur.⁵⁵ Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde 1961 yılından itibaren sosyal antropoloji ve etnoloji kürsüsü'nde, antropoloji ve etnoloji derslerinin yanı sıra, halkbilim dersleri de okutulmaktadır. Aynı fakültede 1980-1981 öğretim yılında Prof. Dr. Sedat Veyis Örnek Halkbilim kürsüsü'nü kurmuş, onun ölümünden sonra kürsünün başına Prof. Dr. Orhan Acıpayamlı getirilmiştir.

Günümüzde başta Ankara olmak üzere, İstanbul, Erzurum, İzmir gibi pek çok ilde Türk halk edebiyatı ya da halkbilimi bölümleri ve bu bölümlerin yüksek lisans-doktora programları bulunmaktadır. Fakat halk edebiyatı ya da halkbilimi bölümlerinde araştırma yapacak akademisyen sayısının hâlâ yeterli sayıda olmadığı düşünülmektedir.

S o n u ç

Türk kültüründe folklorik mahiyette eserler, M. 8. yy.'dan beri verilmiş ve halkın kültürü derlenmiştir. Fakat, Herder ile Grimm Kardeşler'de ve sonrasında onları izleyenlerde yeni olan şey; öncelikle halkın vurgulanması olmuştur. Halk davranışları, gelenek ve görenekleri, kutlamaları, atasözleri vb. tek bir bütünün parçaları ve milletin millî ruhu olarak anlaşıldıktan sonra "halk" ve "millîlik" terimleri üzerinde düşünülmüş ve böylece bir halkbilimi anlayışı ortaya çıkmıştır. Türk toplumunda halkbiliminin geç oluşmasında Osmanlı Devletinin çok uluslu yapısı önemli rol oynamıştır. Bununla birlikte Türk toplumunun yaşadığı gelişmeler, ileride halkbiliminin oluşmasına zemin hazırlayacak etmenlerdir.

⁵⁵ Pertev Naili Boratav; *Folklor ve Edebiyat (1982) I*, Adam Yayıncılık, ? 1982, C.1, s. 102-107.

Türkiye’de folklorla yönelişin köklerini 16. yy.’ın ikinci yarısında aramanın sebebi olarak Herder’in; “milletler, millî varlıklarını tehdit eden dış ve iç baskılar neticesinde kendi geçmişlerine döner ve kültürel özelliklerine sahip çıkarlar” anlayışı gösterilmiştir. Bu düşünceden hareketle, Osmanlı Devletinde ilk kıvılcımların görüldüğü, 16. yy.’ın ikinci yarısından itibaren oluşmaya başlayan ve pek çok alanda ortaya çıkan bozulmalar neticesinde folklorik mahiyette çalışmalar ile arkasından meydana gelen Türk millî mücadelesi anlatılmak istenmiştir. Fakat bizdeki folklorik çalışmalar, Avrupa’daki gibi bir gelişme seyri takip edemediği için sürekli kesintiye uğramış ve halkbiliminin önemi hiçbir zaman lâyıkiyle anlaşılamamıştır.

Çok uluslu Osmanlı toplumunu meydana getiren dinler ve etnik gruplar arasına ayrılık fikirlerini sokan etmenlerden birisi, devletin içte ve dışta zayıflayarak topraklarını kaybetmeye başlaması, bunun neticesinde gelirlerinin azalması, refahın bozulması ve bunların toplumun huzursuzluğuna ve hoşnutsuzluğuna yol açmasıdır. 19. yy.’ın başında ortaya çıkan diğer bir önemli faktör de milliyetçilik akımlarıdır.

Türk aydınınının halk edebiyatına duyduğu ilgi, Avrupa aydınınının aksine, sadece siyasî ya da Avrupa’ya yani “yeni”ye duyulan ilgi nedenleriyle olmuştur. Bundan dolayı Türk halkbilimini, derinlemesine inceleme fırsatı bulunamamıştır.

Osmanlı Devletinin içinde bulunduğu siyâsî durum nedeniyle Türk aydınında milliyet fikri geç oluşmuş ya da tam olarak ifade edilememiştir. Bu nedenle Avrupa’da birbiri ardınca oluşan ve birbirini destekleyen milliyetçilik akımlarıyla folklor çalışmaları, Türkiye’de çok daha sonraları anlaşılıp uygulanabilmiştir.

Avrupa’da aydınların dikkatini vahşilerin-ilkellerin âdet ve geleneklerine çekerek folklor çalışmalarının başlamasına zemin hazırlayan Cizvit Papazı Lafitau’nun yaptığını bizde, Türk folkloru üzerinde derlemeler yapan yabancı araştırmacılar ile anı ve gezilerini yayınlarken Osmanlı Devleti içinde bulunan azınlıkları kışkırtmayı amaçlayan kimi seyyah ve araştırmacılar yapmışlardır.

Türk folklor çalışmalarının Herder’i sayılabilecek olan sosyolog Ziya Gökalp, mevcut gelişmeler karşısında bütün toplumun yaşamakta olduğu

kendine ve kültürüne karşı güvensizlik duygusuna çare olarak milliyetçiliği geliştirmiştir. Toplumsal dayanışmayı ön plana çıkartmış ve halkın manevî gücünü arttırmak, birlik ve dayanışmayı güçlendirmek için millî kültürü yüceltmıştır. Herder gibi Gökalp de; halkın esas karakterini, kan birliğinin değil dil birliğinin oluşturduğunu düşünmektedir.

Herder'in anlayışından yola çıkarak sebeplerini aradığımız Türkiye'de folklorla yönelik hareketlerine, 16. yy.'ın ikinci yarısından itibaren yaşanan siyâsî ve sosyal olaylar zemin hazırlamış, 1918-1920 yılları arasında halkbiliminin önemi, aydınlarca açıkça ifade edilmiş ve bilgi mahiyetinde çalışmalar yapılmıştır. Folklor derleme çalışmaları ve değerlendirmeler 1920 yılından sonra yapılmış ve Türk halkbilimi araştırmalarına ilgi uyandırılmasına gayret gösterilmiştir. Millî devletin kurulduğu 1923 yılından günümüze kadar ise, pek çok çalışma yapılmış ve halkbiliminin önemi aydınlarca daha iyi anlaşılmıştır. Fakat bu çalışmalar, özellikle Avrupada yapılanlarla kıyaslandığında Türk folklor çalışmalarının çağın bir hayli gerisinde kaldığını, çalışmaların geriden takip edildiğini ve 19. yy. Avrupa'sında yapılan köylü-cahil halk tanımının günümüz Türkiye'sinde hâlâ genel-geçerliliğini koruduğunu, folklor teriminin halk danslarından ibaret sanıldığını söylemek kanaatimizce yanlış olmayacaktır.

Türk edebiyat tarihinde aydınlanmayı bekleyen daha pek çok husus vardır. Bu çalışmayla Ziya Gökalp'in: "Bir hakikat kalmasın âlemde Allah'ım nihan" mısrasında dediği gibi, Türk folklor araştırmalarının kökleri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

“THE ROOTS OF FOLKLORE MOVEMENT TOWARD TURKEY”

Abstract

Folklore: Overview of a nation and self-recognition is one of the most important sources for the benefit. Nations fighting for independence, the national language and dates interested in the national when awaken the national consciousness gain national independence. The idea of nationality in Europe, 18 emerged at the end of the century and from there spread throughout the world. This idea of being conscious folks in the affected peoples in the Ottoman Empire, and had launched the struggle for independence. This study will focus on the reasons for the emergence of research in Turkey, folklore and folk dance movements of the Ottoman Empire began to decline in 1699 Karlowitz Treaty, the State has collapsed and the history of the sultanate was officially abolished until 1922 will be handled during the period. The aim is not to write a history of Turkish folklore, folklore in Turkey to try to explain the elements that cause the formation and development.

Keywords

Folklore, J.G. Herder, the People, nationality, national spirit, folk literature, folklore in Turkey, the Mahallilesme draft, the Tanzimat Edict, Turkism.

AHMET HAMDİ TANPINAR'IN KÜLTÜR VE SANAT DÜNYASINDA PARİS

*Murat KOÇ**

ÖZET

*Ahmet Hamdi Tanpınar, gençlik yıllarından itibaren Paris'e gitmek ister. Bunun sebebi sanatkârlığını ve estetik dünyasını besleyen Batı kültür ve sanatını yakından tanıma arzusudur. Paris'e gittiğinde, kültür ve sanat açısından kendisini zenginleştirir. Paris günlerine dair izlenimlerini *Günlükler ve Mektuplar*'ında, "Paris Tesadüfleri" başlığıyla yazdığı yazılarında ortaya koyar. Bu yazıda Paris'in Tanpınar'ın hayatında, kültür ve sanat dünyasında tuttuğu yer üzerinde durulacaktır.*

Anahtar Kelimeler

Ahmet Hamdi Tanpınar, Paris, Batı kültür ve sanatı.

Ahmet Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir* adlı eserinin önsözünde bir süre yaşadığı ve biyografisinde önemli yer tutan şehirleri "hayatımın tesadüfleri"¹ şeklinde nitelendirir. *Beş Şehir*'de anlattığı şehirlerin tarihî macerası ve estetik yönü üzerinde durur. Şehirlerin estetiğini güzel sanatlara dair eserler ve manzaralarının kendisini sevk ettiği zengin çağrışımlarla bir arada verir. Sanat eserlerini tarihî macerası içinde sanatkâr, devir ve sanatkâr arasındaki münasebet ve sanatkârın ferdî hikâyesi temelinde ele alır. Sanat eseri, sanatkâr ve bu eserin doğuşuna sebep olan şartları romancı yönüyle tahlil eder. Buna bağlı olarak estetik bakışı gitgide genişler, okuyucu anlatılan şehirleri farklı bir perspektiften görme imkânı elde eder. *Beş Şehir*'deki Türk şehirlerinin yanı sıra, Paris de Tanpınar'ın biyografisinde

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. /muratkoc@marmara.edu.tr

¹ Dergâh Yayınları, İstanbul 1987 (7. bs.), s. 7.

ayrı bir yer tutar. Hatta Tanpınar, Paris ve İstanbul'u diğer şehirlerden ayırır. Bu iki şehir ilham ettiği duygu ve düşüncelerle farklı bir mânâ ve değer ifade ederler. "Boğaz'da Akşam" şiirinde Tanpınar, gitgide genişleyen ve derinleşen bir rüyanın ortasında hayatının bu iki şehrine seslenir:

"bir rüyanın ortasındayım
iki sevgilim Paris ve İstanbul
el ele rakediyorlar derinde,
bütün yazlarımın bahçesinde"²

Tanpınar'ın şahsî macerasında, İstanbul'la birlikte andığı Paris önemli yer tutar.³ Tanpınar gençlik yıllarında Paris'e gitmek ister. Bu isteğin arka planında dört temel sebep vardır:

1- Paris'in bir kültür, sanat ve fikir merkezi olması, resim başta olmak üzere türlü sanatlara dair akımları ve örnekleri bünyesinde toplamasıdır. Paris farklı milletlere mensup sanatkar ve düşünürleri, bir merkez olarak kendine çekmiştir. Bu açıdan Tanpınar'ın Michelet'den zikrettiği gibi, Paris bir "büyük potadır".(YG, s. 270) Bu potada benzerlikler ve farklılıklar bir arada yürür, birbirini besleyerek zenginleştirir. Sadece sanat değil, fikir planında da Paris farklı milletlerin aydınlarını ve ihtilâlcî gençlerini bünyesinde barındırmıştır. Jön Türk hareketine mensup olanların macerası dolayısıyla Paris, bizim tarihimizde de büyük bir öneme sahiptir. Bu bakımdan Tanpınar, -yine sanatkar dikkatiyle- ihtilâlcî gençlerin Paris macerasını âdeta Seine Nehri'nin sularına sinen hatıralardan okur: "Dün Seine'in kenarında dolaşırken iki şeyi birden düşündüm: İki asra yakın zamandır kaç milletin münevveri vatanlarının ıstırabına bu sulara bakarak ağladı."(G, s. 186)

2- Paris, Tanpınar'ın yazarlık macerasını besleyen ve üstad kabul ettiği dört ünlü ismin yaşadığı şehirdir. Bu isimler: Baudelaire, Hugo, Mallarme ve Valery'dir. Paris'e gitme arzusunun arka planında bu isimlerin yaşadığı

² *Bütün Şiirleri*, hzl. İ. Enginün, Dergâh Yayınları, İstanbul 1989 (3. bs.), s. 84.

³ Bu araştırmada Tanpınar'ın üç eseri esas alınmıştır: 1- *Yaşadığım Gibi*, hzl. B. Emil, Dergâh Yayınları, İstanbul 1996 (2. bs.). 2- *Tanpınar'ın Mektupları*, hzl. Z. Kerman, Dergâh Yayınları, İstanbul 1992 (2. bs.) 3- *Günlüklerin Işığında Tanpınar'la Başbaşa*, hzl. İ. Enginün-Z. Kerman, Dergâh Yayınları, İstanbul 2007. Alıntılarda sayfa numaraları *Günlüklerin Işığında* (G), *Tanpınar'ın Mektupları* (M), *Yaşadığım Gibi* (YG) şeklinde kısaltmalarla verilecektir.

ve onları yeni ilhamlarla zenginleştiren mekânı görme arzusu da yatar. Paris günlerinde meşhurların evlerini dolaşır, Paris manzaralarının-eserlerine yansıyan şekli dolayısıyla- onlara neler düşündürdüğü üzerinde durur. Zaman zaman onu Parisli üstatların ayak izlerinin peşinde görürüz.

3- Yahya Kemal'in Paris'e dair hatıra ve dikkatleri: Tanpınar, *Yahya Kemal* kitabında büyük şairin Avrupa günlerine yer ayırır. Yahya Kemal'i besleyen hava, karşılaştığı sanatkârlar, Paris'te aldığı tarih-medeniyet disiplini ve bunun eserlerine yansımaları üzerinde durur. Burada vurguladığı nokta, Yahya Kemal'in tek bir şahıs veya akıma bağlanmadığı, Paris'te yeni bir disiplini, bir bütün olarak alıp bünyesine mal ettiğidir. "Konuşurken bulan adam" şeklinde vasıflandırdığı Yahya Kemal, Paris'teki kahve sohbetlerini İstanbul'a da taşımış, başta öğrencileri olmak üzere gün geçtikçe genişleyen bir halka ortasında, kendi dil, kültür ve medeniyetinin sesi olmuştur.⁴ Ancak Tanpınar, Avrupa tecrübesini bir hatırat hâlinde genç nesillere aktarmaması sebebiyle Yahya Kemal'i tenkit eder ve onun şahsî dikkatiyle yazacağı hatırat sayesinde, Avrupa'nın ve Avrupa kültürünün kendisinden sonrakilere daha farklı görüneceğini vurgular:

⁴ Tanpınar'ın Paris'te heyecanla gittiği mekânlardan biri de Yahya Kemal'den dinlediği kahvelerdir. Güzin Dino bununla ilgili bir hatırayı şöyle nakleder: "... Kendisi çeşitli özelemler içindeydi sürekli olarak. Paris Kahveleri, her Türk'ün olduğu gibi, Hamdi'nin de meraklarından biriydi. Montparnasse'ta, Saint-Germain'de, La Coupole, Select, Closerie des Lilas, Les Deux Magots, Flore gibi kahvelerin (henüz La Palette Türkler tarafından ele geçirilmemişti) hepsini genç Türk arkadaşlarıyla dolaşmıştı. ...

Bir gün, Abidin'le onu Procope Kahvesi'ne götürdük. Procope on sekizinci yüzyılın ilk kahvelerinden biriydi. Voltaire, Rousseau gibi büyük Fransız yazarların bulunduğu, sürekli toplandığı ünlü kahve.

Yağmurlu bir akşam üzeri buluştuk kahvenin önünde; kapıdan içeri adımını atarken Hamdi, yağmurluğunun iki kanadını, sanki bir imamın cüppesini toplar gibi, şöyle iki eliyle önünde kavuşturdu, besmele çeker gibi: 'Haydi bakalım oğlum Hamdi, huzura çıkıyorsun bilmiş ol' gibi bir şeyler mırıldandı ve bir kilise ya da ulu bir camiye girer gibi huşu içinde girdi büyük Fransız Devrimi'nin nüvelerini atan ünlü düşünürlerin kahvesine.'"("Beyazıt Meydanı'nda Öldürülmüş Bir Genç", Vesika-lık: Ahmet Hamdi Tanpınar, *Kitap-lık*, Sayı 40, Mart-Nisan 2000, s. IV. Güzin Dino, Tanpınar'ın Yahya Kemal'in sık gittiği kahveye hâlâ adının yazılmamış olması dolayısıyla kendilerini tenkit ettiğini söyler. Bir müddet sonra Yahya Kemal'in plakası da oturduğu masaya çakılır.)

“Asıl dikkatimi çeken, beni hakikaten üzen şey on senelik Avrupa tecrübesinin, sefîrlîğın hatırasının birkaç satırda ve sadece milliyetçiliğî be-hemehal kendi bulması için harcatması. Elbette Yahya Kemal hatıra yazmaya mecbur değildi. Fakat o şekilde başladıktan sonra bize Avrupa’yı anlatması lâzımdı. Büyük resimle temasından, garbı anlayışından, mu-sikîden, devrin edebiyatçılarından, sevdiği kadınlardan bahsetmesi.”(G, s. 206)

4- Küçük yaştan itibaren öğrendiğî Fransızca sebebiyle, Fransız kül-türü Tanpınar’ın önemli beslenme kaynaklarından biridir. Bu durum Tanpınar’ın neslinden olan edebiyatçılar için de aynıdır. Ahmet Kutsi Tecer ve Suut Kemal Yetkin başta olmak üzere, Tanpınar’ın çevresinde bulunan pek çok isim Paris’te bulunmuş ve buradaki kültür ve sanat ortamından beslenmiştir. Tanpınar da onlar gibi Paris’i görmek ve beslenmek ister. Bu, onun için önemli bir eksiklik. Hatta bu eksikliği, “Avrupa kompleksi” (G, s. 70) şeklinde tanımlar. Paris hakkında yazdığı şeylerle de bir anlamda onlardan farklı olduğunu ortaya koyar. Çevresindekilerin hiçbiri Tanpınar’ın dikkatlerine sahip değildir. Çünkü Tanpınar’da içten bakış vardır. Gözüyle gördüğü şeyleri unutmaz, onları bir müddet kendi içinde yaşar ve daha sonra zengin çağrışımlarla yazıya döker. Günlüklerinde onun tenkitle-rinden en çok nasibini alanlar Paris’e gelme imkânını elde eden, ama bu şehirde hiçbir zenginleşme çabası olmadan yaşayanlardır. Bir yanda kendisi gibi Paris hülyasıyla tutuşan ve bugünleri değerlendiren insanlar varken, diğer yanda Paris’in hiçbir şey katmadığı insanların bulunması Tanpınar’ın şikâyet konularından biridir.

Tanpınar tek yönlü bir yazar değildir. Kendi milletinin değerleriyle Batı’nın değerlerini bir arada düşünür. Bu durum kendi değerlerini daha farklı ve sağlıklı bir gözle görmesini sağlar. Ayrıca ona geniş bir bakış açısı kazandırır. Batı sanatı, Tanpınar’ın önemli beslenme kaynaklarından biri-dir. Paris ve genel olarak Avrupa’yı görme arzusunun temelinde de, Batı kültür ve sanatını yakından tanımak arzusu yatar. Tanpınar, musikî ve resim başta olmak üzere, tüm güzel sanatlara ilgi duyar. Ankara Gazi Ter-biye Enstitüsü’ne tayin edilince, buradaki müzik koleksiyonundan istifade eder. Batılı müzisyenlerin eserleriyle ilk olarak burada karşılaşır. Ardından kendi musikîmizdeki zenginliği keşfeder. Daha sonra tayin edildiğî Güzel Sanatlar Akademisi ve burada verdiğî estetik ve mitoloji dersleri onun plas-

tik sanatlarla münasebetini genişletmesine sebep olur.⁵ İstanbul'da sanatçılardan oluşan bir dost ve arkadaş çevresi vardır. Tanpınar'ın güzel sanatlarla ilişkisi iki boyutludur:

1- Tanpınar şair, romancı, akademisyen olmanın yanı sıra, bir güzel sanat eleştirmenidir. Sanatla ilgili yazılarında ele aldığı sanatın temel kavram ve terimlerini nasıl bir dikkat ve başarıyla kullandığını görme imkânı buluyoruz. Bilhassa resimle ilgili yazılarında ressamlar ve tabloları konusunda ileri sürdüğü fikirler dikkat çekmektedir. Bu bakımdan Tanpınar, belirttiğimiz gibi bütün özelliklerinin yanı sıra bir güzel sanat eleştirmenidir. Güzel sanatlara dair estetik tenkidin Türkiye'deki en seçkin örneklerini o kaleme almıştır.

2- Tanpınar'da dikkati çeken bir başka nokta, diğer bütün güzel sanatları bir zevk ve kültür meselesi hâline getirmesi, bir düşünce konusu yapması ve bu birikim üzerinden kendi eserini farklı sanatlarla beslemesidir. Resim ve musikî bu noktada iki esaslı kaynağıdır. Eserlerindeki tasvirler bir tabloyu andırır. Bu tasvirleri ancak renk ve resim duyarlılığı olan bir insan yapabilir.⁶ Tanpınar'ın eserlerinde musikî, hem bir tem hem de bir

⁵ Ömer Faruk Akün ("Ahmet Hamdi Tanpınar", *Bir Gül Bu Karanlıklarda*, hzl. A. Uçman-H. İnci, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2002, s. 1-28.) ve Orhan Okay (*Ahmet Hamdi Tanpınar: Bir Hülya Adamının Romanı*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2010) Tanpınar'ın musikî merakının Ankara'da Gazi Terbiye Enstitüsü'nde, plastik sanatlara karşı merakının ise İstanbul'da Güzel Sanatlar Akademisi'nde gelişip şekillendiğini belirtmişlerdir. Orhan Okay, plastik dikkatinin gelişiminde öğrencilik yıllarında Yahya Kemal'le yaptıkları İstanbul gezilerinin de rolüne işaret eder. Bu dikkati belki bu tarihten başlatmak daha doğrudur. Çünkü Ankara yıllarında Tanpınar'ın öğrencisi olan Ahmet Muhip Dranas, ilk derste Tanpınar'ın kendilerine Jaconde'un ellerinden bahsettiğini anlatır: "O ilk dersten şu anda tek hatırladığım kırk beş dakika müddetle bize sadece Jokonda'nın ellerini anlatmasıdır. Benim sanata tutkunluğum Jokonda'nın ellerine o gün duyduğum aşkla başlar. Hamdi genç bir adamdı; ve elleri durmadan öpümlere boğuyormuş gibi anlatıyordu..." ("Tanpınar", *Bir Gül Bu Karanlıklarda*, s. 101.)

⁶ Mehmet Kaplan, Tanpınar'ın resim sanatına olan ilgisi hakkında şunları söyler: "Tanpınar'da âdeta gizli kalmış bir ressam vardır. Onun resme düşkünlüğü aynı 'vizüel' karakterinin bir neticesidir. Kendisinde bütün büyük ressamların en güzel basıkılı röprodüksiyonları vardı. Zaman zaman bunlardan birinin eserlerini her tarafa yayarak hayranlıktan sarhoş, sergiler açardı. En yakın dostları ressamlar ve heykeltıraşlardı." Mehmet Kaplan dipnotta da şu değerlendirmeleri yapar: "Tanpınar, Türk edebiyatında ressam olmayan, fakat resme karşı büyük ilgi duyan nadir yazarlardandır. Makale ve mektuplarında Türk ve yabancı ressamlar ve eserleri üzerinde geniş olarak durur." (*Tanpınar'ın Şiir Dünyası*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1983 (2. bs.), s. 177-178.)

yapı unsuru olarak yer alır. Mimariye ait eserlerde parça-bütün uyumu meselesi üzerinde durur. Sanat eserindeki dengeyi ve dengenin doğurduğu estetiği bu uyumdan yola çıkarak değerlendirir. Bu durum bize, nitelikli sanatkârın başka sanat disiplinlerinden de beslendiği zaman nasıl eserler ortaya koyacağını gösterir. Bu bakımdan Tanpınar, kendi sanatını diğer sanatlarla besleyen ve dünya üzerinde az rastlanan sanatkârlar zümresindedir.

Tanpınar gençlik döneminde Paris'e gidememiştir. Ancak o diğer sanat disiplinlerine duyduğu ilgi sebebiyle, bu sanatlara has çeşitli unsurları eserlerinde kullanmıştır. Hayatında ve eserinde çeşitli durumları tablolarla ifade eder. Örneğin "Kerkük Hatıraları"nda babasının işten gelişi ona Rembrandt'ın "Gece Devriyesi"ni hatırlatır. Nuran, Mümtaz'a zaman zaman Renoir'nin "Okuyan Kadın" portresindeki gibi görünür. Nuran ve Mümtaz Kanlıca'da Yahya Kemal'in şiirinin -"Kanlıca Gazeli"- dünyasına girerler. Bu şiirdeki ihtiyarlar Rodin'in "Calais Burjuvaları" heykelini hatırlatır. Boğaz manzaraları renk ve manzara çeşitliliğinin ilham ettiği duygular ve düşüncelerle, Turner ve Canaletto'nun tablolarıyla birleştirilir. Sıcak ve zalim uyanışlarıyla *Mahur Beste*, bir romanının adı olur. *Sahnenin Dışındaki*'de Tevfik Bey Mütareke İstanbulu'nun çılgılığı olur ve "Boğaz'ı musikimiz nâmına" fetheder. Doğu ve Batı musikisi bütün zenginliği ve Tanpınar'ın gitgide genişleyen şahsî yorumlarıyla *Huzur* başta olmak üzere eserlerini doldurur. Fiktif eserlerinde musikî, kahramanları için bir zevk ve kültür meselesi olmanın çok ötesine geçer, ferdi maceralarında önemli rol oynar. Zaman zaman çeşitli sebepler yüzünden konuşamayan benin, hakikî mânâda tercümanı ve kader karşısında tek teselli vasıtası olur. *Beş Şehir*'de şehir ve insanla birleşen musikî eserleri de zengin yorumlarla yazıya dökülür. Bu iki sanat Tanpınar'ın eserlerini besler. Renk ve resim duygusu gibi, ses ve musikî de onun sanatının ana kaynaklarından.

Tanpınar'ın Avrupa macerası 1953-1960 yılları arasında farklı tarihlere rastlar. Bunlardan uzun süreli gittiği ikisinde Paris'te kalma imkânı elde eder. Paris'te kaldığı dönemde, Avrupa'nın diğer ülkelerine de seyahatler gerçekleştirerek geniş bir coğrafyayı tanır. Tanpınar'ın Avrupa'da kaldığı dönemler şöyledir:

30 Mart-6 Kasım 1953: Edebiyat Fakültesi tarafından 6 aylığına Avrupa'ya gönderilir. Paris merkez olmak üzere, Avrupa'nın çeşitli yerlerini gezer.

11 Şubat-4 Mart 1955: Filmoloji Kongresi'ne üye olarak Paris'e gider ve üç hafta kalır.

28 Ağustos-4 Eylül 1957: Müsteşrikler Kongresi için üç haftalığına Münih'e gider.

26 Haziran 1959-7 Haziran 1960: Edebiyat tarihinin II. Cildiyle ilgili hazırlıklar için Rockefeller bursuyla 1 yılığına Paris'e gider.⁷

Tanpınar Avrupa'ya istediğı tarihte gidemez. Ama Batı kültür ve sanatını Türkiye'den takip eder ve onlardan olabildiğince beslenir. Paris'e gittiğinde ardında *Beş Şehir* ve *Huzur* gibi iki büyük eserin zengin tecrübesi vardır. Bu iki eserde resme ve musikiye has unsurlar, onun çok sevdiği iki sanattan ne derece beslendiğini ve bunları nasıl bir zevk, kültür ve düşünce konusu yaptığını ortaya koyar. Avrupa günlerinde bir merkez olan Paris, çeşitli izlenimleriyle günlük ve mektuplarını doldurur. Bunlardan bir kısmı çok canlı izlenimler, bir kısmı da daha sonra yazılacak eserler için tutulmuş notlar özelliğini taşırlar. Bu bakımdan Paris merkezi etrafında toplanan Avrupa izlenimleri dikkate değer. Paris'in Tanpınar'a söylediklerini üç başlık etrafında toplamak mümkündür:

1- Paris'e Kavuşma ve Kendi Beni Etrafında:

Paris'e gitme fikri, Tanpınar'ı çok genç yaşından itibaren esir alır. Ve gerçek Paris'le karşılaşana kadar, bu şehri Tanpınar âdeta muhayyilesinde yaşatır. Kendi talihinden en büyük şikâyeti, gençliğinde Avrupa'ya gidememiş olmaktır: "... 1925'te Avrupa'ya gitseydim, başka adam olurum. Şimdi 1923'te Erzurum'da Atatürk'le konuştuğum zaman kaybettiğim fırsatın ne olduğunu anlıyorum. Şu muhakkak ki 1923 ile 1932 arasındaki hayatımı kendi elimle yaktım."(G, s. 301)

Tanpınar, Ahmet Kutsi Tecer'e yazdığı 9 Mayıs 1936 tarihli mektubunda Paris'e gitme isteğinden bahseder ve bu konuda yardım talep eder. Bu sayede hem Paris'i görecektir hem de hocalığın ve derslerin verdiği yorgunluktan kurtulacaktır. En önemlisi sanat ve kültür açısından kendisini zenginleştirecek ve yeni eserler üretme, eserini farklı sanatlarla besleme imkânını bulacaktır.(M, s. 23-24) Tanpınar bu arzusuna -yukarıda belirttiğı

⁷ Bk. Ömer Faruk Akün, "Ahmet Hamdi Tanpınar", *Bir Gül Bu Karanlıklarda*, s. 13-15.

1923'ü esas alırsak- otuz yıl sonra kavuşur. Ancak bu otuz yıl hiç de boşa geçmemiş, o, Paris'i kendi içinde yaşamış ve biriktirmiştir.⁸ 30 Mart 1953'te İstanbul'dan Paris'e hareket eden Tanpınar, Paris'e ulaştığında kavuşmanın sevincini, geç kalmanın hüznüyle bir arada yaşar. Onun asıl arzusu genç yaşın enerji ve heyecanıyla Paris'i görebilmektir: "Hayatımı idare eden kuvvetler bu seyahatin bile her şeyin bende çürüdüğü, hiçbir yeni ve güzel, büyük, esaslı bir şeye başlamam imkânı kalmadığı zamanda olmasını istediler."(G, s. 70) diyerek sitem eder. Kaderin ve zarurî sebeplerin bir sonucu olan bu gecikme, Tanpınar'ın Paris'e bakışını da tayin eder: "Yirmi bir sene evvel gelmem lâzım gelen yere şimdi geliyorum. Bugünkü Avrupa, fikirlerimin, itiyatlarımın (zihnî) ve ideallerimin hazin bir mezarlığıdır. Hakikatte ben Avrupa'da bir hortlak değilse bile, bir artık gibi dolaşıyorum."(G, s. 84) 6 Nisan 1953'te Adalet Cimcoz'a yazdığı mektup, Paris'e kavuşmanın bütün heyecanını hapsettiği "Paris'teyim!" kelimesiyle başlar. Tanpınar burada kendine ait bir zamanın peşindedir. Bu her dakikasını sanat eserlerine ve -uzun yıllardır muhayyilesine hapsettiği- şehri doyasıya yaşamaya göre ayarladığı bir zamandır. Paris'in kendi üzerindeki tesirini: "Uyku başlangıcındaki rüyalarım, garip şekilde değiştiler..."(M, s. 57) şeklinde ortaya koyar. "Olduğum yerde içimden gelen bir sıcak dalgası ile ısınıyorum: 'Paris'teyim!'..."(YG, s. 247) şeklinde bir kez daha ifadesini bulan Paris rüyası sonunda gerçekleşirken, Tanpınar'ın diğer rüyalarının mecrasını da değiştirmiştir. Ancak Tanpınar, şehrin dışında kalmaktan şikâyetçidir. Kendisinin de tayin edemediği bir sebeple ilk günlerde şehrin musikî, tiyatro ve eğlence hayatına tam dahil olamadığı için Adalet ve Mehmet Ali Cimcoz'a yazdığı mektubunda: "Şehrin kabuğunu yalıyor gibiyim."(M, s. 59) der. Her şeye rağmen Paris'le karşılaşmanın doğurduğu sevk ve heyecanı aşağıdaki satırlardan anlıyoruz:

"Her cinsten, her milletten, her yaştan bir insan kalabalığı, gece en geç vakte kadar dolup boşalan kahveler, dansingler, tiyatrolar, en unutulmuş semtlerden nehrin iki yakasına doğru akan ve orada sahafların kasalarında biriken kitaplar, resimler, röprodüksiyonlar, antikacı dükkânlarının,

⁸ Bu konuda Prof. Dr. Ömer Faruk Akün, Hocam Prof. Dr. Birol Emil'e şunları söylemiştir: "Tanpınar daha Paris'e gitmeden, Paris'i sokak sokak, bütün ünlü yapıları ve merkezleriyle ezberlemiş ve âdeta hafızasına nakşederek gerçek Paris günleri için zihnî ve hayalî bir hazırlık yapmıştı."

galerilerin, sergilerin bitmez tükenmez bolluğu, Pigalle'in, Monmartre'in, Clichy'nin şehri hiç durmadan ve daima bir Dufy kompozisyonunun hafifliği ile renkli kadın çamaşırları gibi geceye fırlatan ışıkları... İşte ilk günlerin Paris'i."(YG, s. 243)

Yaşlılık, yorgunluk, sağlık sorunları, aile ve para meseleleri Tanpınar'ın peşini burada da bırakmaz. Çok güvendiği Fransızca'sını pratiğe dökmemekten ve rahat konuşamamaktan şikâyet eder. Buna rağmen o, Paris günlerini olabildiğince değerlendirmeye çalışır. Müze, galeri ve kütüphanelere gider, kitaplar alır ve okuma faaliyetine ara vermez, konser, tiyatro ve sinema günlerini doldurur. Tek amacı yazarlık heyecanını tazeleyecek yeni ilhamlar toplamak, yarım kalan eserlerini bitirecek enerjiyi depolamaktır. Bu sebeple sık sık kendisiyle hesaplaşır. Hayatına bir plan veremediği için kendini suçlar. Paris günlerinde araya giren mesafe dolayısıyla, hayatının meselelerine uzaktan bakma imkânı elde eder. Bu uzaktan bakış onu bir hesaplaşmaya sürükler, "azapta ve eşikte kalmış" bir ruh gibi kendi içindeki kavgasını yapar:

"Neyim? Kimim? Nelere muvaffak oldum? Hiçbir şey yapamadım mı? Ah bir kere olsun kendi dışıma çıkıp kendimi görebilsem! Neye yarar? Benim için mühim olan bundan sonrası... Neler yapabilirdim bu üç buçuk ayda? Karar verebilmek, ısrar etmek şartıyla... Bir tek manzume daha bitiremez miydim? Tembelim! İflâs etmişim! Hiç yoktum! Tek ümidim bu Avrupa kompleksinden kurtulduğuma göre, bir mecmua çıkarıp yazıya başlamaktır."(G, s. 70)

"Bütün günlerim, kendi kısırlığımdan, sathiliğimden, yalancılığım-dan, ekleme şeylerden, şahsiyetimden korku ile geçiyor. Acaba sadece bu kadarla mı kalacağım? Paris beni kendimle kavgaya soktu. Fakat bu kavga eskiden de bende vardı! Paris'te kendimin olan yeni bir şey bulamayacak mıyım? Hiç beni zenginleştirmeyecek mi? Geldiğim gibi mi gideceğim! Sadece bazı hamakatleri yapmak için mi geldim?"(G, s. 57)

Dışa ait unsurlar güzelleşirken, kendi içindeki çatışmalar, güvensizlikler ve hesaplaşmalar gitgide artar: "... Bir duvarın arkasında gibi yaşıyorum. Şurası da var ki, bu duvarın freskleri, kabartmaları çok güzelleşiyor."(G, s. 62) Zaman zaman kendi kendisiyle hesaplaşmaktan da bıkar. Çalışmamak, yeni eserler üretememek, yarım eserlerine son şeklini verememek onu rahatsız eder. Bu noktada hedefi yine kendi hülyaları olur:

“Hülyaya sarf ettiğim saatleri çalışmaya sarf edebilsem...”(G, s. 102) diyerek tenkit oklarını kendisine yöneltir.

Bu karmaşık ruh hâli içinde, Paris ona farklı portrelerle görünür. Bazen şehir Tanpınar'ı peşinden sürükleyip başka bir şey düşünme imkânı vermezken, bazen de etrafındaki her şeyi kaybettiğini ve her şeyin kendisine birdenbire sıradan göründüğünü fark eder. Paris hakkındaki önemli dikkatlerinden biri de şehrin mazisiyle halini bir arada yaşamasıdır. Zaman zaman biri zaman zaman da diğeri ön plana çıkar. Bazen kalabalık içinde mutlu olur. Dünyanın her yerinden gelen insanları ve şehrin manzarasına kattıkları farklılıkları görmek ona heyecan verir. Karşılaştığı insanların hayat hikâyeleri üzerinde düşünür. Romancı dikkatiyle onların hayatının eksik kalan noktalarını tamamlar. Bazen de bu kalabalık ortasında kendi çehresini kaybederek: “Kimim? Neyim? Ne yaptım? Ne yapamadım?” gibi sorularının esiri olur. Bazen de “trajik bir şehir” diye nitelendirdiği Paris'in, kendi dalgalı ruh hâline eşlik ettiğini düşünür.

Onu bu şehirde en çok oyalayan, “estet” yanını meşgul eden farklı sanatlarla dair eserler olur. Tanpınar Paris'te tam anlamıyla bir güzel sanat avcısıdır. Paris'in resme has zenginliği içinde âdeta kaybolur. Tablolar karşısında derin düşüncelere dalar. Tablolardaki kompozisyona, ışık, renk ve gölge oyunlarına kendini kaptırır. Tablolar üzerinden sanatkârla konuşur ve onun dilini çözmeye çalışır. Sanat eseri üzerinden sanatkârın macerasını da düşünür. Bu maceranın ışığında tabloları yorumlar. Işık, renk ve gölge oyunlarının farklı ressamın elinde aldığı şekiller üzerinde durur. Ressamın bu ortak malzemeye hangi noktalarda farklı tasarruflarda bulunduğunu keşfetmeye çalışır. Sanat eserlerinin kendi üzerindeki tesirinin devam etmesini ister. Bu sebeple tabloları seyrettiği anlardan ziyade, onları düşünmeyi ve muhayyilesinde yol açtığı çağrışımları yaşamayı sever. Her şeyi hafızasına nakletmek arzusundadır. Paris'in bir özelliği de -çok sevdiği- resim sanatında dünyadaki bütün akımları ve farklı milletlere mensup ressamı bünyesinde toplamasıdır. Tanpınar bu sayede tek bir merkezde, hemen hemen bütün akımların örneklerini görme imkânı bulur. Musikî, mimarî, tiyatro ve sinema gibi güzel sanatların ürünleriyle de karşılaşır. Bu sanatlarla ait eserler de Tanpınar'ı zengin çağrışımlara sürükler. “Sanatkâr büyük sanatkârla hesaplaşan adamdır.”(G, s. 154) diyen Tanpınar, -güzel sanatların çeşitli türlerinde eser vermiş sanatkârların peşinde- Paris'te zengin bir iç yolculuk yaşar.

Mektup ve Günlükler'ine yansıyan ve notlar hâlinde görünen bu dikkatlerini, aslında "Paris Tesadüfleri"⁹ adıyla bir kitapta toplamak istemiştir. Bu kitap için düşündüğü konu başlıkları, tamamlandığında ne kadar zengin olacağını açıkça göstermektedir. Seçtiği başlıklar; güzel sanatlar, Paris'in meşhur sanatkârları, şehrin tarihî dokusu ve kültürel atmosferi, günlük ve anlık dikkat ve tahassüsler etrafında toplanmaktadır. (G, s. 144-146)

Paris'e ikinci gidişinde Tanpınar, daha çok tükendiğini hisseder. Hayatın yanı sıra, kendi estetiğine olan güveni de azalmıştır: "... Beni şimdiye kadar ayakta tutan şeylerin hepsi kayboldular. Estetiğime inanmıyorum artık, çünkü her şeyi eskittiğimi hissediyorum." (G, s. 164) İlhamını yenilemek ister. Paris bu bakımdan bir sanatkârı besleyecek ilhamları da bünyesinde barındırmaktadır: "Paris güzel dostlar. Paris güzel. Bir kere ağaçlı, sonra ilhamlı. Hakikaten bir şeyler esen bir memleket." (M, s. 109) Ancak, yalnızlık ve evsizlik bu ikinci gelişinde Tanpınar'ı yorar. Bu dış sebeplerin tesiriyle, çalışma disiplini bir kez daha kuramaz. Ahmet Kutsi Tecer'e yazdığı 27 Temmuz 1959 tarihli mektupta bu durumdan şikâyet eder. Paris aradığı ilhamları ne yazık ki bu sefer de ona veremez. (M, s. 45) Yaş, aile ve sağlık sorunları, yaşadığı obsessionlar arzu ettiği çalışma heyecanını yine kazandıramaz.

2 - Güzel Sanatların Peşinde :

Tanpınar'ı Paris'te tam bir güzel sanat avcısı olarak görürüz. Tanpınar için güzel sanatların ürünleri, kültür ve medeniyetin konuşan esas unsurudur. Güzel sanatlara olan ilgisini; resim, musikî, mimarî, heykel, tiyatro ve sinema şeklinde sıralamak mümkündür. Tanpınar güzel sanatlar karşısında dikkat çekici bir tespit bulur: Ona göre sanat eserinde anlatılan ya da verilmek istenen duygunun çözümlenmesi biraz da izleyiciye bağlıdır. Sanatkâr ne düşündürmek isterse istesin, önemli olan onu izleyen sanatseve-

⁹ Paris'e dair yazıları, bu başlık altında *Yaşadığım Gibi* adlı eserine alınmıştır. Bu yazılar şöyledir: "Bir Uçak Yolculuğundan Notlar"(s. 235-242), "Paris'te İlk Günler"(s. 243-248), "Dolu Bir Gün"(s. 249-254), "Notre-Dame'da Başiboş Düşünceler"(s. 255-260), "Paris Tesadüfleri I"(s. 261-264), "II-Meşhurların Evleri"(s. 265-268), "III-Tablolar Önünde İken"(s. 269-273), "IV-Tiyatrolar ve Kahveler"(s. 273-277), "Bir Dostu Uğurlarken"(s. 278-282).

rin düşüncesidir. Bu düşüncenin arka planında, bir insanın bütün hayatı ve kültürel birikimi vardır.(YG, s. 271) Bu sebeple Tanpınar, bizzat sanat eserinin kendisini sevk edeceği hayal ve düşüncelerin peşindedir. Tanpınar, bu dikkatlerin ışığında sanat eserlerini inceler. Sanatkârın macerasıyla, Tanpınar'ın şahsî birikimini hazırlayan hayat macerası birleşir. Böylece o, Paris'te her iki tecrübenin ışığında zengin bir sanat yolculuğu gerçekleştirir. Bu tecrübenin yansımalarını şöyle tespit edebiliriz:

Resim :

Tanpınar Paris'i "resmin malikânesi" (G, s. 50), "bir numaralı payitahtı"(YG, s. 246) olarak görür. Resim âdeta tek başına Paris'e damgasını vuran sanattır. Bir şehrin bir sanatla beraber yaşaması ve karşılıklı olarak birbirlerini zenginleştirmeleri Tanpınar'ı hayranlığa sevk eder. Hem bu sebeple hem de şahsî ilgisi dolayısıyla en çok resim üzerinde durur. Adalet ve Mehmet Ali Cimcoz'a yazdığı 6 Nisan 1953 tarihli mektubunda, Paris'e gelir gelmez kendisini heyecanla müze ve galerilere attığını ve bu sayede her millettten ressamın eserlerini görme imkânı bulduğunu anlatır. (M, s. 59) Sadece müze ve galeriler değil, Paris'in bazı semtleri de resim tarafından kuşatılmıştır ve âdeta birer açık hava müzesi gibidir:

"Paris'te resim kitapla beraber sokağa akmış. Zannederim ki hiçbir memlekette bir sanat bu kadar kendisine has bir zemin bulamaz. Paris'i resim zaptetmiş. Montparnasse'dan Saint-Germain'e kadar, Trocadera tarafları, Faubourg Saint-Honore, Saint-Germain'in aşağısı Seine'e kadar hep resmin malikânesidir. Montparnasse çoktan dağılmış olmasına rağmen hemen her adım başında her yaşta kadın ve erkek ellerinde tablolarını taşıyan ressamlar gördüm. Paris'te resim asrın buhranını en fazla gösteren sanat, an'änenin giyinmediği zevk ve işsizliğin giyindiği kıyafete (kendisini maskelemek ve güzelleştirmek için) kadar gidiyor." (G, s. 50)

Tanpınar, ilk günlerde resmin peşinde heyecanla dolaşır. Musee de l'Art Moderne'î, kübistler sergisini, İngiliz peyzajistlerini, empresyonistleri, Louvre'u görür. Ancak bunlar üzerinde derin düşüncelere dalmak, gördüğü eserleri dıştan çok kendi içinde yaşamak arzusundadır. Bunun için sadece gözüyle görmekten ziyade, gördüklerinin kendisindeki devamının peşindedir. Tanpınar'ın Paris hatıralarında müzeye dair temel bir fikri de

vardır. Müzenin sanat eserinin müstakiliyetini öldürdüğünü düşünür. Bunun sebebi, peşpeşe izlediği tabloların her birinin kendi muhayyilesinde tek başına yaşamaya imkân vermemesidir. Oysa Tanpınar, sanat eserini izledikten sonra bunun bir müddet kendi içinde yaşamasını ve farklı çağrışımlara sebep olmasını ister. Asıl istediği, eseri gördükten sonra kendisini sevk ettiği düşünceler ve bunun muhayyilesindeki devamıdır. Bu sebeple: “Sanat eseri tek başına mevcut olmak içindir.” (G, s. 120) der. Fakat peşpeşe görülen eserlerin her biri diğerinin hafızada bıraktığı lezzetti ve sevk ettiği düşünceleri geri plana atmaktadır. Bu duruma başka bir yerde de işaret eder: “Louvre’da her gün bir şaheser benim hatırım için birkaç benzerini öldürüyor. En sona kalanı da muhakkak ben öldüreceğim. Ve böylece mutlak hürriyete, yani kayıtsızlığa çıkacağım.” (YG, s. 275) Onun arzusu her tabloyu ayrı ayrı yorumlamak ve muhayyilesinde yol açtığı derin çağrışımlar üzerinde düşünmektir.¹⁰

Tanpınar, izlediği tablolar üzerinden sanatkârla konuşur. Tabloları ait olduğu akım, ışık, renk ve gölge oyunları, taşıdığı kompozisyon ve kendisinde sebep olduğu çağrışımlarla beraber verir. Tablolardaki portreleri romancı kimliğiyle değerlendirir ve resme sinen derin mânâyı çözmeye çalışır. Sanatkârın kaderi ve yaptığı portre arasında farklı bağlantılar kurar. Böylece resmin macerasını farklı bir boyuttan değerlendirir. Bu değerlendirmelerinde tablo bir sanat eseri olmanın çok ötesine geçer, sanatkâr adına konuşan bir varlık olur. Renkleri kullanışlarına göre ressamaları mukayese eder. Birbirleri üzerindeki tesirlerini değerlendirir. Paris’i resim açısından önemli kılan bir nokta da farklı akımları ve farklı milletlere mensup ressamaları bir arada görme imkânı vermesidir. Tanpınar resmin geçirdiği aşamaları, geçmişle bugün arasında nokta tespitlerle değerlendirir. Resimleri hâkim konularına göre sınıflandırır. Bu sınıflandırmaları yaparken

¹⁰ Tanpınar, bu fikirlerinin yanısıra “göz terbiyesi” için müzenin mutlaka gerekli olduğunu vurgular: “... Meselâ hepimiz biliriz ki, sanat zevkinin kurulması, genişlemesi için gözün terbiyesi en mühim şarttır, müzelerin bu hususta büyük rolü vardır. Sanat eserleriyle sık sık temas etmek, hele bizim gibi memleketlerde, ancak onlarla mümkündür. Bilhassa yeni yetişenler için bu çok önemlidir.” (“Anavatan Topraklarındaki Türk Eserlerinin Ortaya Konması Türk Vatandaşının Hakkı Olmalıdır”, *Yaşadığım Gibi*, s. 385.)

resmin temel kavram ve terimlerine ne kadar hâkim olduğunu bir kez daha görme imkânı buluyoruz. Aşağıdaki parça bu konu için güzel bir örnektir:

“Paris’te resmin ben geldiğim günlerde yani bu senelerde iki meselesi ve zaafı var: Mevzulu resim, mevzусuz resim. Mevzulu resmi bilhassa içti-mâ taraftan sollarla bu sanatın istikbalini düşünenler, onun lûgatteki mânâsını unutmayanlar tutuyorlardı. Non-figüratifler ve abstreciler ise -tıpkı yirmi sene evvelinin modernleri gibi- terakkinin zarurî neticesi olduğunu iddia ediyorlardı. Asrın ilk yarımına şahsiyetini kabul ettirenler arasında bu grup daha ziyade Matisse’in saf renk oyunlarını, Klee’nin rüya hatta masal tecrübelerini ve daha yenilerini kabul ediyorlar. İçlerinde bazıları Miro’ya gidiyorlar. Grafizm, renklerin hendesî karşılaşması ve böylece yeni bir nizamın inşası. Sadece oyunla başlayan tablonun exagere’siyle eseri büyütme arzusu. Mimarî ve peyzajlarını donnee’lerini alarak mücerret hâle getirmek. Bu sonuncular arasında soğuk ve sıcak renklerin mücadelesi. Birinci ayrılığı bizimkiler arasında Fahrünnisa (Zeyd) ile Selim (Turan) ve Avni (Arbaş), ikinciye Fahrünnisa ile Selim ayrılığı verir.” (G, s. 50-51)

Renk, Tanpınar’ın resimde dikkat ettiği en önemli unsurdur. Tanpınar, sanat eserinde kompozisyon içindeki dengeye önem verir. Renk, resmin bir unsurudur, ancak her şey değildir. Ressamın asıl gücü, unsurlar arasındaki denge ve münasebeti tayinde ortaya çıkar. Bu bakımdan rengin her şeyden çok öne çıktığı tabloları ve resim anlayışını tenkit eder. (G, s. 52, s. 64)

Bazı tabloları romancı kimliğiyle değerlendirir. Bu değerlendirmelerde resimdeki portreler birdenbire canlanır ve bize bir roman kahramanı hâlinde, farklı bir tecrübenin ışığında gelirler: “Corot’nun ‘İncili Kadın’ını görmemiş adam, bir kadın çehresinden bütün bir masal yaratılacağını anlayamaz.”(G, s. 63) “Hayret edilecek şey! Bu kadar gürültüye, inkâra rağmen Jaconde hâlâ yerinde ve hâlâ güzel... Jaconde’un aksayan tarafı, bugünün insanına o kadar yabancı olan rahat kibarlığı...” (YG, s. 272)

Rembrandt’ın kendi yaptığı portresini yorumlarken, romancı Tanpınar’ın sesini bir kez daha duyarız. Portrede Rembrandt’ın gözlerindeki ifadeden okuduğu korkuya teslim olmuş hâli, onu çok düşündürür. Bu bakışlara sinen korkunun sebebini çözebilmek için, tabloyu uzun uzun inceler. Tanpınar bu tabloda romana has şeyler bulur ve tek başına şair ve ya-

zarlara neler ilham edebileceği üzerinde durur. Bu düşünceler bize malzeme ve teknik imkânlarının farklılığına rağmen sanatın bir bütün olduğunu ve bu bütünün en büyük hedefinin insanı anlamak ve anlatmak olduğunu bir defa daha gösterir. Rembrandt'ın bu eserini tabloya sinen psikolojik zenginlik açısından “Dostoyevskivâri psikolojik romanın başlangıcı” kabul eder ve Balzac'ın Goriot Baba'sıyla portre arasında yakınlık bulur. Baudelaire'in şiirlerine yansıyan “nefis hesaplaşmalarını” bir de Rembrandt'ın tablosu üzerinden okur. (YG, s. 271)

Yukarıdaki örneklerde olduğu gibi, Tanpınar, bazı tabloları romancı dikkatiyle değerlendirir. Onun geniş çağrışımlı dünyası, okuyucunun dikkatini farklı noktalara çevirmesini sağlar. Paris'in resimde merkez olması sebebiyle Tanpınar, Türk ressamların Paris'e gelmesini de teşvik etmeye çalışır.¹¹ Adalet Cimcoz'a yazdığı 6 Nisan 1953 tarihli mektupta ondan bu konuda yardım ister: “Resim Paris'in en kolay adapte olunacak muhiti.” (M, s. 57) der ve buraya gelecek ressamların eserlerine Paris'in farklı zenginlikler katacağını vurgular.¹² Paris günlerinde Selim Turan, Avni Arbaş, Fahrünnisa Zeyd, Fikret Muallâ başta olmak üzere, oradaki Türk ressamlarla sık görüşür, resimde kat ettikleri merhaleyi dikkatle takip etmeye çalışır. İki şehrin bir insanı inşasının mânâsını Fikret Muallâ'nın resmi ortaya koyar. Fikret Muallâ'nın resmi hem Parisli hem de İstanbullu hemşehrisine, kendilerine yakın birinin konuştuğunu duyurur. Tanpınar'ın aradığı, işte tam da budur. Yani Türk ressamların İstanbul'daki birikimlerinin,

¹¹ Bu konuya resimle ilgili bir yazısında da işaret etmiştir: “Dün sergilerine gittiğim gençler, beş sene Avrupa'da kalırlarsa olduklarından çok başka olurlar. Bir Zühtü Müridoğlu, bir Zeki Faik İzer, bir Eşref üç senelik dışarı hayatında, başka hiçbir çare ile yapamayacağımız şekilde bizi dünyaya tanıtır. Hatta daha büyüğünü yaparlar. Bize bizi açarlar. Yanlış fikirler bizi çelmesin; bir cemaate ruhunu veren sanatkârdır, sanatkâr ilâve eder, sanatkâr tamamlar, sanatkâr yaratır. Büyük realite, fikir ve sanattır.” (Gençlerin Sergisi ve Sanat Meselelerimiz I”, *Yaşadığım Gibi*, s. 408.)

¹² Tanpınar resimle ilgili yazılarında da aynı noktaya vurgu yapar. Genç ressamların Avrupa'ya gönderilmesi fikrini ısrarla savunur. Bunun yanı sıra müzeciliğimizin geliştirilmesini ister. Batılı ressamların büyük eserlerinin kopyalarının müzelerde sergilenmesini, Türk ressamların resimlerinin de bu müzelerde toplanarak resim sanatını geliştirmeye katkıda bulunulmasını teklif eder. Tanpınar bir sanatın gelişmesi için, memlekette o sanatı besleyecek havanın olmazsa olmaz koşullardan biri olduğunu vurgular.

Paris'te farklı bir tecrübeyle yoğrulması ve yeni eserlerin doğmasına imkân hazırlamasıdır:

“Seine sokağındaki küçük galeriye girer girmez sağ tarafta asılı resimleri tanıdım ve geldiğim günden beri dost olduğum dükkâncı kadına: ‘Bunlar Fikret Muallâ, değil mi?’ diye sordum. İhtiyar kadın ‘Evet... diye cevap verdi, demek tanıyorsunuz?’ ve devam etti: ‘Acaip ressam... Daha doğrusu acaip insan. Biraz kendisini idare edebilse, eserlerini sağa sola yok pahasına satıp piyasasını kırmasa... Bilir misiniz ki Paris’in bir tarafını yakaladı.’ Sonra bir sır söyler gibi bana eğildi: ‘Paris kendisini sevenleri mükâfatlandırmasını bilir. Bilhassa resimde. Hele biraz samimî ve şahsî olursa, hemşehrimizde işte bu var...’

Resimlere daha iyi baktım: ‘İyi ama dedim, bu resimlerde asıl konuşan şey İstanbul... Kadın gülererek cevap verdi: ‘Unutmayınız ki, Paris güzel bir kadın gibidir. Her dilde ilân-ı aşk edilebilir.’...” (YG, s. 269)

Tanpınar’ın Paris günlerinde resim konusundaki değerlendirmelerini daha fazla örneklendirmek mümkündür. Tanpınar, Batı’nın büyük Ortaçağ ressamlarından modern ressamlarına kadar geniş bir yelpaze içinde resme has değerlendirmeler yapar.¹³ Bu geniş yelpazeden yola çıkarak diyebiliriz ki, resim onda sadece bir zevk ve kültür meselesi olarak kalmamış, bir düşünce konusu olmuş, aynı zamanda dış dünyaya bakışını da tayin etmiştir. Onun “estet” yanını en çok besleyen nokta, resim duygusu ve buna bağlı olarak geliştirdiği renkli ve ayrıntılı “görme kuvveti”dir. Tanpınar, hayata ve insana dair en küçük ayrıntıyı bile gözden kaçırmadan yaşamış ve bu dikkatini eserlerine de aksettirmiştir. Bu gün her okunuşta bir başka zenginliğin keşfedilmesinin sebebini, işte tam da bu noktada aramak gerekir.

M u s i k i :

Paris günlerinde Tanpınar’ın peşinde olduğu ikinci sanat musikiidir. Gittiği konserlerin yanı sıra, hiç beklemediği bir anda üstadı Yahya Kemal’in dediği gibi “Bir bestenin engin sesi”¹⁴ kanatlanır ve onu zengin

¹³ Tanpınar’ın eserlerinde geçen ressamlar için ayrıca bk. Birol Emil, “Tanpınar’ın Eserlerinde Adları Geçen Garplı Sanat ve Fikir Adamları”, *Türk Kültür ve Edebiyatından II: Şahsiyetler*, Akçağ Yayınları, Ankara 1997, s. 384-395.)

¹⁴ “Ses”, *Kendi Gök Kubbemiz*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul tsz. (8. bs.), s. 132.

çağrışımlar arasında peşinden sürükler. Batı müziği Tanpınar'ı 1928'den beri meşgul eder. Tanpınar, sanatını besleyen en önemli kaynağın musikî olduğuna işaret etmiştir. Onun hayatında ve eserinde Doğulu ve Batılı müzisyenler bir arada yürürler. Musikîyi; “büyüklerin büyüğü sanat”(G, s. 182) ve “sanatların sanatı”¹⁵ şeklinde tanımlar ve kendi estetiğindeki yerine işaret eder: “Kendime kurduğum estetikte en mühim unsur musikîden gelir.”¹⁶ Tanpınar kendi değerlerini keşfetmek için Batı'nın değerlerini ve sanatını da çözmeye çalışır. Bu açıdan Batı musikîsinin bir zevk ve kültür meselesi olmaktan çok ileriye gittiğini, kendisine farklı bir dikkat ve disiplin kazandırdığını, asıl bu musikîyi tanıdıktan sonra kendi musikîmize döndüğünü vurgular:

“... Fakat hayatımda asıl çalışma devresi, Garp musikîsini tanımaya başladığım zaman açıldı. Gazi Terbiye Enstitüsü'nde iki sene birkaç yüz plağın içinde yaşadım. Sonra bizim musikîşinasları tanıdım.

Her eserimin başında, -en küçük şiirim bile-, Garp'tan veya bizden bir musikî eseri vardır. Ve belki de beni şahsiyetimin asıl idrâkine ancak eriştiğimiz zaman varlığını öğrendiğimiz noktalara götüren musikîdir. Kompozisyon için örneğim de musikî olmuştur.”¹⁷

Paris'te konserlere giden Tanpınar, bazen tanıdık bir bestenin ilhamının verdiği şevk ve heyecanla uyanır. Musikî bir zevk meselesi olmanın yanı sıra onun sanatını da besler. Bazen bir müzik eserinin bir şiir veya romana nasıl kaynaklık edebileceği üzerinde düşünür. (G, s. 290) Paris'te bestelerini birdenbire duyduğu müzisyenler ona eski bir tanıdık gibi gelir. Bir gün Galliera Müzesi'ne gider. Müzeyi beğenmez, ancak duyduğu müzik -“Mozart'ın serenadı”- zamanın biriktirdiği farklı tecrübelerin arasından Tanpınar'ı alıp götürür. Tanpınar burada musikînin kendi poetikasını kurmada ne derece besleyici bir sanat olduğunu bir kez daha ortaya koyar:

“Ben bundan sonra yalnız musikîden bir şeyler ümit edebilirim. Hayatımı onun etrafında kurmaktan başka hiçbir çarem yoktur. Bunu on yıldır düşünüyorum. Gecikmesi hiçbir şey ifade etmez. Tek çarelerde zaman kay-

¹⁵ “Musikîye Dair”, *Yaşadığım Gibi*, s. 375.

¹⁶ a. y., *Yaşadığım Gibi*, s. 375-376.

¹⁷ “Ahmet Hamdi Tanpınar Anlatıyor”, *Yaşadığım Gibi*, s. 307.

bedilmesinin kıymeti olamaz. Ben ancak musikîden hareketle, onun vasıtasıyla poetik dünyamı kurabilir, yani kendime bir iç âlemi hazırlayabilirim!” (G, s. 83)

Notre Dame’a yaptığı bir ziyaretinde, kilise korosunun icra ettiği musikî ve mimarî el ele verir. Tanpınar böylece kendini bir yükseliş içinde hisseder. Zaten sanatlara olan bağlılığının temelinde de bu vardır. Sanat eseri insanı bulunduğu noktadan daha ileri taşır, farklı çağrışımlara sevk eder. Tanpınar bu sebeple, sanat eserlerinin kendi içinde bir müddet devam etmesini ister. (YG, s. 255)

Tanpınar, Paris’te çok arzu ettiği bir pikap ve Batılı müzisyenlerin eserlerinden oluşan plak koleksiyonu edinir. Aradaki gecikmeye rağmen bu durum onu çok sevindirir. Dört başı mamur bir diskotek kurma arzusunadadır. Bu konuya dair duygularını anlatırken, musikînin kaderinde nasıl farklı tezahürlerle yer aldığına da işaret eder:

“Allah izin verirse bizim diskoteğin esası atıldı. Şimdi bir Vivaldi, iki Beethoven, bir Mussorski, bir Mozart’ım, bir Çaykovski’m ve bir de çello plağım var. 1928 veya 29’da Muhittin Sebati’nin Ankara’ya gelmesiyle başlayan musikî sevgisine nihayet otuz senede hayatımda bir yer verebildim. Bu otuz senelik gecikme benim bütün maceramı, psikolojik zaaflarımı, iradesizliğimi ve tâlî’imi verir. Tâlî’ ve karakter. İşte bir insanın hayatı üzerinde düşünmenin iki ayrı şekli. Çünkü bu iki uçlardan herhangi birinden yürüyerek neticeye varılabilir...” (G, s. 166)

Tanpınar, resim gibi musikîyi de sanatının beslenme kaynaklarından biri hâline getirmiştir. Güzel sanatlar arasında musikîye ayrı bir yer verir ve şiir dolayısıyla bu sanata komşu olduğunu vurgular. Bir bestenin şiire veya romana nasıl örneklik edeceği düşüncesi ondaki hâkim fikirlerden biridir. Bu bakımdan musikî, eserlerinde hem bir tem hem de bir yapı unsuru olarak yer alır. Paris günlerinde dinlediği Batılı müzisyenler dolayısıyla, eski tanıdıklarla karşılaşmaktan son derece mutludur.

Mimarî:

Tanpınar, şehirlerin dilini mimarî eserler üzerinden çözer. Bunda hocası Yahya Kemal’in İstanbul’a dair dikkat ve tecrübelerinin ve onunla yaptığı İstanbul gezilerinin önemli tesiri vardır. Tanpınar’ın Paris’te hay-

ran olduğu mimarî eserlerin başında, Notre-Dame ve Saint Chapelle gelir. Tarihî dokusunu kaybetmemiş ve sanatı bir elbise gibi giyinmiş Saint Michel, Saint Germaine ve Monmartre özellikle dolaşmaktan hoşlandığı yerlerdir. Zamanın şehre sindirdiği havaya hayranlık duyar. Mimarî özellikleri dolayısıyla Notre Dame'a hayran olur. Onu çok güzel bir cümleyle özetler: "Taşa nakledilmiş nesiller rüyası..." (YG, s. 256) Mimarîyi besleyen camcılık ve heykel gibi sanatları da değerlendirir. Notre Dame'daki parça-bütün uyumu meselesinden yola çıkarak İstanbul mimarîsine döner ve İstanbul mimarîsinin bu açıdan daha farklı ve özel olduğunu vurgular. Adalet ve Mehmet Ali Cimcoz'a yazdığı 6 Nisan 1953 tarihli mektubunda, Notre Dame'ı beğendiğini ifade eder, ancak bu arada İstanbul mimarîsini hatırlar ve mukayeselerde bulunur. İstanbul mimarîsini "genişlik, mesafe fikri, nispet anlayışı" (M, s. 59-60) ve taşın estetiğini besleyen yan sanatlar açısından beğendiğini ifade eder.

Saint Chapelle'de Şark'a has şeyler bulan Tanpınar, Şark'taki yazının yerini burada ışığın aldığı söyler. Işığın zengin akisleriyle binayı beslemeyi hedefleyen camcılık, mimarî hatlara ayrı bir güzellik katmıştır. Hristiyan düşüncesinin "rüya, ışık ve musiki" hâlinde birleşerek Saint Chapelle'e büyümlü bir hava verdiğini vurgular. (YG, s. 255-256) Ancak estetik özelliklerine rağmen Saint Chapelle, Notre Dame'ın yanında bir süs gibi kalmaktadır. Bu sebeple sık ziyaret ettiği Notre Dame, mimarîyi tamamlayan bütün unsurlarıyla Tanpınar'ı kendisine hayran bırakır ve Paris günlerinde onu görmek için her fırsatı değerlendirir.

Tanpınar, Notre Dame'la ilgili düşüncelerini anlatırken yine Türk mimarîsine bir dönüş yapar. Yeşil, Süleymaniye ve Sultan Ahmet'le Notre Dame'ı kıyaslar. Notre Dame'da mimarîyi besleyen sanatlar asıl hacmin kaybolmasına sebep olmuştur. Ancak Türk mimarîsinde bu sanatlar hiçbir zaman mimarî hatları geri plana atacak şekilde kullanılmamıştır. Bu sanatlar âdeta asıl mimarî hatların bir adım gerisinde ve daima bir bütünü parçaları olduklarını bilerek konuşurlar. Hiçbiri ne diğerini ne de mimarînin asıl hatlarını unutturacak derecede varlığını duyurmaz:

"Onun karşısında, biraz da, eski halife saraylarında Hristiyan bilginleriyle günlerce süren din ve kelâm münakaşaları yapan eski Müslümanlar'a benzeyen bir hâlim var. Açıkçası Yeşil, Süleymaniye ve Sultanahmet namına onda bazı kusurlar bulmak istiyorum. Fakat doğrusu şu ki mimarî

unsurdan gayrisinin bolluğundan, ışığın azlığından başka bir şey de bulamıyorum. İçi çok dolu. Mimarî hacim kayboluyor. Biz mimarî hacmi olduğu gibi muhafazayı iyi bilişiz. Nesillerin dindarlığı Garp mabedlerinin içini fazla kaplamış.

İstanbul ve Boğaziçi mimarîsini -galiba bu sonuncusu bugün pek az kaldı- tanıyan ve seven bir insan, Paris'te kolay kolay mağlûp olmaz.” (YG, s. 256-257)

Bütün sanatların birbirlerini besledikleri düşüncesine sahip olan Tanpınar'a göre, Notre Dame hem başlı başına bir sanat eseri hem de diğer sanatları besleyen bir kaynaktır. Bir ziyaretinde Notre Dame'da müzik, edebiyat, mimarî ve insan, hepsi Baudelaire'in bir mısraında birleşir: “Büyük ormanlar, siz beni katedraller gibi ürkütürsünüz.” Notre Dame tarihî macerası, mimarî hatları ve ilham ettiği zengin duygu ve düşüncelerle Fransız şiir ve edebiyatını da besleyerek neden “taşa nakledilmiş nesiller rüyası” olduğunu ortaya koyar. Diğer sanat eserlerindeki farklı görünüşleri sebebiyle Notre Dame, nesilden nesile aktararak her neslin yeni ve derin mânâlarla zenginleştirdiği rüyası olmayı başarır. Bu düşünceler de Tanpınar'ın bütün sanatları tek bir kaynaktan fışkıran büyük ve ebedî sular gibi düşündüğünün bir başka kanıtıdır. (YG, s. 258)

Tanpınar, izlediği tiyatro ve filmlere dair düşüncelerini de kısa tespitlerle yazıya geçirmiştir. Tiyatro ve sinema eserlerini; teknik ve oyunculuk, eserin sanatçının biyografisindeki yeri açısından değerlendirir. Bu iki sanata dair değerlendirmelerinde de dikkat çekici noktalar vardır. Ancak Paris günlerinde daha çok resim, musikî ve mimarîye has dikkatler ön plana çıkmaktadır.

3- Geçmişle Bugün-Doğu ve Batı Arasında:

Tanpınar maziye hal ile, Doğu'yu Batı'yla bir arada yaşar. Bu dört unsur onun zihninde bir mukayese fikriyle beraber bulunur. Bunlar arasında bir kopukluk hissetmez. Paris'i sevmesinin bir sebebi de tıpkı İstanbul gibi maziyle hali bir arada yaşama imkânı vermesidir: “... Şehir hiç unutmadığı mazarını de yaşadığı an gibi size toptan verir...” (YG, s. 244) Ona göre bir şeyin değer kazanabilmesi için, geçen zamanın hatıralarının üzerine sinmesi ve farklı değerler katması gerekmektedir. Büyük sanat eserlerinin

Tanpınar için bir mânâsı da buradadır. Bu eserlerin üzerine sinmiş zengin bir zaman ve hatıra yığını vardır. Bahsedilen mânâ şehirler ve sanat eserleri için olduğu gibi, şahsî eşyalar için de söz konusudur. Tanpınar Paris günlerinde “Klâsik devir ve Napoleon zamanı hatıraları”yla, yaşadığı gün arasında açılan koridorda zengin bir seyahat yaşama imkânı bulur.

Paris ona bir de ustaları arasında saydığı Baudelaire’i hatırlatır. Baudelaire Paris’i âdetâ zaptetmiş¹⁸, şehri yakalayarak onu sanatının malzemesi hâline getirebilmiş, kendi döneminin Paris’ini eserine taşıyabilmiştir. Baudelaire’in eseri, Paris’in geçmişine bir zaman koridoru açmaktadır. Hatta onun eserlerinde ebedî Paris’i bulmak mümkündür. Paris günlerinde Tanpınar, Baudelaire’in şehrin dilini nasıl çözüp eserine naklettiğini anlama imkânı bulur. Onun şehre nüfuz ve dikkatlerini şöyle değerlendirir:

“Pek az şair, yaşadığı şehre Baudelaire kadar tasarruf etmiştir. Seine Nehri hâlâ onun anlattığı gibi akıyor, can sıkıntısı zaman zaman insanı onun duyduğu gibi yokluyor ve muzlim ufuklara çekiyor. Sabahları Paris onun mısralarında olduğu gibi uyanıyor, işe gidiyor, bazı akşamlar karanlık mahalle aralarına ondan kalan bir trajedi duygusuyla sınıyor. Muhakkak ki keskin dikkati ile şehri yakalamış ve ona kendi azabından bir şeyler getirmiş. Şurası da var ki, Paris’in ve insan şartlarının çok derinden değiştiği bir zamanda gelmişti ve nefesine karşı hiçbir muvazaayı kabul etmeyecek kadar zalimdi.” (YG, s. 259)¹⁹

Aynı fikir Adalet Cimcoz’a yazdığı mektupta da vardır. Baudelaire’in şehri bir yanından yakaladığını, sanatla hayat arasında nadir rastlanan bir alışverişi gerçekleştirdiğini vurgular. (M, s. 105-106)

¹⁸ Tanpınar’da aynı düşünce Yahya Kemal için de vardır. *Huzur*’da Kanlıca, Nuran ve Mümtaz’ı Yahya Kemal’in “Kanlıca Gazeli”nin dünyasına götürür ve bu şiirde Yahya Kemal’in şehri zaptedişinin mânâsını bulurlar: “Nuran beyti yavaşa okudu:

‘Günler kısaldı. Kanlıca’nın ihtiyarları

Bir bir hatırlamakta geçen sonbaharları.’ Ve ilâve etti: -Bir insanın bir şehri böyle zaptetmesi beni hayran ediyor.”(*Huzur*, Tercüman Yay., İstanbul tsz., s. 192.)

¹⁹ Walter Benjamin, Paris’in ilk kez Baudelaire’de lirik şiirin konusu olduğunu ve sanatçının bakışını kente çevirdiğini vurgular. (*Pasajlar*, çev. A. Cemal, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009 (7. bs.), s. 98-99.)

Tanpınar, nerede olursa olsun her an kendi kaynaklarına dönmeye hazır bir şekilde yaşar. Adalet Cimcoz'a yazdığı 20 Mart 1960 tarihli mektupta bunu görme imkânı buluyoruz. Paris baharı çiçekleriyle, ona Divan şiirinin dünyasını hatırlatır: "... Sanki bütün Divan edebiyatı, reyhanları, sümbülleri, menekşe ve lâleleri, şakayıkları, ortancalarıyla orada idiler." (M, s. 152) diyerek bu manzarayı sevinç ve heyecanla karşıladığını belirtir. Paris'te eksik kalan tek şey, İstanbul manzarasının küçük unsurlarıdır. Tanpınar Paris'i çok sevse de İstanbul'a daima dönüşler yapar. Bazen İstanbul ufkuunun renginin eksikliğini, bir balıkçı teknesinin yarım bıraktığı tabloyla bir arada verir.

Tanpınar'ın muhayyilesinin ana kaynaklarından biri, bahsettiğimiz gibi mukayese fikridir. Tanpınar'da saf bir bakış ve hayranlık yoktur. Benzerlikler ve farklılıklar kendilerine has unsurlarla bir arada, birbirlerine ait değerleri ve zenginlikleri ortaya çıkararak yürürler. Örneğin Paris'te "Paris'in trajik sesi" şeklinde vasıflandırdığı kör bir müzisyenin çaldığı armonika, ona şahsî macerasıyla Anadolu'nun sesi olan Âşık Veysel'i hatırlatır. Bu iki insan kendi topraklarının sesi olmak dolayısıyla Tanpınar'ın muhayyilesinde birleşirler. Burada Tanpınar'ın sanatla insan ve mekân arasında kurduğu münasebetler dikkate değer:

"Montparnasse garının duvarına dayanarak armonikasını çalan kör delikanlının yüzü bir melek kadar güzeldi; ayrıca sımsıkı kapanmış siyah kirpiklerinin altında, söylediği şarkıya göre her lâhza mânâ ve ifade değiştiriyor, bazen bir bıçak gibi sertleşiyor, bazen imkânsız denebilecek bir merhamette yumuşuyor, biraz sonra içten gelen bir geçmiş zaman aydınlığında siliniyordu. Hakikaten güzel olan sesinden, hakikaten Paris olan armonikasından fazla bu çehre beni sarmıştı. Bu anadan doğma kör, bütün ömrünce musikisi ile yaşamıştı. Yüzünü, daha doğrusu tebessümünü sesinin idare ettiği ne kadar belli idi.

Tecrübe benim için yeni değildi. Âşık Veysel'i dinlerken de aynı şeyleri düşünmüştüm. Nasıl o, kıraç Anadolu'yu sımsıkı kapalı kirpiklerinin altında kendi iç aydınlığı ile yaratıyorsa, bu delikanlı da doğduğu Paris'i, onun çok santimental, zalim aşklarını, kolay vuslatlarını ve ayrılık azaplarını öylece kendi başına yaratıyordu." (YG, s. 261)

Tanpınar'ın Paris günleri bu şekilde güzel sanat avcılığı ve zengin bir iç yolculuğu etrafında toplanır. Bütün bu düşüncelerden sonra “Acaba Tanpınar Paris’e daha erken gitseydi, bu durum eserlerini nasıl beslerdi?” sorusu akla gelmektedir. Ya da: “Paris’e gitmese de Tanpınar Batı sanatından alacağı şeyleri zaten almıştır.” demek de mümkün değil midir? Çünkü o, Paris’e gittiğinde bu fikrimize kuvvet kazandıracak *Beş Şehir* ve *Huzur* gibi iki dev eserin zengin tecrübesine sahiptir. Paris günleri *Mektuplar* ve *Günlükler*'de parça parça ve dağınık hatıralar, anlık dikkat ve tahassüsler, şahsî hesaplaşmalar arasından gelir. Günlüklerinde aldığı notlar, daha sonra yazacağı yazılar için toplanmış gibidir. “Paris Tesadüfleri”nde günlüklerdeki bazı not ve dikkatlerin kullanıldığını görüyoruz. Bu başlık altındaki yazıları daha fazla olsaydı, Paris günlerinin asıl kazancı o zaman ortaya çıkacaktı. Ancak unutulmamalıdır ki bize kalan malzeme de göz ardı edilemeyecek kadar dikkate değer ve derin mânâlarla zengindir. Burada söylenecek bir söz daha vardır: Tanpınar'ın bir yaşadığı, bir de yaşamak istediği hayat mevcuttur. Onun için de sanat, Servet-i Fünûncular gibi bir sığınaktır. Ancak o, Servet-i Fünûncular gibi hayatın gerçeklerini göz ardı etmez. Bunlarla elinden geldiğince mücadeleye çalışır. Diğer yandan yaşamak istediği bir dünya vardır. Bu dünya, bütün güzel sanatlarla ve kültürel birikimle zenginleştirilmiş bir dünyadır. İşte arzu ettiği bu dünyayı, Tanpınar eserleri vasıtasıyla kurar. Kendi estetiği içinde alabildiğine derinleşir. Öyle ki onu kuşatan, hayata bağlayan bu estetik dünya, okuyucularını da saracak kadar geniş bir kuvvete sahiptir. Bu kuvvetin en temel dayanak noktaları da bütün güzel sanatlardır. Estetik dünyasında önemli yer tutan Paris de, bu çerçeve içinde renk, ses ve manzara çeşitliliğiyle eserlerine yansıma imkânı bulmuştur.

"PARIS IN AHMET HAMDİ TANPINAR'S CULTURAL AND ARTISTIC WORLD"

Abstract

Ahmet Hamdi Tanpınar has wanted to go to Paris since he was young. The reason for this is his wish to recognize the Western culture and art, which improves his artistry and his aesthetic insight. In Paris he has improved himself on a cultural and an artistic bases. He puts forward his impressions on Paris in "The Diaries and The Letters" the title of "Paris Coincidences". In this study, the place of Paris in Tanpınar's life, and his cultural and artistic world will be examined.

Keywords

Ahmet Hamdi Tanpınar, Paris, The Western culture and art.

Pozitivist/Akılcı Cumhuriyet'in "Gökyüzü Masallarına" Bakışı:

REŞAT NURİ GÜNTEKİN'İN *GÖKYÜZÜ* ROMANI

*Pelin ASLAN**

ÖZET

Bu çalışmanın amacı Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte uygulanmaya çalışılan Batılılaşma/Modernleşme projesinin fantastikle/fantaziyle kurduğu ilişkiyi Reşat Nuri Güntekin'in 1935'te basılan Gökyüzü adlı romanı üzerinden incelemektir. Pozitivist-akılcı bir dünya görüşünü benimseyen ve bu görüşü vatandaşlarına yaymaya ve kabul ettirmeye çalışan Cumhuriyet döneminin yeni kurulan laik yönetiminin "pozitivist-otoriter" tavrı, fantastik durum ve olayları hurafe olarak değerlendirerek aklın kavrayamayacağı her türlü alternatif gerçekliği reddeder. Dönemin resmi söylemiyle barışık romancıları da aynı tavrı romanlarında sürdürerek Türk edebiyatında alternatif, başka gerçeklikleri anlatan fantastik roman türünü örneklemeler. Fantastığı, Gökyüzü'nde olduğu gibi sadece pozitivist-akılcı bir dünyanın varlığını kanıtlamak amacıyla işlevsel açıdan tercih ederler. İşte bu çalışma, bu tespiti Gökyüzü üzerinden tartışmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler

Reşat Nuri Güntekin, Gökyüzü, fantastik/fantazi, Cumhuriyet söylemi, pozitivism/akılcılık.

Giriş

Bu makalede öncelikle Reşat Nuri Güntekin'in 1935'te basılan *Gökyüzü* adlı romanının içine doğduğu toplumsal ve edebi çerçeve ortaya konacaktır. İlk olarak Cumhuriyet'in ilanından tek partili döneme kadar benimsenen resmi söylem doğrultusunda kendini var eden ve fanta-

* Dr., Bahçeşehir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Genel Eğitim Birimi / pelin.aslan@bahcesehir.edu.tr

ziyi/fantastiği¹ dışarıda bırakan Türk romanın özelliklerine değinilecektir. Dönemin yazarlarının fantaziyle/fantastikle kurduğu ilişki yazınsal ve toplumsal arka plan ışığında tartışılacak ve bu ilişki *Gökyüzü* üzerinden değerlendirilecektir.

Cumhuriyet Döneminin Resmi Söylemi, Modernleşme Projesi ve Bu Projede Edebiyatın Rolü

İlk izleri, Lale Devri'nde sürülebilen, Tanzimat dönemiyle kendini iyice belli eden ve Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte daha sistemli, hızlı ve yoğun bir biçimde sunulan –başka bir deyişle dikte edilen- Batılılaşma hareketi, 1923'ten itibaren, Cumhuriyet'in ilanından sonra milliyetçi-medeniyetçi-laik yeni yönetim tarafından modernleşmenin yegâne yolu olarak gösterilir. Bu kez izlenecek modernleşme haritası çok daha keskin hatlarla çizilmiştir; devletin yeni temsilcileri, modernleştirici yeni figür-

¹ Bu yazıda fantastik ve fantazi hem gündelik hayatta işaret ettikleri anlam bakımından hem de edebi roman türü olma açısından aynı anlamda kullanılacaktır. Ancak, iki kullanım arasında farklılık olduğunu savunan görüşler de vardır. Örneğin Bülent Somay, fantastik ve fantazi arasında bir ayrım yapar. Fantastiğin fantaziye de içeren daha genel bir kategori olduğunu ileri sürer. Bu durumda fantastik, yazarın deneyimleyemediği, geçmiş bilgilerinden yola çıkarak değil, hayal gücü sonucunda oluşturduğu her türlü durumu içeren ve bilinen gerçeği altüst ederek yadırgatıcı bir imgesel düzene taşıdığı, geniş bir alandır. Bu alanın amacı da “söylemsel düzeyde yeni, alternatif bir simgesel düzen” kurmaktır. Somay, fantazi edebiyatının ise 20. yüzyılın ilk çeyreğinde bir alt tür olarak ortaya çıktığını ve 21. yüzyılda fantazi roman sayısının giderek arttığını söyler. İnsan aklının nesnel gerçekliği tüm yönleriyle kavrayıp açıklayamayacağını anlaşılmaması üzerine gerçekçi edebiyatın sarsılmasıyla fantazilerin yaygınlık kazanmaya başladığını ekler. Artık, gerçekçi gibi duran romanların içinde fantastik unsur kullanmak çok rastlanan bir durumdur ve bu tarz romanlar bu unsurlar sayesinde “yeni bir fantastik gerçeklik” üretmeye başlamıştır. Bülent Somay, “Sunuş”, 1002. *Gece Masalları*, İstanbul 2010, s. 7-12. Böyle bir ayrıma gitmek mantıklı görünse -ki Somay'ın fantazi tanımı büyük oranda “büyülü gerçeklik”le kastedilene de imlediğinden yeterince açık değildir- ve kabul edilse de özellikle Türkçe edebiyatta fantastik ya da fantazi düşünüldüğünde iki kategori arasındaki sınırı netleştirmek oldukça zor görünmektedir. 20 ve 21. yüzyılın düşünsel ve kuramsal alanlarda tanık olduğu değişme ve gelişmeler sonucunda çağdaş edebiyat dünyasında fantastiğin başkalaştığı aşikârdır. Somay'ın “fantazi” diye adlandırdığı aslında fantastiğin modern dünyadaki dönüşümüne işaret eder. Ancak illa bir ayrım yapmak gerekiyorsa -bu adlandırmanın ne denli tartışmaya da açık olduğunu da göz önünde bulundurarak- Somay'ın fantastik-fantazi ayrımı yerine fantastik/fantazi-modern fantazi arasında bir ayrım önerilebilir.

ler, Osmanlı'dan tam bir kopuş, geleneği tamamıyla red hedefiyle -tabii ki bunun pratikte ne denli başarıldığı tartışılabilir- “yoktan var etme” projesiyle yola çıkmışlardır.² Böylece, 1940'ların sonuna kadar devlet denetiminde tek sesli bir Türkiye yaratılır.

Batılılaşma projesini “pozitivist-otoriteryanist” olarak değerlendiren Nilgün Toker ve Serdar Tekin, “akla” birincil derecede önem veren, aklı Batı medeniyetinin merkezinde gören seküler Cumhuriyet söyleminin, Tanzimat'tan beri süregelen “felsefi temel”den mahrum olma özelliğini devraldığını kaydederler. Sadece pozitivismle sınırlanmış bir akılcılık anlayışının Cumhuriyet'in tek partili döneminde otoriteyi sağlayan, belli bir toplumsal düzeni “imal eden” ve “denetleyen” “sosyal teknik” olarak sunulduğunu söylerler.³ Cumhuriyet'le birlikte uygulamaya konan topyekun Batılılaşma programı ... meşruiyet krizi ile maluldür. ‘Eski’ meşruiyet kaynağı olan geleneği saf dışı bırakmak istemekte, geleneğe karşı akli, sürekliliğe karşı kopuşu tercih etmekte[dir].⁴ Yine, Meşrutiyet döneminde olduğu gibi, aklın rehberliğinde şekil verilecek, yeniden inşa edilecek, dönüştürülecek bir toplum, tasarlanan “makbul vatandaşlık”, bu tasarıda belirleyiciliği üstlenen otoriter devlet, elitist aydınlar ve yeni kültürü materyalizme dayandırmak isteyen “yukarıdan aşağıya” bir modernleşme söylemi söz konusudur. Tıpkı Tanzimat seçkincilerinin yaptığı gibi “yeni”liğin yolu eskiyi, geleneği karalamak, dondurmak, hatta yok saymaktan geçer. Aslında bu, yeni olanın kendini dayanaklandırması adına izlediği doğal bir süreçtir; zaten “gönüllü otoriter modernizasyon” projelerinde geçmişten ve gelenekten kopuş çok daha radikaldir.⁵ Yeni Cumhuriyet için, geride bırakılması, karanlık sulara gömülmesi gereken

² Burada şunu belirtmek gerekmektedir: Cumhuriyet modernleşmesi, bu modernleşmenin Osmanlı modernleşmesiyle kopuşlar ve süreklilikler gösteren gerilimli ilişkisi gibi her biri başlı başına bir araştırma konusu olabilecek meselelere burada sadece ana hatlarıyla, *Gökyüzü*'nün içine doğduğu atmosferi aydınlatması açısından gerekli olduğu kadar değinilecektir.

³ Nilgün Toker, Serdar Tekin, “Batıcı Siyasi Düşüncelerin Karakteristikleri ve Evreleri: ‘Kamusuz Cumhuriyet’ten ‘Kamusuz Demokrasi’ye”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, C. 3, der. Tanıl Bora, Murat Gültekinil, İstanbul, 2007, s. 84.

⁴ Toker ve Tekin, “a.g.m.”, s. 85.

⁵ Nilüfer Göle “Batı Dışı Modernlik Kavramı Üzerine”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, C. 3, s. 65.

gelenek ve geçmiş, kalıntıları henüz yanı başında olan Osmanlı'dır.⁶ Osmanlı'nın neden olduğu mevcut bir "tarihi gecikmişlik" söz konusudur; bir an önce bu gecikmişlik giderilmeli, Batı uygarlığına yetişilmelidir. Medeniyetçi otoriter ses bu kez çok daha yüksekte çıkar; toplumsal denetim had safhadadır. Toplum mühendisliğine soyunan aydın-bürokrat-askerden oluşan yönetici otoriter/modernleştirici kadro tüm kurum ve kamusuyla yeni bir toplum inşa edecek, sosyopolitik hayatı "uygarlaştıracaktır." Bu uğurda, Batı medeniyetinin geldiği noktayı yakalamak adına bir dizi inkılap hızlıca gerçekleştirilir.

Bu inkılaplardan en önemlisi "eğitimsiz halkı" eğitilmiş, uygar "makbul vatandaşlara" dönüştürmek için yapılan eğitim alanındaki inkılaplardır. Akılcı, ilerlemeci, medeniyetçi, evrenselci ve maddeci dünya görüşü üzerine temellendirilmeye çalışılan Cumhuriyet, Harf İnkılabı ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile İslam ve Osmanlı'yla kurulan bağı keser. "Tevhid-i Tedrisat, İslam medeniyeti ve kültürünün bin yıllık eğitim kurumları olan medreselerin kapatılmasını amaçlayan Türkçü-Batıcı siyasetin hedefine ulaşması için -tartışmalı da olsa- yasal bir dayanak [tır]."⁷ Amaçlanan; dini eğitimi, medrese geleneğini, ulema sınıfının izlerini yeniden inşa edilen toplumda saf dışı bırakmaktır. 1933'teki Üniversite Reformu'yla, İstanbul Üniversitesi felsefe bölümü başkanlığına pozitivist Hans Reichenbach'ın getirilmesiyle "felsefeyi de bilim üzerine düşünme faaliyeti olarak tasarlayan bilimci bir yaklaşım"⁸ benimsenir. Dünyanın doğa ve bilim yasalarıyla bilinebilir olduğunu savunan, nesnel gerçeklikten başka bir gerçeklik tanımayan pozitivist bir eğitim anlayışı yine tepeden inme bir şekilde dayatılır. Bu yeni pozitivist temelli eğitim anlayışında din dışlanır. Okul müfredatlarının yanı sıra pozitivism yayınlarla da desteklenir; Meşrutiyet dönemiyle yayın hayatında yer bulmaya başlayan sosyalizmle ve komü-

⁶ Kemalist proje, "İslami rengi kaldırmayı arzulamış; İslamdan önceki Türklüğü ve bir dereceye kadar Anadoluculuğu öne çıkararak yeni bir 'gelenek icadı'na girişmiştir." Tanel Demirel, "Cumhuriyet Döneminde Alternatif Batılılaşma Arayışları: 1946 Sonrası Muhafazakâr Modernleşme Eğilimleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, C. 3, s. 218.

⁷ Osman Kafadar, "Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tartışmaları", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, C. 3, s. 353.

⁸ Zeynep Direk, "Felsefede Modernleşme Düşünce", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, C. 3, s. 431.

nizme beraber değerlendirilen “maddeciliği” savunan görüşler 1935’e kadar makale ve kitap olarak sayısını bir hayli artırır.⁹

Hasan Bülent Kahraman, Türkiye’deki ithal pozitivistlere kendi kaynaklarının ötesinde çok başka anlamlar yüklediğini, onun modernleşmeye kaynaklık edecek bir zemin oluşturduğunu söyler.¹⁰ Pozitivizme bu gözle bakılması da Osmanlı’dan beri aynı şeyin süregelmesine neden olur: Pozitivizm eleştirilmeden, modernleşmenin/Batılılaşmanın tek yolu olarak kabul edilmiş; bu açıdan bu da başka bir bağınazlığa yol açmıştır. “Tanzimat’tan bu yana Batı’dan ithal edilen pozitivist yönelimli ‘modernleşme’, ‘Batılılaşma’ projesinin mimarları olan asker ve sivil aydınlar, pozitivistlikte özgü ilke ve şiarları birer dogma halinde benimsemiş olmaları bakımından dogmatiktirler.”¹¹

Geleneği, dini ve manevi değerleri hiçleyen maddeci dünya görüşü, hemen karşı kutbun da oluşmasına yol açar. Pozitivizmin eleştiri kabul etmeyen bağınazları gibi, dini de her ne pahasına olursa olsun savunan radikal-gelenekçiler seslerini az da olsa duyurur. Bir de, içlerinde Peyami Safa’nın da bulunduğu daha “sentezci” bir grup vardır. Bu “muhafazakâr aydın”lar 1930’lardan itibaren Cumhuriyet’in değişimi, modernleşmeyi kesin bir “kopuş”la gerçekleştirebileceğini savunan radikal tavrına, aşırı Batılılaşmacılıktan yana resmi söylemine karşın “devamı” esas alan “gelen-ekçi” bir modernleşmeyi önerirler.¹² Onlara göre, gelenek sayesinde modernleşilecektir; gelenek modern karşıtı değildir.

⁹ Cemal Güzel, “Türkiye’de Maddecilik ve Maddecilik Karşıtı Görüşler”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Sol*, der. Tanıl Bora, Murat Gültekinil, İstanbul, 2009, C. 3, s. 53.

¹⁰ Hasan Bülent Kahraman, “Bir Zihniyet, Kurum ve Kurucusu Olarak Batılılaşma”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, C. 3, s.127.

¹¹ Doğan Özlem, “Türkiye’de Pozitivizm ve Siyaset”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, C. 3, s. 462.

¹² Tayfun Atay, muhafazakâr aydınların bazı küçük farklarla da olsa savunduğu gelenek anlayışının, geleneği geçmişin sınırlı “muhtevası” olarak değerlendiren değil; yaşanan ve geleceğe gelen, “ek”lenen, yapıcı bir “öz” olarak gören “gelen-ek” anlayışı olduğunu söyler, bkz. Tayfun Atay, “Gelenekçilikle Karşı-Gelenekçiliğin Gelgitinde Türk ‘Gelenek-çi’ Muhafazakârlığı”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Muhafazakârlık*, C. 3, der. Tanıl Bora, Murat Gültekinil, İstanbul, 2006, s.156. Böyle bir gelenek anlayışı geleneği dondurmaz; onu durağan ve sabit olarak görmez aksine geleneğin katkısıyla bugünü ve geleceği şekillendirir. Modernleşme geleneğin karşısında değildir; aksine geleneğin dönüşümü sayesinde modernleşilecektir.

Toparlamak gerekirse, kabaca bir genellemeye söylenebilir ki sosyopolitik hayattaki tüm bu gelişmeler Tanzimat'tan başlayarak 1950'lere kadar neredeyse aynı söylemi "tependen inme" bir biçimde empoze etmiştir. Modernleşmenin kaynağı Batı/Avrupa olarak görülmüş, Batı modernleşmesi de akılcılıkla eşleştirilmiştir. Rasyonelliği ve öğreticiliği esas alan böyle bir görüş de doğal olarak aklın alternatifi olan fantaziye dışlar. Cumhuriyet'in kimlik inşa süreci dinsel/geleneksel değerleri saf dışı bırakmayı hedeflemiş; laik söylemi temel dayanak noktası olarak belirlemiştir. Din ve gelenek gibi fantazinin kaynağı olan yapıları dışarıda bırakma, söylemsel düzeyde fantazinin yolunu daha en baştan kesmiştir. Bu şu açıdan önemlidir: Bilindiği gibi roman, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e egemen söylemin taşıyıcısı, modernleşmenin nasıl uygulanacağını göstergesi olarak kurgulanan, "ortak iyi"nin anlatıcısı olarak konumlandırılan "dava aracı" işlevi görmüştür. Roman yazarları modernleşme projesinin gönüllü sözcüleri olarak 1950'lere kadar devletin resmi söylemine sadık eserler vermişlerdir.

Dönemin edebiyat anlayışını anlamak için kültür politikalarına bakmakta fayda var. Dönemi kültürel politikalar açısından değerlendiren Orhan Koçak, kültür politikalarına dair belirlenen yol haritasının çatışmalar ve çözüm önerileriyle dolu olan 1922-1950 arasında oluşturulduğunu kaydeder. Bu dönemi de "din vurgusunun kısmen kaldırıldığı" 1923-1938 ve daha "hümânist kültür" politikalarının egemen olduğu 1939-1950 olarak bölümler.¹³ 1923-1938 dönemini Ziya Gökalp'in "hars-medeniye" politikalarının belirlediğini söyler. Bu politika içerisinde yeni Türk edebiyatı, Arap ve Acem etkisindeki "fantastik", "hasta" Osmanlı edebiyatını dışlar; Türk halk kültürünü Batı'yla sentezlemeye çalışır. Yeni, genç Türk milleti "ihtiyar, hasta ve fantazist" eserlere değil, ulusal kültürdeki özü, Batı'nın "usul" ve "teknolojisiyle" işleyen yeni eserlere layıktır.¹⁴ Bu söylem, 1930'larda Harf Devrimi'nin de etkisiyle çok daha milliyetçi bir kılıfa bürünür. Geleneksel bilgi ve birikimle bağlar radikal bir şekilde kopma sürecine girer, "tasfiye" süreci başlar. Örneğin, Ahmet Hamdi Tanpınar bile bu dönemde Divan edebiyatı öğretiminin liselerden kaldı-

¹³ Orhan Koçak, "1920'lerden 1970'lere Kültür Politikaları", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, C. 2, s. 370-371.

¹⁴ Aynı makale, s. 376-377.

rılmasını önerir. Giderek kutuplaşan kültürel dünyada “hümânizma” vurgusu yapan Hasan Âli Yücel’in müdahaleleriyle 1940’lı yıllarda “Doğu’ya ve Batı’ya karşı sürekli kültürel teyakkuz hali” kısmen kaldırılır; Dünya edebiyatından tercüme -bu çalışma, her ne kadar Batı’yı/dünyayı zamansızlaştırıp ebedileştirse de- yapılır; “Türk Rönesans”ının yaratılmasının hedeflendiği bu dönemde Doğu da ihmal edilmez; “Mevlana ile Goethe ayrı tepelerden ama aynı yükseklikten selamlanır.”¹⁵ Böylece edebiyat 1940’lara kadar süren “tek sesli, bütüncül modernleşme” projesinin taşıyıcısı olan kendi tek sesliğinden kurtulmaya, serüvenine başka sesler de katmaya başlar. 1940’ların ortalarından itibaren çok sayıda özel yayınevi kurulmuş, çeviri ve telif eserlerin sayısında da ciddi bir artış görülmüştür.¹⁶ Bu da romana konu çeşitliliği getirmiş, sınırlı mevzulara, hayal gücünün çok daha sınırsız aktığı yeni konular eklenmiştir.

Uygulanan kültür politikaları gösteriyor ki, dönemin edebiyatı -arada muhalif sesler olsa da- Cumhuriyet’in ilanından tek partili dönemin sonuna kadar devletin resmi ideolojisiyle özdeştir. Ulusal-modern bir kimlik inşa sürecinde, özellikle Cumhuriyet’in ilk yıllarında uluslaşma sürecine katkı sağlayacak, ulusu etrafında kenetleyecek hikâyelere, yeni ulusun değerlerini aktaracak, onu modernleştirecek bir edebiyata, Kemalist bir kanona ihtiyaç vardır. Modernleşme projesi, oluşturulacak milli kültürle gerçekleştirilecektir. Bu yüzden de “milli/modern” bir edebiyatın benimsenmesi, modern milli kimliği anlatacak ve aşılacak bir kanon oluşturulması kaçınılmazdır. “Milletin hikâyesini anlatan metinlerden oluşan bir toplam olarak edebiyat kanonu insanların kendilerini birleşmiş bir milletin yurttaşları olarak görmelerini sağlayarak dayanışma deneyimini kolaylaştırır.”¹⁷

İhtiyaç ve öncelik bu yöndeyken, edebiyattan böylesine bir “yarar” beklenirken fantastik durum ve olayları konu edinen anlatıların edebiyat gündeminde yeri yoktur. “Öğretmenler yeni nesil sizlerin eseriniz olacak-

¹⁵ Aynı makale, s. 395-397. Ancak bu Doğu’yla tam anlamıyla “barışıldığı” anlamına da gelmemelidir; barışılan daha çok evrensel niteliği olabilecek Doğulu değerlerdir.

¹⁶ Açılan yayınevleri ve çeviri faaliyetleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Özlem Berk, “Batılılaşma ve Çeviri”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, C. 3, s. 517.

¹⁷ Gregory Jusdanis, *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür*, İstanbul, 1998, s. 79.

tır.” söylemi romancıyı da öğretmenleştirir ve bir öğretmenin görevi “hayat bilgisi” dersi vermektir; öte hayatların hikâyesini sunmak değil. Başka hayatlar değil, “biçilen yeni hayat” bir an önce halka sunulmalı, roman yine kendi dışında başka bir şeye hizmet etmelidir. Bu yüzden de Reşat Nuri Gökyüzü romanında ayrıntılı bir şekilde gösterileceği gibi fantastik durum ve olaylar ancak bu tarz olaylar inanan zihniyeti yıkmak için kullanılır.

Sonuç olarak, romanla tanışıldığı an olan Tanzimat döneminden bu yana bu bağlamda yine değişen bir şey yoktur. Edebiyatın kendi başına özerk yapısı yine görmezden gelinmiştir. Roman yazarı, romancı olmaktan çok “misyon” sahibi bir elçidir; devletin modernleştirici söylemini halka ileten bir elçi. “Cumhuriyet Türkiye’inde roman sanatı edebiyatın kendi dinamiklerine bırakılamayacak kadar ciddiye alınmış, siyasi düzeydeki bilgi edebiyata tahvil edilmiş ve edebi alanı dışarıdan gelip yazarlara, yayıncılara, eleştirmenlere ve okuyuculara ‘yol gösteren’ yeni otoriteler istila etmiştir” tespitini yapan Ömer Türkeş, bu otoritelerin ekonomik ve politik sorunları romana taşıttıklarını, yazardan ulusal çıkarları savunma beklentisinde olduklarını, “romanı bir kuruluş ve kurtuluş destanı” olarak sunduklarını kaydeder.¹⁸

Yeni Cumhuriyeti, değerlerini, kurtuluş mücadelesini, inkılapları anlatma misyonu yüklenen ilk dönem romanlarının çoğu, Tahir Alangu’ya göre halka mal olmamış devrimlerin propagandasını yapmak mecburiyetinde bırakıldığından “cılız ve taslak” halinde kalmış, “devrimci bir yeni edebiyat” olmaktan uzak, daha çok yıkılan devri anlatan eserler olarak ön plana çıkmıştır.¹⁹ Benzer bir olumsuz eleştiriyi Alemdar Yalçın da yapar: “... Zengin bir tarihi mirasa sahip olan Türk romancısı, bu tarihi mirasa sanatçı titizliği ile yaklaşarak, onun enine boyuna muhasebesini yapan, oradan yüksek sosyal, kültürel ve insani değerlere yükselen büyük tarihi romanlar yazamamıştır. ... Çünkü edebiyatçımız Batı’dan önce trajediyi öğrenmiş ve bu sahada eser vermiştir.”²⁰ Bu bağlamda edebi-

¹⁸ A. Ömer Türkeş, “Toplum ve Kimlik Kurma Kılavuzu Olarak Roman”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler*, der. Tanıl Bora, Murat Gültekin (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), C. 9, s. 845.

¹⁹ Tahir Alangu, *Cumhuriyet Sonrası Hikâye ve Roman I*, İstanbul, 1968, s. 242.

²⁰ Alemdar Yalçın, *Cumhuriyet Dönemi Türk Romanı*, Ankara, 1997, s.187.

yat bu dönemde eleştirmenlerin de vurguladığı gibi gerek konu gerek estetik açıdan tatmin edici olamamıştır. Geleneğin reddi ve geçmişten radikal bir kopuşla yola çıkan dönemin katı modernleşme söyleminin ve ulus-devlet anlayışının yansıma alanı olarak beliren romanlarda hep aynı, sınırlı konular ele alınmış, fantastik tercih edilen bir roman türü olmamıştır. Böyle bir toplumsal ve yazınsal durum içinde fantazi/fantastik, modern karşıtı olarak konumlandırılmış, fantastik unsurlar ve atmosfer, aşağıda ayrıntılı bir biçimde değinileceği gibi, Reşat Nuri Güntekin örneğinde görüldüğü üzere işlevsel olduğu için anlatıda yer almıştır. Bu açıdan da fantazi, kendi doğasına aykırı bir biçimde, aklın ve mantığın kabul etmediği bir gerçekliğin olanaksızlığını göstermek için tercih edilmiştir.

Resmi Cumhuriyet Söyleminin Tipik Bir Taşıyıcısı: *Gökyüzü*

Reşat Nuri Güntekin'in *Gökyüzü* adlı romanı, pozitivist-akılcı dünya görüşünü açıklamak, savunmak ve yaymak; geleneği, hurafeyi ve mistik-ruhçu dünya görüşünü yaşamdan kovmak için yazılan, Cumhuriyet'in resmi ideolojisine sadık romanlardan biridir. Bu bağlamda Reşat Nuri Güntekin'in 1935'te yazdığı *Gökyüzü* adlı romanı Cumhuriyet'in "aydınlatmacı" zihniyetinin metafizik konulara, fantaziye karşı duruşunun tipik örneklerinden birini yansıtır.

Gökyüzü genç Cumhuriyet'in bilimsel gerçeklik dışında başka bir gerçeklik olabileceği ihtimaline hiç şans tanımayan, "katı" zihniyetini sonuna kadar muhafaza eder. Ancak hemen belirtmek gerekir ki anlatıda muhtemel bir başka gerçeklik, yine hurafelerle, cin-tütsü-büyü-ruh çağırma gibi doğaüstünün geleneksel motifleriyle kurulan, sarsıcı bir gerçeklik yanılması yaratmaktan uzak, halkın dinden kaynaklanan cehaletini göstermek/gidermek/sorgulamak için kurgulanmıştır.

Gökyüzü'nde anlatının şimdisinde altmış yaşında olan, ana karakter, Abdülhamit devrine rastlayan ilk gençlik yıllarında:

"Dünya kurulalıdan beri halledilmemiş birtakım büyük davalar, muammalar vardı: Allah, din, ruh, cennet, ceennem vesaire davaları... Bunlar yalnız zihinleri karıştırmak, insanları ümit, tereddüt, korku gibi yıpratıcı duygular içinde kıvrandırmakla kalmıyorlar; milletleri, kıtaları birbirlerine düşürüyor, boğazlatıyorlardı. Demek

ki ben müspet bilginin son basamağına çıktıktan sonra oradan metafizik ve meçhul âlemine doğru bir uçuş hareketi yapmalı, yeryüzüne bu işler hakkında kat'i bir haber getirmeliydim” (s. 10-11)²¹

diye düşünür. Tıp okumaya karar veren, pozitivist eserlerle beslenen bu karakter için, metafizik konular kesin cevaplarla sonlandırılabilir ve insanları boş yere psikolojik olarak oyalayan mevzulardır. Bu anlamda bu isimsiz karakterin, Hüseyin Rahmi'nin pozitivist karakterlerinden hiçbir farkı yoktur. İsimsiz olmasının da bir anlamı olsa gerek. Yazar, bir dönemin zihniyetinin tipik bir sembolü olarak tasarladığı anlatı kişisini isimsizleştirerek, onu tekil bir birey kılabilir isminden mahrum bırakarak daha genel bir çerçeveye oturtmuş olur; karakteri “tip” kılar. Karakterin Ahmet, Ali ya da Murat olması bir şey değiştirmez; o, Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne evrilen bir ülkede aynı idealleri duyumsayan, aynı bocalamaları yaşıyan aydınların tümünü temsil eder.

Memleketinin geleceği için çalışmayı hayatının temel amacı haline getiren, politik mücadelede aktif olarak yer alan, “dinsiz”, laik Fransa'yı örnek alan, tahsilini yarıda bırakmış, bir süre sürgünde yaşamış isimsiz karakter, olgunluk yıllarında Lozan sonrası yeniden yapılandırılan ülkede inkılapları takdir etmek dışında her şeye dışarıdan bakan pasif birine dönüşmüştür. Ancak dönemin moda konularına, ruh-madde karşıtlığında cisimleşen dünya görüşüne karşı tavrı nettir; değişmemiştir. Hal böyleyken, en yakın arkadaşı Mükerrerrem isprizma kitaplarına ve tecrübelerine bir hayli meraklı bir kişidir. “İnsanların gökyüzüyle alakasını kesmedikçe tam insan olamayacağına inanan kızıl ateist” ile “ahiretle dünya arasında bir nevi telsiz telgraf acentesi kurmaya kalkışmış bir insanın” arkadaşlığının şaşkıncı olduğunu farkındadır. Okurun da bunu yadırgamaması için hemen açıklar. Mükerrerrem cennet, cehennem, ruh, ahiret, ebedi hayat gibi şeylere inanmaz; o sadece bu tarz olaylarla ilgili yazılan kitapların, anlatılan olayların, yaşanılan deneyimlerin sürükleyiciliği ve çekiciliğinden hoşlanmaktadır. Kesinlikle inanmaz ancak ilgilenmekten de geri durmaz. Burada Mükerrerrem, ruhçuluk adı altında toplanabilecek konulara karşı “olması gereken”, “ölçüyü gösteren” entelektüel

²¹ Reşat Nuri Güntekin, *Gökyüzü*, İstanbul, 1958. Bu baskıdan yapılan alıntılarının sayfa numaraları bundan sonra yazı boyunca parantez içinde verilecektir.

bakış açısını temsil eder. Mükerrerem, bütün insanlığın ilgisini cezbeden konulara, dışarıdan bakan, varlığı hakkında kesin kanıtlar olmayan güçlere göre hayatını yönlendirmeyen, sadece merak ve zevk için bu tarz şeylerle alakadar olan biridir. Hikâyenin anlatıcısı ve ana kişisi olan ve anlatıda Reşat Nuri'nin bakış açısını yansıtan isimsiz başkarakter işte ancak böyle bir tavrı onaylayabilir. Mistik deneyimler, ruhlarla iletişim gibi mevzular tüm dünyada merak konusudur ama bu merak ancak entelektüel düzeyde, mesafeli ve bilinçli olursa onaylanabilir. Onlara inanmak, hayatı bu “temelsiz” şeyler üzerine kurmak ise asla kabul edilemez.

Söylem düzeyinde fantazinin karşısında olan bu anlatıyı, dönemin diğer romanlarında görülmeyen fantaziye²² yaklaştıran nokta ise anlatının sonradan büründüğü tuhaf havadır. İsimsiz karakterin, onun büyük halasının torunu, kızı kadar sevdiği Sevim'in ve Mükerrerem'in Bursa'da mistik bir deneyime dâhil olmalarıyla anlatı başka bir boyuttan ilerler. Anlatıda hurafeyi, dayanaksız her türlü inancı reddeden Cumhuriyetçi, pozitivist söylem, bilimsel ve dış gerçekliğe dayalı “yeni kafalılık” sürekli vurgulanmaya devam edilir ama anlatıya bir de işin içinden çıkılamayan gizemli bir olay eklenir. “İnsanlığın uydurduğu en eski ve en muhteşem gökyüzü masalına” inanmayan isimsiz karakter, Sevim ve Mükerrerem ruh çağırma seansına katılır. “Karanlıktan, taassuptan, hurafeden kurtulmuş, Cumhuriyet'in inkılaplarıyla aydınlanmış olması gereken” bir ülkede ruh çağırma seansına öğretmenlerin, hukuk âlimlerinin, zabıtların katılması karakter-anlatıcı tarafından eleştirilir. Tüm bu kadro, karanlık ağaçlarla dolu, viranlıktan çökmek üzere olan bir evde toplanır. Evin tasviri anlatıya tekinsizliğin bulaştığının habercisidir. Ev sahibinin geceleri sarnıçtan zincir şangırtıların duyulduğunu söylemesi ve bir leyleğin baca tepesinden ruh çağırılan masaya düşüp ölmesiyle atmosferin tekinsizliği daha da artar. Seans, daha ruh gelmeden yaşananlardan tedirgin olan Sevim'in bayılmasıyla son bulur. Bundan sonra Sevim, bitkin ve çökmüş bir halde görülür.

²² Burada şunu belirtmek gerekmektedir: Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın romanlarından *Dirilen İskelet* 1923'te, *Efsuncu Baba* 1924'te, *Muhabbet Tilsimi* 1928'te, *Şeytan İşi* 1928'te, *Mezarından Kalkan Şehit* 1929'da ve *Ölüler Yaşıyor mu?* 1932'de okurla buluşmuştur ve bu romanlar da Reşat Nuri'nin romanları ile aynı çizgidedir. Hüseyin Rahmi'nin anlatılarının hemen hepsi doğaüstüyle başlayan ve rasyonel bir açıklamayla son bulan, fantaziye hizmet etmeyen fantaziler olarak değerlendirilebilir. Bu anlatıların da hepsi Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e uzanan egemen söylemin taşıyıcısı ve onaylayıcısıdır.

Sürekli hastadır. Doktorlar çeşitli teşhisler koysalar da hastalık bulunup bir türlü tedavi edilemez.

Bazen küfürler eden, bazen susup kalan Sevim'in bu hali isimsiz anlatıcı-karakterin kendini ve olanı biteni sorgulamasına neden olur. Eskiden inanmadığı her şeye, kaynağından dolayı gökyüzü adı altında topladığı batıl inançlara, mistik düşünceye hâlâ şiddetle karşıdır. Yakın çevresinin Sevim'i ruhlu evin çarptığını söyleyip, eski bir ocak, bir çeşit tekke olan Mayangalarda, tütsülü bir iyileştirme yöntemi önermesi, Cumhuriyet'in ilanından seneler geçmesine rağmen insanların hâlâ bu "maskaralıklara" itibar ediyor olması onda hayal kırıklığı yaratır.

Ancak, Sevim'in başına gelenlerin basit bir tesadüf olmadığı kuşkusu isimsiz karakteri bir nebze de olsa sarmaya başlar. "Tabiatın Esrarlı Kuvvetleri" adlı "Gökyüzü zannettiğiniz kadar boş değildir." (s. 174) cümlesiyle başlayan bir kitabı okumaya başlar. Kitabı yazanın bir "budala" olduğunu düşünse de merakla okumaya devam eder. Bu esnada, meçhul sesler duymaya başlar. Atmosferin ürperticiliğini artıran bu fısıltı şeklindeki sesler Sevim'den gelmektedir. İsimsiz karakter, Sevim'den duyduğu "saz afayı malka çıda gorbiası vayyareve meygılın sakkalebi nasefi annayı sunana bamedune" (s. 176) şeklindeki anlamsız sözleri kâğıda geçirirken ellerinin korkudan titrediğini fark eder. Gerilimli sahneler bununla da bitmez; isimsiz karakter sigarasını yakarken Sevim'in sözlerini yazdığı kâğıdın da yandığını görür. Olup bitenler onu şunu düşündürür: "Bu yazıları bana yaktıran kuvvet Sevim'e o barbar sözleri söyleten gizli kuvvettir. Sözlerinin bir senet gibi elimde kalmasını istemedi." (s.176-177) Gizemli kuvvetleri, her türlü doğaüstü öğeyi reddeden, hayatta tek rehberi "akıl" olarak kabul eden maddeci isimsiz karakter yine de şüphecidir. Bir hasta sayıklamasını çok büyüttüğünü düşünerek Cumhuriyet'in davasını tek başına kalsa da sonuna kadar savunacağını altını çizerek. Fakat Sevim'in hastalığının bir türlü geçmiyor olması, fenin bu konuda çaresiz kalması isimsiz karakterin de çareyi "gökyüzünde" aramasına neden olur. Tütsüden, Mayangadan medet umanlara mâni olmaz. Bu, onun için bir yıkımdır; kendini yağmur duasına çıkanlardan, hastalarını üfürükçüye götürenlerden farksız hisseder.

"Bütün hayatında bir hür fikir havarisi olduğunu söylemekle ögün... İnsanlığın ve memleketin bütün istikbalini masal ve hurafeye karşı kazanacağı istiklalden bekle; inananları za'ıfla itham et; göge el

açan biçareleri ayıpla, kendini vehimden kurtulmuş insanın en mükemmel modeli olarak ileri sür, sonra günün birinde bir çocuğun anlaşılmasız hastalığı karşısında ne yapacağını şaşır, Afrikalı bacılara tütsü yaktırmaya, putperest düğünü yaptırmaya kalk.” (s. 195)

İşte bu kelimelerle özetlediği son zamanları, fantazinin zaferi onun için küçülme, alçalma, büyük bir düşkünlük ve yenilgidir.

Sevim’in tütsü merasiminden sonra iyileşmesi, anlatıcı-karakterin pozitivist-maddeci bakış açısının mistik-ruhçu görüş karşısında yenilmesi, bilimsel gerçekliğe alternatif bir gerçekliğin varolduğu anlamına gelmektedir. Ancak, karakter-anlatıcı yine de başından beri karşısında yer aldığı görüşleri onaylamaz; onların varlığını olan biten her şeye rağmen kabul etmez. Kendini aklamak için nedeni de vardır. Hayal, masal, hurafe ve boş itikatların çocukluk dönemine ait olduğunu söyleyen anlatıcı, çocukluğun ardından gelen açık ve aydınlatıcı dönemden sonra ihtiyarlıkla beraber ikinci bir çocukluk devrinin başladığını iddia eder. Bu devirde kuvvetten düşen, damarları sertleşen, fikirleri titreyen ve bulanık insanı gökyüzü tekrar kendine çeker ve masallar, vehimler, boş ümitler geri gelir. Böylece anlatıdaki görünürde açıklaması ancak mantıkdışında bulunabilecek, aklın reddettiği, gizemli ve tuhaf olayları açıklayamamasını yaşlılığa bağlar. Zaten yaşlılığından önce topluma verebileceği şeyleri verdiğini, yaşlılık döneminin sayılmaması gerektiğini söyleyip yarım kalan eserlerin yeni nesiller tarafından tamamlanması temennisiyle anlatısını noktalar. Ayrıca arkadaşı Doktor Hasan’ın da benzer bir tecrübe yaşaması ve insanların sarsıcı olaylar karşısında dengelerinin kaybetmelerinin doğal olduğunu, felaket geçtikten sonra “eski hale” geri dönüldüğünü söylemesi hep bu “irrasyonelliğe” bulaşmışlığın geçici ve kabul edilemez bir durum olduğunu vurgulamak içindir.

Sonuç

Reşat Nuri Güntekin, Fethi Naci’ye göre *Gökyüzü*’nü “ ‘Gökyüzü’ masallarından büsbütün kurtulmanın olanaksızlığını göstermek”²³ fikrin-den hareketle yazmıştır. Hareket noktası böyle olsa bile vardığı nokta gökyüzü masallarına mantıklı, akılcı, yeni neslin, Cumhuriyet’in “makul

²³ Fethi Naci, *Reşat Nuri’nin Romancılığı*, İstanbul, 2003, s.155.

vatandaşlarının” asla rağbet etmemesi gerektiğidir. Resmi devletin maddeci hayat anlayışını benimseyen, onaylayan ve bunu aktaran olmayı tercih eden edebi tavrın tipik bir örneği olarak *Gökyüzü*’nde fantastik, çocukluk ve yaşlılık dönemine, kişinin eylemlerinden sorumlu tutulmadığı, aklın olgunluğa erişmediği ya da olgunluğunu yitirdiği döneme ait olarak değerlendirilmiş, ciddiye alınmamış ve yok sayılmıştır. Böylece bir kez daha fantastik unsurlardan yararlanan anlatı, tıpkı Hüseyin Rahmi’nin romanlarında olduğu gibi, okuru şimdikinden farklı bir gerçeklikle karşılaştırıp imkânsız bir deneyimi mümkün kılmak için değil, işlevsel olduğu için tercih edilmiştir, fantastikten romanda faydalanmanın amacı dönemin hâkim söyleminin taşıyıcılığını daha ilgi çekici bir biçimde okura sunmaktır.²⁴

“*GÖKYÜZÜ*, A NOVEL BY REŞAT NURİ GÜNTEKİN:

THE POSITIVIST/RATIONALIST REPUBLIC’S PERCEPTION OF “THE TALES OF THE SKY””

Abstract

The aim of this study is to analyze the relationship between the Westernization/Modernization project starting with the declaration of the Republic and fantastic/fantasy through Gökyüzü written by Reşat Nuri Güntekin in 1935. In the Republic period, the new secular government tries to impose to its citizens its own positivist/rationalist world view. This “positivist-otoriteryanist” tendency evaluates fantastic situations and events as superstition and denies any other alternative realities beyond the reason. The authors of that period as the supporters of this discourse also reflects the same tendency in their novels and do not write novels in fantastic genre which describes other, alternative realities. They use fantastic, as in Gökyüzü, due to its function; in order to prove the existence of positivist-rationalist world. So, this study has the aim to discuss this through Gökyüzü

Keywords

Reşat Nuri Güntekin, Gökyüzü, fantastic/fantasy, discourse of the Republic, positivism/rationalism.

²⁴ Reşat Nuri Güntekin’in *Yeşil Gece* adlı romanı da Cumhuriyet’in din adamlarının bağınazlığına karşı aldığı tavrı gösteren tipik bir romandır. İbrahim Demirci, *Yeşil Gece*’nin “yobazlığı eleştiren bir roman yaz” talimatıyla yazılan, “sipariş” bir roman olduğunu söyler. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Demirci, “Romanımızın 27 Yılına Bakış (1923-1950)”, *Hece: Türk Romanı Özel Sayısı* 65-66-67 (Mayıs-Haziran-Temmuz 2002), 59.

BEDRİ RAHMI EYUBOĞLU’NUN ŞİİRLERİNDE MEYVE MOTİFİNİN KULLANIMI*

Ayşe YILMAZ BALKAN**

ÖZET

Bu çalışmada, Bedri Rahmi Eyuboğlu’nun şiir kitapları taranarak içinde meyve motifinin geçtiği şiirleri tespit edilmiş, bu tespitten yola çıkılarak şairin meyve motifini şiirlerinde kullanma biçimleri maddeler halinde incelenmiştir. Bu inceleme sonucunda şairin altmış dört şiirinde meyve motifinin kullanıldığı ortaya çıkmıştır. Ayrıca şairin meyvelere duyduğu ilginin şiir kitapları ile sınırlı kalmadığı, nesirlerinde de meyve motifini kullandığı görülmüştür. Bu çalışma ile Bedri Rahmi’nin meyveye duyduğu ilginin onun ressamlığı ile de alakalı olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışmanın sonucunda Bedri Rahmi’nin meyve motifini bir sanatkar olarak farklı amaçlarla kullandığı, bu kullanımlarında meyveyi çağrışımlarla zenginleştirerek sanatının önemli bir parçası haline getirdiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler

Bedri Rahmi, şiir, meyve, motif, resim.

Bu çalışmada, Bedri Rahmi Eyuboğlu’nun bütün şiirleri¹ kronolojik sıra ile taranarak meyve motifinin şairin şiirlerindeki kullanımları tespit edilmektedir. Şairin şiir kitaplarının taranması neticesinde altmış dört şiirinde meyve motifinin kullanıldığı tespit edilmiş, ardından da bu şiirlerin tasnifi yapılmıştır. Ancak şiir gibi çok katmanlı, çağrışımları zengin bir metni tek bir başlık altında tasnif etmek oldukça güçtür. Bu bakımdan

* Bu çalışma, 7-8 Nisan 2004 tarihinde Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından düzenlenen “Türk Kültüründe Meyve” başlıklı ulusal sempozyumda sunulan bildiri metninin yeniden düzenlenmiş şeklidir.

** Yard. Doç. Dr., Ayşe Yılmaz Balkan, İstanbul Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü. / yilmazayse@hotmail.com

¹ Bedri Rahmi Eyuboğlu, *Beşi Birden ve Dol Karabakır Dol Bütün Şiirleri*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1985.

içinde meyve geçen bir şiir aynı anda bir kaç başlık altında da görülebilmektedir.

Bu çalışmada Bedri Rahmi'nin şiirleri esas alınmıştır, ancak o şair olmadan önce çok iyi bir ressamdır ve şiirlerinde kuvvetli bir tabiat tutkusu vardır. Şair, yaşama dair her şeyi çok sever, yaşam sarhoşudur adeta, coşku doludur ve hem şiirlerinde hem de resimlerinde bu coşkuyu dile getirir. *Bir Şahit Aramıyor*² şiirinde şair, okuyucusuna şiirini oluşturan temellerin anahtarlarını verir. Şiirde yaşama sevincine tabiatın bir varlık olan erik ağacını şahit tutan şair, “Dağları, kadınları, meyveleri yaşadım.” diyerek onu yaşama bağlayan unsurları zikreder. *İnsan Kasidesi*³ adlı şiirinde “Oğul oğul / Şair olmasına şairsin / Amma velâkin itiraf eyle ki / Hep kadınlara ve meyvelere dairsin / Kabahatin hepsi senin değil / Böyle doğmuşsun / İnsan olmadan önce erkek olmuşsun” diyerek ona yaşama sevinci veren iki unsuru beraberce zikreder. Şairin hayata bakışını çarpıcı bir şekilde veren bu iki şiirin ardından şiirlerin tasnifine geçilebilir:

K a d ı n - M e y v e Ö z d e ş l i ğ i :

Bedri Rahmi'nin bir çok şiirinde kadın ve meyve arasında haz, lezzet gibi açılardan yakın bir ilişki kurulduğu görülmektedir. Bu şiirlerden en meşhuru *Karadut* ve *Karadut II* adlı şiirlerdir. İş Bankası yayınlarından çıkan *Karadut*⁴ adlı şiir kitabının önsözünü yazan şairin oğlu Mehmet Eyuboğlu'nun ifadelerine göre, Bedri Rahmi, *Karadut* adlı şiir kitapçığını sevgilisi Karadut Hanım'ın ölümü üzerine yazmıştır. Bu kitap bir bakıma Karadut Hanıma adanmış bir kitabedir. Karadut Hanım, asıl adı Mari Gerekmezyan olan Ermeni bir heykeltıraştır. 1940'lı yılların başında Bedri Rahmi Güzel Sanatlar Akademisi'nde asistanken Akademi'ye misafir olarak gelmiş, onun bronz bir büstünü yapmıştır. Bedri Rahmi bu büste, onun çeşit çeşit portreleri ve ona yazılmış şiirlerle cevap vermiştir. Bedri Rahmi, 1940-1946 yılları arasında Eren Hanımla evli olmasına rağmen Karadut Hanım'la büyük bir aşk yaşamıştır. Karadut Hanım, 1946 yılında menenjit tüberküloz hastalığı geçirerek vefat eder. Bedri Rahmi, *Karadut* adlı şiir kitabını sevgilisinin ölümünden iki yıl sonra 1948 yılında ona

² Eyuboğlu, 1985, s. 57.

³ Eyuboğlu, 1985, s.124

⁴ Bedri Rahmi Eyuboğlu, *Karadut*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2002.

ithafen yayımlar. Şair, *Karadut*⁵ şiirinde sevgilisini anlatırken türlü türlü benzetmeler kullanır. Şiirde sevgili, meyvelerden karaduta, nara ve ayvaya benzetilir:

Karadutum, çatal karam, çingenem
 Nar tanem, nur tanem, bir tanem
 Ağaç isem dalımsın salkım saçak
 Petek isem balımsın ağulüm
 Günahımsın, vebalimsin.
 Dili mercan, dizi mercan, dişi mercan
 Yoluna bir can koyduğum
 Gökte ararken yerde bulduğum
 Karadutum, çatal karam, çingenem
 Daha nem olacaktın bir tanem
 Gülen ayvam, ağlayan narımsın
 Kadınım, kırsığım, karımsın.

*Karadut II*⁶ şiirinde şair yine sevgilisine hitap eder. Ancak bu şiirde meyve motifi başlık dışında kullanılmaz. “ Karam, karam / Kaşı karam, gözü karam, bahtı karam / Sıla kokar, arzu tüter / Ilgıt ılgıt buram buram.” Mısralarını şiirde iki kez tekrar eden şair, şiirini de “Sensiz bana canım dünya haram olsun.” diyerek bitirir. Şair sevgilisini pek çok resminde de yaşatmıştır. Bu resimler onun ölümünden sonra 1979’da açılan *Karadut* adlı sergide yer almıştır.

Şair, *Çıkma*⁷ adlı şiirinde “Elmayı dilime / Kadını gönlüme göre yaratırsın / Sonra bunları cehennem dibine sürer / Beni melûl mahzun aratırsın.” Mısralarında kadın ve elma motifini yasak meyve motifini çağrıştıracak şekilde kullanır ve elma ile kadın arasında özdeşlik kurar. *Üçüncü Mektup*⁸ adlı şiirde de “Yine aynı Adem / Yine aynı Havva / Yine aynı elma / Yine aynı armut” mısralarında da şairin bu defa Adem ve Havva’nın ismini de zikrederek yasak meyveye telmih yaptığı görülür. Cahit Sıtkı Tarancı’nın da tıpkı Bedri Rahmi gibi elmaya yasak meyve

⁵ Eyuboğlu, 2002, s.102.

⁶ Eyuboğlu 2002, s.110.

⁷ Eyuboğlu 1985, s.88.

⁸ Eyuboğlu 1985,s. 17.

olarak telmih yaptığı bir şiiri vardır. Şair, “Allah’ı Ararken”⁹ adlı şiirinde: Bilirim ne yapsam hata, / Yanlış attığım her adım; / Ellerim elma dalında; / Adem’le Havva ecdadım.” diyerek işlediği günahları Adem ile Havva’nın işlediği ilk günahla ilişkilendirerek mazur görülme ister.

Şair, *Bir Şahit Aranıyor*¹⁰ adlı şiirinde “ Yaşadım! / Avuçlarımın gücü yettiği kadar / Dağları, kadınları, meyveleri / Yaşadım!” mısralarıyla kadın ve meyve arasında özdeşlik kurar.

Şair, *İnsan Kasidesi*¹¹ adlı şiirinde kendi kendine hitap eder ve kendi zaviyesinden insanın hikayesini anlatır. Şiirde kadın ve meyvenin haz unsurları olarak birlikte zikredildiği görülür.

*Çakıl*¹² adlı şiirde şair sevgilisini düşünürken içinde bir erik ağacının tepeden tırnağa donandığını, deliler gibi döndüğünü, döndükçe yumak yumak çözüldüğünü ve çözüldükçe küçüldüğünü söyler. Sonra bu ağaç şairin ağzında masmavi bir eriğe dönüşür ve dokundukça dudaklarını yakar. Bu şiirde şair, yüreğinde sevgilisine duyduğu aşkı erik ağacına benzetir. Bu ağaç, dallarıyla, meyveleriyle kökleriyle şairin yüreğini esir almıştır ve bu ağacın meyveleri de tıpkı aşkın kendisi gibi yakıcıdır. Şair bu meyvelere dudaklarını dokunduramaz, çünkü bu meyveler dudaklarını yakar.

*İstanbul Destanı*¹³ adlı şiirde şair, İstanbul’u düşününce aklına bir sepet kınalı yapıncak geldiğini söyler. Bundan sonra ise şairin kadınla kınalı yapıncak arasında bağ kurduğu görülür. Bu kadın boylu posludur, dudaklarında kınalı yapıncanın balı vardır ve güzelliği o kadar sarhoş edicidir ki şair onun için “bir şarap mahzeninde doğmuş olmalı” ifadesini kullanılır. Bu şiirde de diğer kadın meyve özdeşliği kurulan şiirlerde olduğu gibi kadın meyve ve haz arasında kuvvetli bir münasebet kurulmuştur.

*Yeşil*¹⁴ adlı şiirde şair “Kiraz ucuz kadınlar pahalı” mısrayla kadınlarla kiraz arasında özdeşlik kurar.

⁹ Cahit Sıtkı Tarancı, *Otuz Beş Yaş Bütün Şiirleri*, Can Yayınları, İstanbul: Tarihsiz, s.137.

¹⁰ Eyuboğlu 1985, s.57.

¹¹ Eyuboğlu 1985, s.124.

¹² Eyuboğlu 1985, s.173.

¹³ Eyuboğlu 1985, s.180.

¹⁴ Eyuboğlu 1985, s.81.

*Kırk Odalı Konak*¹⁵ adlı şiirde kadının sesi için “Sesi, bir muz kadar lezzetli” ifadesi kullanılmıştır.

Şairin Dünyası ve Meyve:

*Paramparça*¹⁶ adlı şiirinde şair, “Ağaç bütün / Işık bütün / Meyve bütün / Benim dünyam paramparça” diyerek kendi dünyasını anlatırken tabiata ait unsurları kullanmış, bu vesileyle tabiata duyduğu yakınlığı ifade etmiştir.

*Sitem*¹⁷ adlı meşhur şiirine şair, “Önde zeytin ağaçları arkasında yâr / Sene 1946 / Mevsim / Sonbahar” diye başlar. Şiirin devamında şairin çok büyük bir acının pençesinde kıvrandığı görülür. Bu durum şairin biyografisiyle yakından ilgilidir. 1946, şairin “Karadutum” dediği sevgilisinin öldüğü yıldır. Şair sevgilisine şu sözlerle hitap eder:

Önde zeytin ağaçları neyleyim neyleyim
Dalları neyleyim.
Yâr yoluna dökülmedik dilleri neyleyim
Yâr yâr
Seni kara saplı bir bıçak gibi sineme sapladılar
Değirmen misali döner başım
Sevda değil bu bir hışım
Gel gör beni darmadağın
Tel tel çözülp kalmışım
Yâr yâr
Canımın çekirdeğinde diken
Gözümün bebeğinde sitem var.

Bu şiirde şairin kullandığı “canımın çekirdeği” ifadesinden hareketle şairin kendisi ile meyve arasında özdeşlik kurduğu söylenebilir.

*Tadım Benim*¹⁸ şiirinde şair “İçimde bir meyve büyür / Acı mı tatlı mı bilmem / İçimde bir meyve büyür / Diri olmasına diri / Ağır olmasına ağır / Böylesine tadım benim, tuzum benim / Dal dayanmaz can dayanır” mıs-

¹⁵ Eyuboğlu 1985, s.50.

¹⁶ Eyuboğlu, 2002, s.31.

¹⁷ Eyuboğlu 1985, s.103.

¹⁸ Eyuboğlu, 1985, s.111.

ralarıyla kendisini bir ağaca benzetir ve içinde bir meyvenin dallanıp budaklandığını ifade eder. Fakat bu öyle bir meyvedir ki, bu meyveye dal dayanmaz, ama şairin canı dayanır.

*Yeşil*¹⁹ adlı şiirde şair, “Ellerin dert görmesin dut ağacı / Tomur tomur tomurcuklanıyor kanımda südün / Dört mevsimi bir nefeste içip büyüdüm / Sevincinden birer birer çatlıyor dallarım / Baştan başa donanıyor damarlarım / İsterse bir saniye sürsün ömrüm artık doyarım.” Mısralarıyla bu defa kendisini bir ağaç olarak tasavvur eder.

Şair *Bahar-ı Teranedar*²⁰ adlı şiirinde “Olgun bir dut ağacı gibi sarsılan göklerimden / Rüyalar dökülüyor / Yıldızlar dökülüyor / Bir yıldırım hızı ile toprağa saplanıp kalan çocukluğum / Kızıl bir havuç gibi yerinden sökülüyor” mısralarında kendi iç dünyası ile meyve arasında paralellik kurmuştur.

Şairin eşine hitaben yazdığı *Eren’e Mektup*²¹ adlı şiirde insanla meyve arasında bağlantı kurulur. Verimli insan meyve veren ağaca benzetilir: “Ne güç bir ağaç misali meyve verebilmek / Sonra kendi ellerimizle devşirebilmek kendi meyvemizi / Uzatabilmek insanlara; alın taze taze diyebilmek / Bir ağaç kadar titiz, bir ağaç kadar temiz / Bir ağaç kadar hilesiz hurdasız ve peygambercesine ahmak / Sormadan çektiğimiz çilenin hesabını / Meyvelerimizin cana değdiğini duymak.”

*Sevda Üstüne*²² şiirinde şair, insan ve meyve arasında özdeşlik kurar ve insanın da meyve ağaçları gibi verimli olması gerektiği görüşünü savunur: “Bir tek meyve veren dalı kesmeli / İnsan dediğin derya misali / Üstünde milyonlarca dalga / İçinde kıyametler kopmalı / İnsan dediğin derya misali / Uçsuz bucaksız olmalı.”

*Karanlığın Eti*²³ adlı şiirde şair “Ben bir meyve ağacıyım” mısrasını kullanarak kendisini meyve ağacı gibi düşünür.

¹⁹ Eyuboğlu 1985, s.81

²⁰ Eyuboğlu, 1985, s.59.

²¹ Eyuboğlu, 1985, s.128.

²² Eyuboğlu, 1985, s.153.

²³ Eyuboğlu, 1985, s.313.

Tabiat, Ağaç ve Toprak Sevgisi:

*Şehirdekilere Gazel*²⁴ adlı şiirinde Bedri Rahmi, ağaçların birer birer yok edilmesiyle çirkin beton yığınlarına dönüşen şehrin içindeki duyarsız insanlara seslenir. Bu insanların toprakla, ağaçla, tabiatla kopukluklarından bahseder ve ağaçların böyle insanlara meyve vermesini anlamsız bularak bu konudaki isyanını “Ağaç meyvelerini yiyebilse” mısraıyla dile getirir.

*Açıl Toprak Açıl*²⁵ adlı şiirde, “Açıl toprak açıl! / Yabani incirin dallarına süt yürüsün. / Bize meyvelerini dirhem dirhem sunan / Emektar ağaçlarından özünü / Piç fidanlarından meyveni esirgeme / Bize gölgesinden başka / Verecek şeyi olmayan kısır dallar; / Yepyeni meyvelerle bezensin” mısralarında şairin toprağa, ağaca, meyveye candan, sıcak, coşku dolu bir dille seslendiği görülür.

Şair, *7 Tane Erik Ağacı*²⁶ adlı şiirinde biraz da ironik bir üslup kullanarak yedi tane erik ağacının yerine apartman yapmak için kesilişini ve bundan duyduğu acıyı anlatır. Şiirde yedi erik ağacı insana benzetilmiş, ağaçların saçlarından tutulup birer birer köklerinin sökülmesi anlatılmıştır. Şimdi ise onların yerine ensesi ceketinden iki parmak dışarda, üç katlı, tombalak, hacıyatmaza benzeyen bir apartman kurulmuştur. Şair şiirini, sıska, çelimsiz fakat son yaprağına, son eriğine kadar cömert olan bu yedi erik ağacına veda ederek bitirir.

*Delî mi Ne*²⁷ adlı şiirde şair biraz da mizahi bir üslupla üzerinde taşıyamayacağı kadar çok meyvesi bulunan bir vişne ağacını anlatır. Vişneye “delifişek” diye seslenir ve “boyuna posuna bak bastıbacak, dalların kırılacak” diye senli benli konuşur.

*Ağaca Bak*²⁸ adlı şiirde şair sırasıyla; tohuma, fidana, ağaca ve meyveye duyduğu sevgiyi mısralara döker. Bu şiirde geçen meyve elmadır.

²⁴ Eyuboğlu, 1985, s.79.

²⁵ Eyuboğlu, 1985, s.33.

²⁶ Eyuboğlu, 1985, s.157.

²⁷ Eyuboğlu, 1985, s.229.

²⁸ Eyuboğlu, 1985, s.353.

Şairin, Oğlu Mehmed'e Hitaben Yazdığı Şiirlerde Meyve

Şairin Oğlu Mehmed'e hitaben yazdığı şiirlerde de meyve motifini kullandığı görülmektedir. Bu şiirlerden *Oğlum Mehmed'e Gökyüzünü Takdim Ederim*²⁹ başlıklı şiir ile *Oğlum Mehmed'e Meyvelerimizi Takdim Ederim*³⁰ başlıklı şiirde şair dut ve ölüm arasında paralellik kurmuştur. *Oğlum Mehmed'e Meyvelerimizi Takdim Ederim* adlı şiirde şair, oğluya meyvelerin kendisinde uyandırdığı çağrışımları paylaşır. Bu şiirde şair, insanla meyve ve tabiat arasında çoşkulu bir dostluk kurmuştur: “Isır meyveleri tosunum birer birer / İnsan oğlu cennetlerin en güzeline / Meyveleri ısırarak gider. / Oğlum Mehmed'e meyvelerimizi takdim ederim / Dilerim Allah'tan / Meyve ağaçları sıralansın ömrün boyunca / Hazzın biri tükenmeden / Öteki yansın dallarda alev alev / Ve rüyalarına salkımların büyüğü dolsun / Cürmün çağla taşlamaktan / Yaran böğürtlen dikenlerinden / Ölümün ağulu dutlardan olsun.”

*Oğlum Mehmed'e Ağaçlarımızı Takdim Ederim*³¹ başlıklı şiirde şair, biraz da mizahî bir üslup kullanarak oğluna ağaçları adeta ikinci evladıymış gibi anlatır: “Şu karşıkı yeşil yumağa ağaç derler / O da senin gibi elimizde büyüdü / Yalnız ne altını kirletir / Ne de öksürürdü. / Biz bu ağaçları uzak ormanlardan getirdik / Meyveleri zehir zıkkım / Dalları diken içerisinde / Köklerini köstebekler kemirirdi / Biz bu ağaçlara evlat gibi baktık tosunum.”

*Sana Acımayı Öğreteceğim*³² şiirinde şair oğluna, “Sana bir incir yaprağına bakmasını öğreteceğim / Kendi avuçlarının içinde seyahati / Ve gökyüzünün her yerde mavi olduğunu öğreteceğim” mısralarıyla tabiatla insan ruhu arasında kurduğu çoşkulu paylaşımı ifade eder.

*Aslımı Ararsan*³³ şiirinde şair oğluna “Aslımı ararsan / Biz bu dünyada her şeyi olmuş bitmiş bulduk” mısralarıyla başlayarak tabiatdaki düzenin dünya var olduğundan beri böyle gelip böyle gittiğini, insanoğlunun var olan düzeni hazır bulduğunu biraz da mizahi bir üslupla anlatır ve mey-

²⁹ Eyuboğlu, 1985, s.37.

³⁰ Eyuboğlu, 1985, s.39.

³¹ Eyuboğlu, 1985, s.40.

³² Eyuboğlu, 1985, s.41.

³³ Eyuboğlu, 1985, s.43.

veyi şu mısralarda kullanır: “Petekler dolmuş ağzına kadar / Narlar yarılmış / Aslını ararsan / Ne mevsimlerin birbirine değdiği yeri / Ne bulutları ne karanfilleri / Ne yıldızların niçin uçtuğunu / Ne de insanların niçin göçtüğünü biliriz.”

Başlığı Meyve Olan Şiirler:

Bedri Rahmi sanat yazılarının toplandığı *Delifışek Sanat Yazıları* adlı kitabında³⁴ yer alan *Caneriği*³⁵ adlı denemesinde, “can” kelimesini tesadüfen seçmediğini “can” kelimesinin dilimizin en çok işlenmiş, en iyi bilmiş, en lezzetli kelimelerinden biri olduğunu söylemektedir.

Şair, *Can Eriği*³⁶ adlı şiirinde “Bir erik kopardım can dalından; / İçi can dolu / Adı can, yaprağı can, lezzeti candır.” Mısralarıyla can eriğinin kendisinde bıraktığı çağrışımları okuyucusuyla paylaşmaya başlar, şiirin devamında ise “can” kelimesi şiirde farklı anlamlarıyla kullanılır.

*Karabiber*³⁷ adlı şiirde şair, İzmir’de gördüğü bir karabiber ağacını anlatır. Şair, karabiberin çiçek mi meyve mi tohum mu olduğuna karar veremez. Bu şiirde karabiber ağacı vesilesiyle annesinden de bahseden şair, avuç içi kadar saksılarda asma kütükleri yeşerten annesinin bu ağacı görse sevincinden ağlayacağını belirtir. Bu mısralar, ağaçları, tabiatı, çiçekleri çok seven, onları bir kardeş gibi bağrına basan şairin ilk ağaç sevgisini kimden aldığını göstermesi bakımından manidardır.

*Mavi Portakal*³⁸ adlı şiirde şair, masal unsurlarını şiirinde kullanır. Şaire göre mavili turunculu portakalı beraberce iştahla ısırılmışızdır ve dudaklarımızın kenarından zamanın balı damlamıştır. Mavi portakalın kabuklarını Tuna’ya, çekirdeklerini ise Akdeniz’e atmış dünyamıza dünya gözü ile bakmışızdır.

*Mürdüm*³⁹ adlı şiirde şair mürdüm ağacını büyük bir sevgiyle anlatır: Bu ağaç telli, pullu gül fidanı boyludur. Dalına saksıya konar, beline

³⁴ Bedri Rahmi Eyuboğlu, *Delifışek Sanat Yazıları*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1975.

³⁵ Eyuboğlu, 1975, s.26.

³⁶ Eyuboğlu, 1985, s.29.

³⁷ Eyuboğlu, 1985, s.168.

³⁸ Eyuboğlu, 1985, s.212.

³⁹ Eyuboğlu, 1985, s.227.

salıncaklar kurulur, yoluna kurbanlar adanır. Şair, şiiri ağacın ağzından söylediği şu tekerleme ile bitirir: “Bir ağacım adım mürdüm/ Efendim istedi büyüdüm /Uzadım geçtim boyunu /Gölgeme kurdum evimi”

*Badem*⁴⁰ adlı şiirde mizahi bir üslup kullanan şair, badem çeşitlerini saydıktan sonra “Ulan badem deli edersin adamı” mısraıyla şiiri bitirir.

*Çitlenbik*⁴¹ adlı şiirde şair çitlenbik ağacından “komşu çitlenbik” diye bahseder.

*İri Şeftali*⁴² adlı şiirde şair doğrudan şeftali ağacına hitap eder ve onu eken, kurttan kuştan koruyan, huyuna suyuna titreyen, evlat gibi devşiren, öpe öpe sandıklayan köylü ellerine minnettarlığını ifade eder ve sonunda “Senden aldığımız kadarını sana verebileceğimiz günler gelmeyecek mi?” ifadesiyle köylülerimize emeğinin karşılığının verilmemesinden dolayı duyduğu ezikliği anlatır.

*Elmanın Kabuğu*⁴³ adlı şiirde şair biraz da mizahi bir üslupla elmayı kabuğunu soyarak yiyenlere çıkışır ve soyulmuş elmanın cascavlak kalacağını tir tir titreyip üşüyeceğini söyler. Ona göre gül yanaksız elma beş para etmez, zaten armudun iyisini ayılar, elmanın soyulmuşunu da kibarlar yer.

*Üzüm Yeşili*⁴⁴ adlı şiirde şair “Gel benim üzüm yeşilim” mısramı şiir boyunca tekrar eder. Üzüm yeşiliyle birlikte zeytine, çam ağacına, nar ağacına ve Trabzon üzümüne gitmek ister. Aynı zamanda ressam olan Bedri Rahmi, renklere şiirler yazmış, onları şiirinde kişileştirerek kullanmıştır. Üzüm yeşili de bunu mizahi bir üslupla gerçekleştirdiği şiirlerinden biridir.

Baharın ve Yazın Müjdeleyicisi Olarak Meyve:

*Hele Bir Başlasın*⁴⁵ adlı şiirinde şairin “Hele bir başlasın ılık yaz yağmurları. İçimdeki çocuk! / Dudaklarında kalın kabuklu bir portakal kokusu, / Tabanlarında, kınalı keklükleri bol dağların rüzgarı karıncalansın... / Hele bir kere dallarda sallansın / İri kalçaları şeftalilerin / Hele bir armut

⁴⁰ Eyuboğlu, 1985, s.279.

⁴¹ Eyuboğlu, 1985, s.282.

⁴² Eyuboğlu, 1985, s.337.

⁴³ Eyuboğlu, 1985, s.339.

⁴⁴ Eyuboğlu, 1985, s.358.

⁴⁵ Eyuboğlu, 1985, s.53.

ağacı temmuzu yüklensin / Hele bir kerrecik daha yalınayak yere değsin
içimdeki çocuk” mısralarıyla meyveleri baharın ve yazın müjdecisi olarak
kullandığı görülmektedir.

*Kiraz Ayı*⁴⁶ isminde bir deneme kitabı da olan şair, aynı adlı deneme-
sinde kiraz için şu ifadeleri kullanır: “Bence kiraz baharla yazın kucaklaş-
malarından doğan kırmızı, ılık bir öpücüktür.” *Kiraz Ayı Geliyor*⁴⁷ adlı şiir-
de de şairin kirazı yazı müjdeleyen meyve olarak kullandığı görülür:
“Kiraz ayı geliyor çocuklar! İlk gün onar tanelik kiraz demetleri / Sonra
ağzına kadar dolu kiraz sepetleri / Daha sonra pembe bir çift kulağın arka-
sından bakan sarı kirazların bal rengi gözleri / Ve nihayet boşalan sepetler
/ Boşalan evler kadar boş kiraz ağaçları (...)”

Geçmişe Özlem:

*Bir Gemi Vardı*⁴⁸ şiirinde şair, Yafa portakalları taşıyan bir gemiyi
anlatırken meyve motifini geçmişe özlem unsuru olarak kullanır. Bu gemi
büyük, beyaz ve rahattır. Gamsız, kasvetsiz ve kalender, şarkılar içinde
gelip şarkılar içinde gitmektedir. Tam şairin evinin önünde durmaktadır.
Ancak bir gün savaş çıkar ve gemi de hayale karışır. Bu şiirde şair, Yafa
portakalları taşıyan beyaz gemi vasıtasıyla çocukluk günlerini hatırlar ve o
günlere derin bir özlem duyar.

Doldurma Mısra Olarak Meyve Motifinin Kullanımı

*Yar Yüreğim Yar*⁴⁹ şiirinde “Elmayı ikiye böldüler / İçinden kurt çıktık-
ğın gördüler” mısralarını şiire başlamak için doldurma mısra olarak kul-
lanıldığı görülür.

*Durulsana*⁵⁰ şiirinde “Dalları bastı kiraz / Yolları kesti kiraz” mısraları
da doldurma mısra olarak kullanılır.

*Susadım*⁵¹ şiirinde “Üç tane elma soydular üç tane portakal” mısraının
kullanımı da benzer şekildedir. Ayrıca bu şiirdeki “Seni düşündüm kadı-

⁴⁶ Bedri Rahmi Eyuboğlu, , *Kiraz Ayı Yazılar 1936-1938*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2003.

⁴⁷ Eyuboğlu, 1985, s.54.

⁴⁸ Eyuboğlu, 1985, s.95.

⁴⁹ Eyuboğlu, 1985, s.69.

⁵⁰ Eyuboğlu, 1985, s.93.

⁵¹ Eyuboğlu, 1985, s.62.

nım şükrederek / Su gibi aziz olasın her daim / Ekmek kadar mübarek” mısraları da Cahit Sıtkı’nın *Desem ki* şiirini hatırlatır.

*Müjde*⁵² şiirinde “Portakal kabuğundan / Kavun diliminden” mısraları doldurma mısra olarak kullanılır.

*Elhamdülillah*⁵³ şiirinde “Meyveler birbirlerini ısırmadan büyüdüler / Büyük balıklar küçük balıkları yedi / Biz de büyük balıkları yedik” mısralarıyla şiire giriş yapılır.

*Türküler Dolusu*⁵⁴ şiirinde “Kirazın derisinin altında kiraz / Narın içinde nar / Benim yüreğimde boylu boyunca memleketim var” şeklinde şiire giriş mısralarında meyve geçer.

Benzetme Unsuru Olarak Meyve:

Yar Yüreğin Yar şiirinde şair aşkı tasvir ederken “Belki vişne çiçekleri kadar beyaz ılık” ifadesini kullanır.

*Hizmetçiler*⁵⁵ şiirinde “Ayva gibi çürüyen vücut” olarak geçerken meyvenin çürümesi ile vücudun sağlığını yitirmesi arasında benzerlik kurulur.

*Miskin*⁵⁶ adlı şiirde şair, “Gözlerin bir çift kızcılık yaprağı gibi sallanır” mısraında gözlerin hareketi ile yaprağın rüzgarın etkisi ile sallanışı arasında benzerlik kurmuştur.

*Birinci Mektup*⁵⁷ adlı şiirde şair “Güneşin böler günlerimizi / Bir portakal gibi ortasından ikiye / Yarısını kullanın yer, yarısını geceler” mısralarıyla güneş ve portakal arasındaki renk benzerliğinden istifade ederek portakalın ortadan ikiye bölünüşü ile günlerin gece ve gündüz olarak ikiye bölünüşü arasında benzerlik kurmuştur. Bu şiirin devamında “Ve hep aynı meyve, aynı dilimler, aynı hediye gündüzün” mısralarında da benzer bir kullanım olduğu görülür.

*Beşinci Mektup*⁵⁸ şiirinde “Nar taneleri gibi serpip kanımı” mısraıyla, kanın rengi ile narın rengi arasında benzerlik kurulmuştur.

⁵² Eyuboğlu, 1985, s.98.

⁵³ Eyuboğlu, 1985, s.27.

⁵⁴ Eyuboğlu, 1985, s.139.

⁵⁵ Eyuboğlu, 1985, s.72.

⁵⁶ Eyuboğlu, 1985, s.90.

⁵⁷ Eyuboğlu, 1985, s.13.

⁵⁸ Eyuboğlu, 1985, s.21.

*Bahçeler Dolusu*⁵⁹ adlı şiirde şair, “Ve can çilek gibi ağzımda / Her nefes bir erik dalı” mısralarıyla can çileğe, nefes erik dalına benzetilir. Aynı şiirde “Günahı ayva gibi dişlediler” ifadesinde de meyve benzetme unsuru olarak kullanılır.

*Kiraz Ayı Geliyor*⁶⁰ adlı şiirde dağlar kütürdeyerek yarılan bir karpuzla benzetilir.

*Başka Bir Güneşin Altında*⁶¹ başlıklı şiirde “Müstemlekelerini bir muz kadar suhûletle soyanlar” şeklinde muz benzetme unsuru olarak kullanılır.

*Yar Yüreğim Yar*⁶² adlı şiirinde “Nar taneleri gibi gülemedim” mısralarını kullanarak gülmek ile nar arasında benzerlik kurmuştur.

Mizahî Üslupla Yazılmış Şiirlerde Meyve:

Bedri Rahmi'nin bir çok şiirinde mizahi bir üslup kullandığı görülür. Bu başlık altında, meyvelerle, ağaçlarla senli benli bir üslupla konuşan şairin bu üslubu belirgin hale getirdiği şiirlerine bir kaç örnek verilebilir:

Şairin *İkinci İstida*⁶³ adlı şiirinin “Yusufcuk kuşu incir ağacına kondu / Balları damlayan incirleri delik deşik etti / Sonra metelik vermeden çekip gitti / Ben de incirlere uzanacak oldum / Kıyametler koptu” mısralarında böyle bir kullanım vardır.”

Şairin *Deli mi Ne?...*⁶⁴ başlıklı şiirinde “Deli vişne / Deli fişek / Delirdin mi sen / Delirdin mi sen / Dalların Kırılacak / Deli mi ne / Bastıbacak / Boyuna bosuna bak” mısralarında da böyle bir üslup vardır.

*Üçüncü Mektup*⁶⁵ adlı şiirdeki “Nara sormuşlar: -Tanelerin kaç tane? / -Yiyenler saysın bana ne demiş?...” mısraları da benzer bir üslupta yazılmıştır.

*Merhaba*⁶⁶ adlı şiirdeki “Senin canın kiraz çekmiş Şubatın ortasında / Kiraz ağacı ne haltetsin” mısraları da bu üsluba örnek gösterilebilir.

⁵⁹ Eyuboğlu, 1985, s.46.

⁶⁰ Eyuboğlu, 1985, s.54.

⁶¹ Eyuboğlu, 1985, s.298.

⁶² Eyuboğlu, 1985, s.62.

⁶³ Eyuboğlu, 1985, s.24.

⁶⁴ Eyuboğlu, 1985, s.229.

⁶⁵ Eyuboğlu, 1985, s.17.

⁶⁶ Eyuboğlu, 1985, s.350.

Deyim ve Atasözlerinin İçinde Meyvenin Kullanımı

*Güzel ile Faydalı*⁶⁷ şiirinde “ocağına incir dikmek” deyimini geçer.

*Türküler Dolusu*⁶⁸ şiirinde “Elma dalından uzağa düşmez.” şeklinde atasözü olarak geçer.

*Sabır ile Koruk*⁶⁹ şiirinde “Sabır ile koruk helva olsaydı” dizesiyle atasözüne telmih yapılır.

*Ebabil Kuşları*⁷⁰ adlı şiirinde “Kel ölür sırma saçlı olur, kör olur badem gözlü olur.” şeklindeki atasözü geçer.

Bu çalışmada, Bedri Rahmi Eyuboğlu'nun tüm şiirleri taranmış ve içinde meyve geçen şiirleri tasnife tâbî tutulmuştur. Bu tasnif neticesinde şairin meyve motifini birbirinden çok farklı amaçlarla, çok geniş bir çerçevede kullandığı tespit edilmiştir. Esasen sanatkâr için malzemenin sınırı yoktur. O, herkesin sıradan bir bakışla baktığı bir nesneyi sanatına malzeme yapabilir ve neticede sanat eseri ortaya çıkar. Bu çalışma sonucunda görülmüştür ki Bedri Rahmi de sofraların lezzetli misafiri olan meyveyi eserinin malzemesi haline getirmiş ve onu zengin çağrışım gücüyle bambaşka bir varlık haline getirerek eserlerinde kullanmıştır.

“THE USAGE OF FRUIT MOTIF IN THE POEMS OF BEDRI RAHMI”

Abstract

In this work, by searching Bedri Rahmi Eyuboğlu's poem books, it has been discovered his poems which have motif of fruit in; by setting out this discovery, it's examined the forms of his using fruit motif in his poems item by item. As a conclusion of this study, it was brought to light that the Poet had used fruit motif in his 64 poets. Besides, it's figured out that the interest of the Poet to fruits is not limited only by his poems; also he used fruit motif in his proses. With this work, it has been discovered that the interest of Bedri Rahmi to fruit is relevant to his being painter. As a result of this work it has been seen that, as an artist, Bedri Rahmi had used fruit motif with diferent aims, in these usages, enriching fruit by connotations, brought the fruit as an important part of art.

Keywords

Bedri Rahmi, poem, fruit, motif, painting.

⁶⁷ Eyuboğlu, 1985, s.115.

⁶⁸ Eyuboğlu, 1985, s.139.

⁶⁹ Eyuboğlu, 1985, s.225.

⁷⁰ Eyuboğlu, 1985, s.71.

JOHN RYLANDS KÜTÜPHANESİ'NDE BULUNAN
TÜRKÇE YAZMA ŞİİR MECMUALARI

*Murat A. KARAVELİOĞLU**

ÖZET

Türkçe yazma ve matbu eserler bakımından son derece zengin olan John Rylands Kütüphanesi, Türk dili ve edebiyatı konularında çalışan araştırmacılar için önemli bir kütüphanedir. Burada kayıtlı şiir mecmuaları ise başka mecmualarda bulunmayan bazı şiirleri içeriyor olmaları bakımından incelenmeye değerdir. Bu bakımdan kütüphanedeki yazma şiir mecmualarının tanıtılması ve içerikleri hakkında bilgi sunulması gerekli görülmüştür. Yapılacak yeni metin neşri çalışmalarında uzaktaki bu eserlerimizin de katkıda bulunacakları düşünülmüş ve böylece şiir mecmualarının edebiyat tarihi ve metin neşri konularındaki önemine işaret etme amacı güdülmüştür.

Anahtar Kelimeler

John Rylands Kütüphanesi, şiir mecmuası, Türkçe yazma eser, gazel, kaside.

İngiltere'nin Manchester şehrindeki John Rylands Kütüphanesi, şehrin en işlek caddelerinden biri olan Deansgate Caddesi'nde bulunmaktadır. Gotik tarzda yapılmış tarihi bir binası vardır. Binanın yapımı on yıl sürmüş ve 1 Ocak 1900 tarihinde hizmete açılmıştır. Sonradan yan tarafına modern mimari tarzında yeni kısımlar eklenmiştir. Kütüphane, 19. yüzyılda yaşamış zengin bir İngiliz olan John Rylands'ın eşi Enriqueta Rylands tarafından eşinin hatırasını yaşatmak için kurulmuş, 1972 yılında Manchester Üniversitesi'nin bir parçası haline getirilmiştir. Çince'den Arapçaya, İngilizce'den Farsçaya, Türkçeden Japoncaya kadar pek çok yazma eseri barındırmaktadır. Yazma eserlerin sayısı bir milyonun üzerindedir. Kütüphanede 250 bin civarında da matbu eser bulunmaktadır. Çeşitli yollarla buraya taşınan bu eserler, itiraf edelim ki büyük bir özenle

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / mkveli@istanbul.edu.tr

korunmaktadır. Her ne kadar vaktiyle kapak ve sayfaların sağdan sola doğru açıldıkları sanılarak numaraları yanlış tarafa yapıştırılmış olsa da bugün okuyucuya sunulduklarındaki dikkatten ve kitapların durumundan, gösterilen özen fark edilmektedir.

Kütüphanede kayıtlı Türkçe eserlerden bazıları şunlardır: *Sultan Osman'ın kütüphanesinin defteri*, *Sultan Abdülhamit'in kütüphanesinin defteri*, *Sultan Mehmet'in kütüphanesinin defteri*, *Ragıp Paşa Kütüphanesi'nin defteri*, *Ayasofya Kütüphanesi'nin defteri*, *Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan bir ticaret anlaşması metni*, *Şeyhi Divanı*, *Mezâkî Divanı*, *Ahmedî Divanı*, *Bâkî Divanı*, *Fâyizî Divanı*, *Atâ Divanı*, *Nazîm Divanı*, *Rızâ Divanı*, *Fıtnat Divanı*, *Yahya Divanı*, *Nakş-ı Hayâl (Âzerî)*, *Kütâb-ı Ebû Ali Sînâ*, *Yûsuf u Zelihâ (Hamdî)*, *Leylâ vü Mecnûn (Fuzûlî)*, *Tevârih-i İran*, *Münşeât-ı Nâbî*, *Hayriyye*, *Hayrâbâd*, *Zeyl-i Siyer-i Veysî*, *Tuhfe-i Harameyn*, *Tuhfe-i Şâhidî*, *Münşeât-ı Kânî*, *Hümâyûnname*, *Nazmü'l-cevâhir*, *Mecâlisü'n-nefâis*, *Leylâ ile Mecnûn (Nevâyi)*, *Lâtîfî Tezkiresi*, *Âşık Çelebi Tezkiresi*, *Hasan Çelebi Tezkiresi*, *Şeceret-i Türk*, *Salamân u Absâl*, *İskendername (Ahmedî)*, *Netâyicü'l-fünûn*, *Şâh u Gedâ*, *Kıyâfetnâme*, *Makâlât-ı Hacı Bektâş-ı Velî*, *Selimname (Celâlzade)*, *Subhatü'l-ahbâr (Yusuf Abdüllâtîf)*, *Seyahatname (Evlîya Çelebi)*, *Takvîmü't-tevârih*, *İbn Haldun Tarihi Tercümesi (Pirizade Mehmet Salih)*, *Bâbürrname*, *Sefâretname-i Fransa*, *Peçevî Tarihi*, *Nişancı Tarihi*, *Şerh-i Pend-i Attâr (Bursevî)*, *Şerh-i Divan-ı Hâfız (Muslihiddin Mustafa)*, *Zafername (Karaçelebizade)*, *Ataî'nin hamsesi*, *Veysî'nin nesirleri*, *Lugat-ı Ni'metullah*, *Hz. Mevlana menakıbı*, *dua kitapları*, *mektuplar*, *kırk vezir hikâyeleri*, *Nasreddin Hoca hikâyeleri*, *vefâyâtlar*, *vakfiyeler*, *şîir mecmuaları*, *ferva mecmuaları...*

Yukarıda isimlerini sıraladığımız eserler içinde şîir mecmualarının ayrı bir yeri vardır. Çünkü buradaki mecmualarda yer alan şîirlerin bir kısmı Türkiye veya Avrupa'nın başka kütüphanelerinde bulunmamaktadır. Mesela Zâtî'nin bazı kasideleri, *Atâ Divanı* gibi eserlerin yalnızca buradaki mecmualarda kayıtlı oldukları düşünüldüğünde kütüphanenin Türkçe yazmalar bakımından önemi belirlemektedir.

Mecmualar, edebiyat tarihinin yazılmasında ve metin neşrinde büyük öneme sahiptirler. Özellikle, çoğu zaman edebi bilgisi olan ve zevk sahibi kimseler tarafından derlenmiş olduklarından sağlıklı metin neşri için vazgeçilmez kaynaklardırlar. İsimleri tezkirelere dahi girmemiş olan şairleri ve şîirlerini mecmualarda bulmak mümkündür. Divanı olmayan

veya divanı günümüze ulaşmamış şairlerin şiirlerini de yine bu eserlerde bulabiliriz. Divanını tanzim ettikten sonra şiir yazmaya devam eden kimi şairlerin dışarıda kalan bu şiirleri de mecmualarda karşımıza çıkabilmektedir. Nazire mecmualarında ise devirlerin edebiyat modasını, etkileşimleri ve yönelişleri takip etmek mümkün olmaktadır. Bu bakımdan şiir ve nazire mecmuaları, edebiyat tarihinin kaynak eserlerinden sayılırlar. Klasik Türk edebiyatında mecmualar üzerine son yıllarda çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bu yüzden mecmua hakkında bilinenleri tekrar etmekten kaçınıyor, bu çalışmalardan bazılarını zikretmekle yetiniyoruz¹.

¹ İsmail Hakkı Aksoyak, “Müşterek Şiir Söyleme Geleneği”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 8, Sivas 1999, s. 239-254; Hasan Aktaş, “Nazirecilik Geleneği ve Çağdaş Şiirimizin Ufukları”, *Hece*, 53-54-55, Mayıs-Haziran-Temmuz 2001, s.282-294; Yaşar Aydemir, “Şairlerin Edebî Kişiliğinin Tespitinde Mecmuaların Rolü”, *TKAED*, yıl: XXXIX, sy. 464, 2001, s. 731-744; Yaşar Aydemir, “Şiir Mecmuaları ve Metin Teşkilinde Mecmuaların Rolü”, *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi [Bilig: Bilim ve Kültür Dergisi]*, sy. 19, Ankara 2001, s. 147-155; Samet Azap, *Koyunoğlu Müzesi Kütüphanesi’ndeki 11452 Numaralı Şiir Mecmuası (inceleme-metin)*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi 2010; Savaşkan Cem Bahadır, *Pervâne Beg Mecmû’atü’n-Nezâir 261^a-291^a, Transkripsiyonlu Edisyon Kritikli Metin*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi 2006; Ramazan Bardakçı, *Bir Şiir Mecmuası ve Divan Şiirinde Mazmun Kavramı*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi 2002; Fatma Baş Çetinkol, *Pervane Beg Nazire Mecmuası Mecmû’atü’n-nezâ’ir 416^b-440^b Transkripsiyonlu Metin*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi 2004; Tuğba Başer, *Pervane Beg Nazire Mecmuası 557^a-580^b Transkriptli, Edisyon Kritikli Metin*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi 2004; Fatih Başpınar, *Pervane Beg Mecmû’atü’n-Nezâir 315^a-340^a Transkripsiyonlu, Edisyon Kritikli Metin*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi 2003; Üzeyir Bilgin, *Pervane Beg Nazire Mecmuası 131^a-164^b Transkripsiyonlu ve Edisyon Kritikli Metin*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi 2002; Nail Boysak, *Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi’ndeki 1479, 1591, 2752, 3005 Numaralı Şiir Mecmualarının Tanıtımı ve 2752, 3005 Numaralı Mecmuaların Metni*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi 2007; Mustafa Canpolat, *Ömer Bin Mezid Mecmû’atü’n-Nezâ’ir*, TDK Yayınları, Ankara 1982; Ülkü Çetinkaya, *Bir Şiir Mecmuası Üzerine İnceleme ve Değerlendirmeler*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi 2001; İbrahim Demirkazık, *Pervane Beg Nazire Mecmuası 64^b-100^b Transkripsiyonlu ve Edisyon Kritikli Metin*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi 2006; Hidayet Duyar, *Koyunoğlu Müzesi Kütüphanesi’ndeki 11452, 12548, 13596 Numaralı Şiir Mecmualarının Tanıtımı ve 13596 Numaralı Mecmuanın Metni*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi 2007; İdris Eren, *Pervane Beg Nazire Mecmuası 291^a-316^a Transkripsiyonlu Edisyon Kritikli Metin*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi 2002; Arzu Erpik, *Süleymaniye Kütüphanesi Fatih 3849 Numarada Kayıtlı Mecmû’a-i Eş’âr’ın 40b-80a Yapraklarının Tenkitli Metni*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi 2009; Yasemin Ertek Morkoç, *Egridirli Hacı Kemal’in Câmîü’n-nezâir’i (metin ve mecmua geleneği üzerine bir*

inceleme), Doktora Tezi, Ege Üniversitesi 2003; Kâmil Ali Gıynaş, *Milli Kütüphane'deki Yz A 803 Numaralı Mecmuanın Transkripsiyonlu Metni*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi 2009; Aygül Gökyurt, *Pervane Beg Nazire Mecmuası 603^b-624^b Transkriptli Edisyon Kritikli Metin*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi 2004; Ahmet Gözükara, *Pervane Beg Mecmû'atü'n-nezâ'ir 464^b-488^a*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi 2004; Saim Güler, *Pervane Beg Nazire Mecmuası 230^b-261^a, Transkriptli Metin*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi 2006; Özlem Seçkin Güleriyüz, *Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Bölümü 4078 Numarada Kayıtlı 16. Yüzyıla Ait Bir Şiir Mecmuası (51a-100b) (çeviriyazılı metin)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi 2008; Betül Gündoğdu, *Pervane Beg Nazire Mecmuası 30^a-67^b Transkripsiyonlu ve Edisyon Kritikli Metin*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi 2002; Emrah Gündüz, *Koyunoğlu Müzesi Kütüphanesi'ndeki 13461 Numaralı Mecmuanın Transkripsiyonlu Metni*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi 2010; H. İbrahim Haksever, "Münşeât Mecmualarında Sebeb-i Telif", *Afyon Kocatepe Üniversitesi SBE Dergisi*, 3-1999, Afyon 1999, 3; H. İbrahim Haksever, "Münşeât Mecmuaları ve Edebiyat Tarihimiz İçin Önemi", *Afyon Kocatepe Üniversitesi SBE Dergisi*, 1-1998, Afyon 1999, 3; Bahattin Kahraman, "Bir Şiir Mecmuası", *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, sy. 7-8, Konya 1992-1993, s. 81-116; Turgut Karabey, "Mecmuatü'n-Nezair'in Yeni Bir Nüshasına Dair", *AÜTAED*, sy. 6, Erzurum 1996, s. 67-73; Özgür Karagöz, *Pervane Beg Mecmû'atü'n-nezâ'ir 489^a-512^a Transkripsiyonlu Metin*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi 2004; Murat A. Karavelioğlu, *Mecmûa-i Kasâid-i Türkiyye*, Titiz Yayınları, İstanbul 2011; Ahmet Kavaklıyazı, *Koyunoğlu Müzesi Kütüphanesi'ndeki 13450 Numaralı Mecmuanın Transkripsiyonlu Metni*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi 2010; Bilge Kaya, "Nazire Mecmuaları ve Hisalî'nin Metaliü'n-nezairi", *Uludağ Üniversitesi Fen-Ed. Fak. Sosyal Bilimler Dergisi*, 8/8-2005, 2002, 53; Hasan Kaya, *Pervane Beg Nazire Mecmuası 165^a-199^b Transkripsiyonlu ve Edisyon Kritikli Metin*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi 2002; Tufan Kaya, *Koyunoğlu Müzesi Kütüphanesi'ndeki 13467 Numaralı Şiir Mecmuasının Metni*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi 2007; Sadettin Keklik, *Pervane Beg Nazire Mecmuası, 340^b-368^a Transkripsiyonlu, Edisyon Kritikli Metin*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi; M. Fatih Köksal; *Edirneli Nazmî Mecmû'ü'n-Nezâ'ir (İnceleme-Tenkiül Metin)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2001; M. Fatih Köksal, "Nazire Kavramı ve Klâsik Türk Şiirinde Nazire Yazıcılığı", *Diriözler Aramağam Prof. Dr. Meserret Diriöz ve Haydar Ali Diriöz Hatıra Kitabı*, 215-290, Ankara 2003, s. 215-290; M. Fatih Köksal, *Sana Benzer Güzel Olmaz Divan Şiirinde Nazire*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006; Ayşe Kula, *Pervane Beg Nazire Mecmuası 534a-557a Transkriptli, Edisyon Kritikli Metin*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi 2004; Cemal Kurnaz, "Osmanlı Şair Okulu", *Journal Of Turkish Studies*, 27/II, Harvard 2003, s. 403-420; Günay Kut, "Mecmua", *TDEA*, Dergâh Yayınları, c. 6, İstanbul 1986, s. 170-173; Ahmet Mermer, "XV. Yüzyılda Yazılmış Bilinmeyen Bir Nazire Mecmuası ve Aydınlı Visâlî'nin Bilinmeyen Şiirleri", *Milli Folklor*, 56, Kış 2002, s. 75-94; İbrahim Öztürkçü, *Pervane Beg Mecmû'atü'n-Nezâir 580^b-603^a*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi 2004; Esra Güzide Parmaksız, *Pervane Beg Nazire Mecmuası 511^b-534^a Transkriptli, Edisyon Kritikli Metin*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi

Jan Schmidt tarafından hazırlanan Türkçe yazmalar kataloğu² başta olmak üzere Michael Kerney tarafından hazırlanan katalog³ ile bazı Türkçe eser kaydı müsveddelerinden hareketle John Rylands Kütüphanesi'nde kayıtlı on bir adet Türkçe yazma şiir mecmuasının varlığı tespit edilmektedir. Bunlardan bir tanesi divanlar mecmuası, beş tanesi çeşitli nazım şekillerini içeren şiir mecmuası, beş tanesi de halk edebiyatı ve rimlerinin bir araya getirildiği cönk tarzında mecmuadır.

1. An Anthology of Poetry, 17

John Rylands Kütüphanesi'ndeki en önemli Türkçe yazma şiir mecmualarından biri olan bu eser 103 varaktır. Az sayıdaki bazı yaprakların zaman içerisinde kopmasından dolayı mecmua birkaç yaprak eksiktir.

tesisi 2004; Mahmut Pehlivan, *Pervane Beg Mecmû'a-i Nezâ'ir 439^b-464^a*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi 2004; İbrahim Sevinç, *Pervane Beg Nazire Mecmuası I^a-29^b Transkripsiyonlu Edisyon Kritikli Metin*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi 2001; İ. Murat Soyer, *Pervane Beg Nazire Mecmuası 368^b-391^a Transkripli, Edisyon Kritikli Metin*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi; Kısmet Gül Şener, *Pervane Beg Nazire Mecmuası 392^a-415^b Transkripsiyonlu Edisyon Kritikli Metin*, İstanbul 2002; Sahibe Şıra, *Bosnalı Teberdâr Mustafa Efendi ve Ona İzâfe Olunan Mecmuadaki Eserler*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi 2008; Ali Nihat Tarlan, "Eski Mecmualar Arasında", *TDED*, c. 1, sy. 2, İstanbul 1946, s. 122-137; Ali Nihat Tarlan, *Şiir Mecmualarında XVI ve XVII. Asır Divan Şairleri Revânî-Hayretî-Hâverî-Âhî-Peyâmî-Sânî*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1949; Erdoğan Taştan, *Pervane Beg Nazire Mecmuası 199^b-230^b Transkriptli, Edisyon Kritikli Metin*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi 2001; Semra Tunç, "Konya Mevlana Müzesi Kütüphanesi 2455 Numarada Kayıtlı Bir Şiir Mecmuası", *Selçuk Üniversitesi SBE Dergisi*, 6-2000, Konya 1992, 42; Mustafa Uzun, "Mecmua", *DİA*, c. 28, Ankara 2003, s. 265-268; Ozan Yılmaz, "Metin Te'sisinde Şiir Mecmualarının Katkısına Bir Örnek: Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonu 5214 Numaralı Mecmua ve Muhtevası", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, sy. 1, İstanbul 2008, s. 255-280; Yakup Yılmaz, *Pervane Beg Nazire Mecmuası 99^b-129^a Transkripsiyonlu, Edisyon Kritikli Metin*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi 2001; Ali Cânîp Yöntem, "Edebî ve Târihî Tedkiklere Yarayacak Eserlerden: Bazı Mecmualara Dâir", *Hayat*, nr. 32, 7 Temmuz 1927, s. 103-104.

² Jan Schmidt, *A Catalogue of The Turkish Manuscripts In The John Rylands University Library of Manchester*, tarihsiz. Kataloğun yeni baskısı için bkz. Jan Schmidt, *Catalogue of The Turkish Manuscripts In The John Rylands University Library at Manchester*, Brill Press, Leiden-Boston 2011.

³ Michael Kerney, *Catalogue of Turkish Manuscripts Belonging to The Earl of Crawford*, 1892.

Sayfa numaraları sonradan verildiğinden kopan yapraklar ancak müşir veya şiirlerin eksikliği ile fark edilebilmektedir. Herhangi bir başlık bulunmadığı gibi derleyeni de belli değildir. 2a sayfasının baş tarafında bulunan mühür okunamaz haldedir. Bundan başka değişik sayfalarda çok sayıda mühür olmakla birlikte sadece “Muhammed Nâbî Şiddîkî” ismi okunabilmektedir. Maalesef eserin sonunda da bir vakıf veya temellük mührüne rastlanmamakta ve bir tarih belirtilmemektedir. Eser, etrafı cetvelli meşin bir cilde sahiptir. Cildin ön ve arka yüzleri siyah, sırtı ise bordo renklidir. Şemse ve miklep bulunmaz. Sayfalara gelince, ilk 9 varak cetvelli olup sonrakilerde cetvel yoktur. Her sayfada düzenli olarak müşir konulduğu görülmektedir. Hiç kurt yeniği ya da rutubet etkisiyle oksitlenmeye rastlanmayan eserin sonradan tamir gördüğü anlaşılmaktadır. Kimi sayfalarda karalama ve düzeltmeler bulunur.

Nestalik hat ile kaleme alınmış olan mecmuada gazel ve kaside nazım şekilleriyle yazılmış çok sayıda şiir yer almaktadır. Baş tarafta Zâtî'nin 33 kasidesi bulunur (vr. 1b-37b), ardından gazellere geçilir. Gazellerin bulunduğu sayfalarda Âhî, Figânî gibi şairlere ait kasidelerin der-kenar olarak kaydedildiği göze çarpar. Mecmuada şiirleri yer alan şairler şunlardır: Âhî: [39 gazel; 38a-b, 39a-44b], Âlî: [1 gazel; 23a], Askerî: [1 terci'-bend; 82a-86b], Bâkî: [118 gazel; 45a-47b, 50a-52b, 96a-103b], Cafer: [7 kaside; 1b, 48a-b, 30a-33b, 34b-37a, 43b-44b, 91a-92b ve 6 gazel; 49a-b], Celîlî: [2 gazel; 76a], Çeşmî: [1 gazel; 50b], Emrî: [81 gazel; 43a, 62a-68b], Fevrî: [2 terci'-bend; 61b, 78a-79a], Feyzî: [1 gazel; 27a-b], Figânî: [7 kaside; 38a-43a ve 40 gazel; 69a-75b], Firâkî: [1 terci'-bend; 79a-80a], Hâtifi: [1 gazel; 76a ve 1 terci'-bend; 77a-b], Hilâlî: [1 gazel (Zâtî'ye nazire); 88b], Hâverî: [1 gazel; 75b], Hayâlî: [39 gazel; 81a-87b], İshak: [2 gazel; 76b], Kâsımî: [1 gazel; 50b], Kıyâsî: [1 terci'-bend; 81a-b], Mesîhî: [48 gazel; 53a-60b], Necâtî: [64 gazel; 53a-62a, 77a-80b], Rahmî: [33 gazel; 45a-47b, 50a-52b, 75b], Sun'î: [20 gazel; 69a-72b], Ubeydî: [2 gazel; 47a, 51a ve 1 terci'-bend (Askerî'ye nazire); 85b-87b], Ulvî: [1 terci'-bend; 80b], Usûlî: [24 gazel; 73a-76b], Vasfî: [1 gazel; 20a], Za'fî: [1 gazel; 71b], Zâhidî: [1 gazel; 89b], Zâtî: [33 kaside; 1b-37b ve 74 gazel; 48b-49b, 88a-90b, 93a-95b]. Genel bir bakışla imlâyâ dikkat edildiği ve güzel manzumelerin seçildiği görülmektedir. Bu bakımdan, hemen bütün mecmualar için söylenebileceği gibi bu mecmuanın da şiir bilgisi olan, zevk sahibi bir kişi tarafından derlendiği anlaşılmaktadır.

Başı:

Cüş idüp deryâ-yı 'ışkullâh-ı Rabbü'l-'âlemîn
Bir güher halk eyledi kim şad hezârân âferîn

Sonu:

Cüy-ı eşküm yeñilmez iy Bâkî
Çok döner daği âsiyâb-ı felek

2. An Anthology of Poetry, 62

İlk defa Prof. Dr. Mine Mengi tarafından tanıtılan⁴ mecmua bir divanlar mecmuası olup sadece kütüphanede mevcut şiir mecmualarının değil belki kayıtlı bütün Türkçe yazmaların en kıymetlilerindedir. “Hâzâ Mecmû'a-i ...” başlığını taşıyan eser 534 varak olup 211×121 mm, 187×93 mm ve 133×65 mm ölçülerindedir. Baş tarafında dördü okunamayacak halde beş mühür bulunur. Beşinci mühürde “Muḥammed Fethîzâde” ismi okunmaktadır. Mührün üst tarafına kötü bir yazı ile “Muḥammed Ağa Fethîzâde” yazılmıştır. İç kapağın en üstüne yine kötü bir yazı ile “Temellükühü ez'afü'l-'ibâd Dervîş Hülvî el-Ḥalvetî el-meşhûr be-Ḥelvacıbaşızâde nâle murâdehu” temellük kaydı düşülmüştür. Başka bir kayıтта “Abdülḥayy Muştafa” ismi okunmaktadır. Koyu kahve ve bordo renklerin karışık olduğu meşin cilt şemseli ve mikleplidir. Miklepte de şemse vardır. Eser baştan sona yaldızlı cetvelle çevrilmiştir. Âharlı kâğıt kullanılan mecmuanın bilahare tamir gördüğü anlaşılmaktadır. Hatta sayfa etraflarının kesilmesinden dolayı bazı sayfalarda müşirlerin tamamının veya bir kısmının yok olduğu görülmektedir. Bazı sayfaların koptuğu fark edilse de eksik sayfaya rastlanmamaktadır. Kurt yeniği, oksitlenme vb. hasarlar görülmez, ancak şirazesinin dağılmaya yüz tuttuğu söylenebilir. Müstensih adının ve istinsah tarihinin bulunmadığı mecmua, çok güzel bir nestalik hat ile yazılmıştır.

Mecmuanın baş tarafında bir fihrist bulunur (1b-2a). Fihristte yer alan isimler yaldızla yazılmıştır. Divanı bulunmasına rağmen Helâkî'nin

⁴ Mine Mengi, “Bir Şiir Mecmuası Hakkında”, *Türkoloji Dergisi*, VII, Ankara 1977, 73-78.

ismi fihristte yer almamıştır. En son Bâkî'nin adı yazılmış ve daha sonra “ve şuarâ-yı diğer” ibaresi konulmuştur. Buna rağmen *Bâkî Divanı*'nın ardından eserin bittiği görülür. Bu bakımdan mecmuanın tamamlanmamış olduğu düşünülebilir. Eser, sadece Ahmet Paşa, Necâtî, Zâtî, Bâkî gibi ünlü şairlerin değil Mesîhî, Helâkî, Cafer Çelebi gibi daha az ünlü şairlerin divanlarını da içermektedir. Üstelik Prizrenli Şem'î, Vasfî, Helâkî ve Üsküplü Atâ gibi yurt içindeki ve yurt dışındaki başka kütüphanelerde kaydı bulunmayan şairlerin divanlarını ihtiva ediyor olması bakımından son derece önemlidir⁵.

Toplam 14 şairin divanının bulunduğu mecmuanın içeriği şu şekildedir:

Dîvân-ı Necâtî: [2b-197a], Dîvân-ı Mesîhî: [2b-92a (sayfa kenarında)], Dîvân-ı İshak: [92a-195b (sayfa kenarında)], Dîvân-ı Nizâmî: [195b-239b (sayfa kenarında)], Dîvân-ı Ahmet Paşa: [197b-326a], Dîvân-ı Şem'î: [239b-298b (sayfa kenarında)], Dîvân-ı Vasfî: [298b-332a (sayfa kenarında)], Dîvân-ı Cafer Çelebi: [326b-430a], Dîvân-ı Amrî: (332a-367a (sayfa kenarında)], Dîvân-ı Helâkî: [367a-406a (sayfa kenarında)], Dîvân-ı Kemâl-i Zerd: [406a-436b (sayfa kenarında)], Dîvân-ı Zâtî: [430b-489b], Dîvân-ı Atâ: [436b-459b (sayfa kenarında)], Dîvân-ı Bâkî: [490a-533b (sayfa kenarında)]⁶.

Başı:

Gelûñüz olalum geh ü bî-gâh
Zâkir-i lâilâhe illallâh

Sonu:

Şaçın sevdâsı şeydâ ideli ben zâr u maḥzûnı
Unutdı ḥalk-ı 'âlem kıssa-i Leylâ vü Mecnûnı

⁵ Mengi, agm., 73-74.

⁶ Mengi, agm., 74. Mecmuada yer alan divanların içerikleri ile ilgili bilgiler için bu makalenin 74-78. sayfalarına bakılabilir.

3. A Collection of Poetry, 81

Toplam 57 varak olan eser aslında *Fâizî Divanı*'dır (8b-32b). Zaten dış kapak üzerine sonradan yapıştırıldığı belli bir kâğıt üzerinde eski harflerle açıkça "Dîvân-ı Fâ'izî" başlığı yazılmıştır. Eserin kataloğa mecmua olarak kaydedilmesinin sebebi, 33a sayfasından itibaren başka şairlere ait çeşitli nazım biçimlerinde yazılmış manzumelerin yer alıyor olmasıdır. Mecmuanın mukavva cildi çiçek süslemeli olup sırtı deri kaplıdır. Çiçek motiflerinin dışında şemse, cetvel gibi süslemeler görülmez. Hem cilt hem de sayfalarda ağır hasar bulunmaktadır. Bazı sayfalar kenarlarından yırtılmıştır. Nestalik hat ile yazılan mecmua, 195×135 mm ve 150×100 mm ebatlarındadır. Fâizî'nin şiirlerinin başladığı 8b sayfasına kadar olan kısımda çok düzensiz bir biçimde şiirler, beyitler, mısralar, başlıklar, özel notlar, bir takım hesapları içeren rakamlar ve tarihler bulunur. Bu tarihlerden birinin 1074 olmasına ve mecmuanın ihtiva ettiği şairlere bakıldığında eserin en erken 17. yüzyılın ikinci yarısında derlenmiş olabileceği akla gelmektedir. Baş kısımdaki bu dağınık şiir parçalarının ve çeşitli notların önünde, 1b sayfasında mensur bir metin yer almaktadır. Hayli bozuk bir el yazısı olan bu metnin içeriğine bakıldığında bir dosta veya bir büyüğe yazılmış mektup örneği olduğu ve eserin başına sonradan eklendiği anlaşılmaktadır.

Fâizî'nin, 24 varak tutarındaki şiirlerinden sonra çeşitli şairlerden alınmış şiir örnekleri başlar: Abdî: [1 gazel; 7b], Ahdî: [1 tarih (Tıflî'nin ölümüne); 53a], Âlî: [2 beyit; 6b], Âşık: [1 gazel; 2a ve 1 kıta; 6a], Bâkî: [2 gazel; 4a ve 1 tahmis (Sultan Selim'in gazelini); 56a], Bahâî: [1 tarih (Yeniçeri ağası tarafından yaptırılan bir çeşmeye); 53b], Cevrî: [2 terki-bend; 33a-37a], Edîbî: [1 gazel; 29a], Fâizî: [3 tarih (Âlî, Edîb ve Hisâlî'nin ölümüne); 32a], Fasîhî: [1 gazel; 57a], Fuzûlî: [1 tarih (Kerbelâ'da bir çeşmenin yapımına); 53a], Gafûrî: [1 tarih (İstanbul'da çıkan bir yangına); 53a], Hâlî: [1 beyit; 5b ve 3 gazel; 5b, 54a, 55b ve 1 kıta; 55b], Hamdî: [1 tarih (Tarzî'nin ölümüne); 31b], Hâşimî: [1 tarih (Âhî'nin ölümüne); 53a], Hisâlî: [1 gazel; 28b], İsmetî: [1 gazel; 44b], Kabûlî: [1 gazel; 44a], Kâzım: [1 gazel; 2b], Kemâl-i Ümmî: [1 gazel; 57a], Mecdî: [1 gazel; 55b], Mehmed Ağa: [2 beyit; 3a ve 2 kıta; 54b], Nâilî: [6 gazel; 3a, 4b, 44b, 55b ve 1 kaside; 39b], Nâzî: [1 terci'-bend; 40a], Nazmî: [3 gazel; 3b, 4b ve 1 tahmis (Tal'atî'nin gazelini); 44a], Necâtî: [1 gazel; 5b], Nef'î: [4 kıta (Fâizî, Riyâzî, Nev'îzâde ve Ankâ-yı Acem hakkında);

4b ve 2 kaside (Nev'izâde ve Üsküplü Veysî hakkında); 38a, 38b], Neşâtî: [2 gazel; 3b, 44a], Nisârî: [2 kıta (Fidâî Beğ hakkında); 37a ve 1 tarih (Yeniçeri ağası tarafından yaptırılan bir çeşmeye); 53b ve 1 kıta (Sultan 4. Murat'ın içki ve sigara yasağına); 53b], Remzî: [1 tarih (Mustafa Paşa tarafından yaptırılan bir çeşmeye); 56b], Rızâ: [2 tahmis (Riyâzî'nin ve mahlası bilinmeyen bir şairin şiirini); 38b-39a, 55a], Rûhî: [2 terki-bend; 40b-43a ve 1 tahmis (Nev'î'nin gazelini); 43b], Sıdkî: [1 tarih (Şehzade Mustafa'nın doğumuna); 7a], Şeyhî: [2 kıta; 55b, 56b], Va'dî: [5 gazel; 3a, 4a, 47a, 56b ve 1 tarih (Mustafa Paşa tarafından yaptırılan bir çeşmeye); 53b], Vecîhî: [1 gazel; 38a], Zihnî: [1 gazel; 39a].

Şair sayısının çokluğu yanılgıya sebep olmamalıdır, görüldüğü gibi adı geçen şairlerin çoğundan birer gazel, birer kıta yahut birer ikişer beyit alınmıştır. Asıl büyük kısım Fâizî'nin şiirlerine ayrılmış bulunmaktadır. Çok bozuk bir nestalik ile yazılan eserde şiirler, başlarına kırmızı mürekkepli kalemle “velehü eyzan” kaydı düşülerek ayrılmıştır. Mecmuanın 39a-b varagında Mehmet Ağa, Hâletî, Neşâtî ve Edîb gibi şairlerin beyitleri görülmektedir. Nakşî'nin ünlü “-ân söyler” redifli gazeline Halîlî'nin yazdığı tahmis de sonraki sayfalarda göze çarpar. 45a sayfasında ebced hesabına dair kısa bir bahis yer almaktadır. Ardından Tarzî'nin Vasiyetnamesi gelir (45b-52b). 200 beyti aşkın bu şiirden sonra ise rastgele yazılmış mısra ve beyit karalamaları ile eser sona ermektedir.

Başı:

Cemâlûñ vaşfın iy dilber egerçi tende cân söyler
Lebûñ esrârını anda velîkin râygân söyler

Sonu:

Yüzüñe nice cân kırbândurur 'arz-ı cemâl eyle

4. Majmua-i Kasâid, Manzûme fî Havâss-ı Esmâ-i Hüsnâ, 91

Bir diğer yazma şiir mecmuası olan bu eser 39 varaktan ibarettir. Baş tarafında, köşede “Mecmû'a-i Kaşîde” ibaresi okunmaktadır. Mukavva cildin kenarları ince deri ile çevrili olup cildi cetvelsizdir. Ön ve arka kapak yüzlerinin her ikisi ile miklep ebru işlemelidir. 19 satırdan oluşan sayfalar cetvellidir. 194×120 mm ve 149×75 mm ebatındaki eserin 1b ve 2a

sayfaları rutubetten zarar görmüş ve mürekkebi hafifçe dağılmış olmakla beraber yazı okunabilecek durumdadır. Âharlı kâğıda nestalik hatla yazılmış olup şirazesı hasarlıdır. Bazı sayfalar boş görünmektedir. Bunlardan biri olan 13a'da, sayfanın kenarında "el-Faķır Kâtib Muştafa Aĝa, sene 1118" ibaresi yer almaktadır. 1118 tarihinin milâdi olarak 1706-7'ye teka-bül ettiği düşünöldüğünde ve eserin içeriği dikkate alındığında mecmuanın 17. yüzyıla ait olduğu anlaşılır.

Eserin içeriği řu şekildedir:

Edîb: [1 naat kasidesi; 1b-2b ve 1 fahriye kasidesi; 2b-4b], Fünûnî: [1 terci'-bend; 11a-b], Nâdirî: [1 tahmis (Cevrî'nin bir gazelini); 5a-b], Nâmî: [1 terci'-bend; 10b], Nef'î: [1 kaside; 4b], Nev'î: [1 kaside; 6b-9a ve 1 terci'-bend; 11b-12a], Ulvî: [1 terci'-bend; 10b-11a], Veysî: [1 kaside; 4b]. Bunlardan sonra, 13b'den itibaren İlyâs b. Mecdüddin İsâ'nın *Esmâ-yı Hüsnâ Şerhi* başlamaktadır (13b-39a).

Başı:

Mihr ü meh kim yüz sürerler pâyüña her rüz u řeb
Bendeđi-i dergehünle faħr iderler rüz u řeb

Sonu:

Budur ol yâdigâr-ı İbn 'İsâ
Bunuñla mürde diller itdi ihyâ

5. An Anthology of Poetry, 93

64 varak olan bu şiir mecmuasının mukavva cildi silik ebru süslemelidir. Cildin ön ve arka yüzlerinin dört bir yanı meşin cetvel ile çevrilidir. Sırt kısmı da deri kaplamalıdır. Şemse ve miklep bulunmamaktadır. Nestalik hat ile âharlı kâğıda yazılan mecmuanın hemen hemen tüm sayfaları cetvellidir. 194×117 mm ve 153×77 mm ebatlarında olan mecmuada her şairin şiirlerinin başına "Ġazeliyyât-ı ..." başlığı konulmuş, bir şairin her bir şiirinin başına ise "velehü" ibaresi yazılmıştır. Genellikle her cetvel içine bir gazel yazıldığı görölmektedir. Sayfaların rengi değişkenlik göstermektedir. Bazı sayfalar çiçek motifi filigranlıdır. Müşir birkaç sayfada kullanılmış olup mecmuanın sayfaları karışmıştır. Sonradan tamir gördüğüne dair bir ize rastlanmadığından bu karışıklığın ciltleme esnasında

meydana geldiği tahmin olunabilir. Eserin baş tarafına “Dīvān-ı Bâkî vü Nâbî” ve “Ġazeliyyât-ı Bahâyî Tâlib” başlıkları yazılmıştır. Yazının farklı oluşu, bu başlıkların sonradan ve başkası tarafından yazıldığı fikrini vermektedir. Son sayfa olan 64b sayfasına birkaç beytin karalandığı göze çarpmaktadır.

Mecmuada şiirleri bulunan şairler ve varak numaraları ise şöyledir:

Âgehî: [1 kaside; 54b-55a], Bahâyî: [6 gazel; 12a-13a ve 1 nazire (Tâlib’in gazeline); 16b], Bâkî: [89 gazel; 20a-21b, 23a-28b, 36a-39b, 42a-43b, 45b-52b ve 2 kaside (Sümbül ve Hâtem kasideleri: 32b-36a)], Bekâyî: [2 gazel; 63b], Bezmî: [1 gazel (Fethî’ye nazire); 59a], Emrî: [16 gazel; 22a-b, 29a-b, 30b-31b], Fethî: [1 gazel; 59a], Feyzî: [8 gazel; 10b-12a], Güftî: [1 gazel (Fethî’ye nazire); 59a], Hayâlî: [24 gazel; 40a-41b, 43b-45b, 53b, 56a-b ve 1 tahmis (Necâtî’nin gazelini); 60a-b], Nâbî: [50 gazel; 1b-9b, 19b ve 1 nazire (Tâlib’in gazeline); 16b], Selâmî: [1 terci’-bend; 57a-b], Senâî: [2 gazel; 62b], Tâlib-i Bursevî: [44 gazel; 12b, 13a-19a], Zâtî: [2 gazel; 54a], beyitler: [58a-59b], farklı yazıyla yazılmış beyitler: [59a-62a].

Başı:

Terk-i maṭlabdur bu maṭlab ki ide maṭlab baña
Eyle luṭfuñdan müretteb maṭlabum yâ Rab baña

Sonu:

Cemâl-i meh-veşi güyâ ki maṭla‘u’l-envâr
Ḥaṭ-ı lebinî sorarsañ Bekâyî هيادر

6. An Anthology of Poetry, 169

Cönk (dil) şeklinde tanzim edilmiş olan mecmua 100 varaktır. Bazı yaprakları yeşil ve turuncu renktedir. Kahverengi meşin cildinin ortasında şemse bulunmaktadır. Cildin arka yüzü de şemselidir. Cilt çevresi üç sıra cetvelli olan eserin miklebi ve müşiri yoktur. Sırt kısmından hasarlı olup, 190×70 mm ve 148×40 mm ebatlarındadır. Âharlı kâğıt kullanılmıştır. Yer yer rutubetten etkilenmiş görünse de sayfalarda hasar olduğu söylenemez. Ağaç süslemesi (7b) ve üzerinde iki kumru bulunan servi ağacı süslemesi (8a) olan sayfaya kadarki baş kısımda Nesîmî, Rahmî, Hüdâyî gibi şairlere ait, son derece bozuk bir yazı ile yazılmış 12 ilahi göze çarpmaktadır.

8b sayfasından itibaren medlerin ve imalelerin gösterildiği nefis bir talik hat başlar. Yer yer nesih ile yazılmış sayfalarla da karşılaşmaktadır. 16a'ya kadarki sayfalar, birkaçı hariç cetvelsizdir. 16b'den itibaren cetveli sayfalarda Âlî: [2 gazel; 28b, 75a], Askerî: [3 gazel; 17b-118a ve 19a-b], Azizî: [48 gazel; 23a-b, 25a-26b, 27b, 29a-31b, 34a, 35a-36b, 37b-38b, 40a-41b, 50a-51b, 55a-58b, 65a, 66b, 74a, 75b-78b, 80b-81b, 92a, 95a-b], Bâkî: [5 gazel; 32b, 63a, 67a, 68a, 79a], Bihiştî: [1 gazel; 33b], Celâlî: [1 gazel; 67a], Emrî: [1 gazel; 64b], Fevrî: [1 gazel; 43b], Figânî: [1 gazel; 93a], Hayâlî: [3 gazel; 24a, 39b, 65b], Hayretî: [1 gazel; 27a], Kesbî: [1 gazel; 64a], Makâlî: [1 gazel; 32a], Misâlî: [1 gazel 94a], Murâdî: [1 gazel; 18b], Necâtî: [1 gazel; 39a], Nesîmî: [21 gazel; 9a-11b, 12b-14b, 20a-21a, 42a-b, 44a-49b, 68b-71a, 83a-84a, 86a-91b, 96a-b], Niyâzî: [1 gazel; 66a], Rahmî: [2 gazel; 17a, 43a], Sâkî: [1 gazel; 71b], Sıdkî: [1 gazel; 33a], Sun'î: [1 gazel; 94b], Ubeydî: [2 gazel; 24b, 34b], Ulvî: [1 gazel; 63b] ve Vahdetî: [3 gazel; 28a, 37a, 92b]'nin gazelleri bulunmaktadır. Mecmuanın tamamı ilahi (baş taraf) ve gazellerden oluşmaktadır. Şiirler, cetveller içine çapraz olarak ve beyit aralarında fazlaca boşluk verilmek suretiyle yerleştirilmiştir. Her sayfada yalnızca bir şiir yer alır. Aralarda kimi sayfaların boş olduğu görülmektedir. Bazı yerlerde ağaç ve çiçek motifli süslemelerin devam ettiği göze çarpar.

Başı:

Bizi vahdet hicâbından hâlâs it
Meded ey pây-ı şâhî pây-ı şâhî

Sonu:

Vaşfuında Nesîmî sözini 'arşa çıkardı
Kağı şadefûn incüsü buldı bu nizâmı

7. An Anthology of Songs, 170

Aslında bir cönk olan bu mecmua 67 varaktır. Mukavva cildinin üzeri ince siyah deri kaplıdır. Bilhassa kenarlarından, köşelerinden ve sırt kısmından hasarlı olduğu görülmektedir. Cilt kenarlarındaki sıra sıra çiçek süslemeleri adeta bir cetvel gibidir. Miklep dahi çiçek süslemelidir. Cildin ön ve arka yüzlerinde birer şemse bulunmaktadır. Kâğıdı âharsız

olup talik hat ile yazılmış, kalın uçlu bir kalem tercih edilmiştir. Sayfalar cetvelsizdir.

Katalogdaki adından da anlaşılacağı gibi eser bir şarkı mecmuasıdır. Ancak bunun yanında mani, kıta, semai, türkmani, kalenderi, divani, koşma, beyit, müfred gibi nazım şekillerinde yazılmış manzumeler de ihtiva etmektedir. Bazı sayfaların sonlarında Divan şiirinden beyitlere rastlanır. Mesela 40b sayfasındaki şu beyit pek güzeldir:

Ḥayāl-i bā-kemālūñden cüdāyem şüretā ammā
Degüldür bir nefes ḥālī ḥayālūñ dīde-i dilden

Eserin sonunda bir fihrist yer alır (61b) ve sayfa numarası taşımaz. Şarkının yeri, ilk mısraı ve sayfa numarası ile gösterilir. Mecmuanın en mühim yanı, her şarkının başında makamının belirtilmiş olmasıdır. Buna göre eserde, değişik makamlarda yazılmış pek çok şarkıya rastlanır. Acem aşîrân, bûselik aşîrân, uşşâk, hüzzâm, hicâz, isfahân, tâhir bâselik, beyâtî, hüseyñî, pür-şevk u tarab, hisâr bûselik, arz-ı yâr-ı kürdî, sabâ, araban, râst, segâh, beyâtî bûselik, nişâbûr bûselik, muhayyer, mâhûr... gibi Türk müziğinin eski makamlarında yazılmış onlarca şarkı mecmuada yer almaktadır. Âşık Ömer'in bazı şiirlerine yine burada rastlanmaktadır. Gevherî'nin de bir koşması mecmuada kayıtlıdır.

Başı:

Mâ'îlim ol dil-rübāya
Henüz beñzer toğan aya
Ne belālî gönülüm vardır
Yine düşdüm bu sevdāya

Sonu:

Fihrist: 61b vd.

8. An Anthology of Songs, 171

Baştan 5 sayfa kopmuş olup 26. sayfaya kadar sonradan numara verilmiş olan eser 6. sayfadan başlamaktadır. 26. sayfadan sonra ise numara bulunmamaktadır. Varak olarak değil sayfa olarak numaralandırılmıştır. Mecmua, sonraki düzensiz parçalar ve bir yabancı tarafından eklenen

Lâtin harfli bir iki manzume hariç toplam 48 varaktır. Cetvelsiz, miklepsz ve şemsesiz olan mukavva cildinin üzeri kahverengi ince meşin ile kaplıdır. Sayfalarda da cetvel yoktur. Müşir bulunmayan mecmuada âharlı kâğıt kullanılmıştır. 250×107 mm ölçülerinde olup nesih, nestalik ve rika hatları karışık kullanılmıştır. Mecmuanın sayfaları bir hayli hasarlıdır. Kenarlarında yırtıklar, kopukluklar vardır. Rutubetten yer yer oksitlendiği göze çarpmaktadır. İçeriğinden hareketle 18. yüzyılın ilk yarısında derlenmiş olduğu tahmin edilebilir.

Fiziksel olarak da içerik olarak da bir cönk hüviyetinde olan mecmuada Âşık Ömer'in 57, Gevherî'nin 21, Levnî'nin 7, Kuloğlu'nun 2, Haşmet, Nakşî, Kâtîbî ve Şükûfî'nin birer şiiri yer almaktadır. Bu şiirler çoğunlukla koşma ve semai nazım şekillerindedir. Mecmuanın çok hasarlı olan son birkaç sayfasında bozuk bir yazı ile bir iki şiir karalaması görülmektedir.

Baş:

Olalı bendesi ol bî-vefânuñ
 Hiçbir dem şen olup güldüñ mü gönül
 H̄arâmî gözleri kaçd ider câna
 Hiçbir dem şafâsın sürdüñ mü gönül

Sonu:

'Alinüñ fikri hayâli qalbimi eyler harâb
 Şâlihüñ nâzî şivesi baqrımı kıldı kebâb
 Sevdim bî-hayâi Eyüb dâ'imâ eyler 'itâb
 Ey 'Ömer âhir seni [bir] Muştafâ qurbân ider

9. An Anthology of Poetry and Songs, 172

128 varak olan eser, bir cönktür ve baştan 42 varağı -ilk bir iki sayfadaki karalama şeklinde düzensiz yazılmış beyitler sayılmazsa- boştur. Boş sayfalara da varak numarası verilmiş olmakla birlikte mecmua 42b sayfasından başlamaktadır. 11a varağında "Hâzâ Kitâbü Edvâr" başlığı okunmaktadır. Bu başlığın altında "sene 1200" tarihi yazılıdır. Bu kayda göre eserin, 18. yüzyılın sonlarında derlenmiş olabileceği tahmin edilebilir. Mecmua, gerek fiziksel gerekse içerik özellikleri bakımından bir cönktür.

Mukavva cildinin üzeri ince meşin ile kaplıdır. Kenarları meşinle aynı renkte basit bir cetvel ile çevrilmiştir. Ancak sayfa içlerinde cetvel yoktur. Ön ve arka yüzlerinde birer şemse bulunur. Miklep ve müşiri olmayan eserin sırt ve kenar kısımlarının tamir gördüğü anlaşılmaktadır. Rutubetten yer yer oksitlenmiş olup birkaç yerde kurt yenğine rastlanmaktadır. 167×80 mm ebadındaki eserde nesih, divani ve rika hatları karışık olarak kullanılmıştır.

Mecmuanın 42b sayfasında Âşık Ömer'in bir şiiri vardır. Bu şiirden sonraki birkaç sayfa boştur. 47a sayfasında Nefî'nin, divan nüshalarına nazaran eksik olan şu gazeli kayıtlıdır:

Lezzet-i vuşlat için fûrkat-i yâri çekemem
Şohbet-i bâde için renc-i humârı çekemem

Âşinâ çıkdum ise çeşmüne kâfir degülüm
Sitem-i gamze-i nezzâre-şümârı çekemem

Nağd-i vaqt olsa bize zevk [u] şafâ-yı vuşlat
Bir nefes 'arzû-yı büse-i kinârı çekemem

Minnet eylerse felek bir iki günlük 'ömre
Ölürüm derd-i maḥabbetle o bârı çekemem

Câna minnet ne çekersem çekeyüm ey Nefî
Lezzet-i şahbâyiçün cevri-cefâyı çekemem

Bu gazelden sonra yine düzensiz karalamalar başlar. 54b-57a arasında 24 adet birer kıtaları yazılmış maniler bulunmaktadır. Bu kısımların, esere sonradan eklendiğini düşünmekteyiz. Eserin asıl kısmı, diğer taraftan başlayan ve "Hâzâ Kitâb Hâzâ Kütüb" başlığını taşıyan bölümdür. Ancak iki taraf ciltlenirken ters ciltlenmiş, sonradan katalog numarası da ters tarafa yapıştırılmıştır. Mecmuada koşma, semai, kalenderi ve şarkı nazım şekillerinde Âşık Ömer'e ait 70, Gevherî'ye ait 32, Kâtibî'ye ait 2, Kayıkçı Kul Mustafa'ya ve Meftûnî'ye ait birer şiir bulunmaktadır. Kâtibî'nin şiirlerinden biri hurûf-ı hecâ tertibinde beyitlerden oluşmaktadır. Hemen hemen bütün şiirlerin başında şairinin ismi yazılıdır.

Başı:

Yetişir nâz eyledün nazlı yârim yetişir
Ağlamak itdün benim kesb-i kârim yetişir

Sonu:

Zevrağın engine şalma şağın ey 'Âşık 'Ömer
Deryâlarda bir muhâlif rûzigâr eksik degil

10. An Anthology of Poetry and Songs, 173

Birçok sayfanın boş bırakıldığı ve tamamlanmamış olduğu anlaşılan bu mecmua da cönk şeklindedir ve 70 varaktan oluşmaktadır. 189×75 mm ebadındaki eserin mukavva cildinin üzeri kahverengi, ince meşin ile kaplanmıştır. Çevresinde aynı renkte cetvel bulunmaktadır. Şemsesi, miklebi ve müşiri olmayan eserde âharsız kâğıt kullanılmış olup farklı renklerde sayfalara rastlanır. Nesih hattıyla yazılmış olmakla birlikte yazının şiirden şiire değişmesi, farklı kişilerin deftere şiir kaydettikleri düşüncesini akla getirir. Kenarlarından ve sırtından tamir görmüştür. Bir iki yerde kurt yeniğine tesadüf edilir. Bazı sayfaların oksitlenmiş olması, rutubete maruz kaldığını göstermektedir. Harap vaziyetteki sayfalarda cetvel bulunmaz. Şiirler oldukça özensiz ve düzensiz bir şekilde sıralanmıştır. Katalogda Usûlî'nin gazelinin olduğu söylenmekle beraber biz bu gazeli bulamadık. Sayfanın kopmuş olması ihtimal dâhilindedir.

Mecmuada Askerî, Âşık, Âşık Garip, Âşık Ömer, Cemâlî, Firâkî, Gevherî, Hurşidî, Karacaoğlan, Kâtibî, Melekşâhî, Naîmî gibi şairlerin koşma ve semaileri bulunmaktadır. Bazı şiirlerin başına şairinin mahlası yazılmıştır. Son kısımda Âşık Ömer'in bir muamması kayıtlıdır. Yine son sayfalardan birinde Bâkî mahlaslı bir şairin şu gazeli okunmaktadır:

Şehâ gördüm cemâlünde senün dört nesne 'ayân
Biri güldür biri sünbül biri gîsü biri reyhân

Senün güzel cemâlünü bu dört nesneye beñzetem
Biri aydur biri gündür biri Zühre biri Rıdvan

Bu dört nesne saña Hağdan 'atâdur ey gözüm nûrı
Biri şaşuñ biri gözün biri zülfün biri gerdân

Saňa yavuz şananlara bu dört nesne harīm olsun
Biri Tivrāt biri Zebūr biri İncil biri Furķān

Bu Bākī bendeñi şāhum bu dört nesneden esirge
Biri ĥasret biri fūrķat biri miĥnet biri hicrān

Başı:
Şükür dost elinden içdik bādesin

Sonu:
Dir ki ‘Ömer bu Şırātı geçmege şüpheñ mi var

11. An Anthology of Songs, 174

Cönk şeklinde düzenlenmiş olan mecmua kalın gibi görünse de sayfalarının çoğu boştur. Mukavva cildinin üzerine kırmızı renkli ince meşin kaplanmıştır. Cildin ön ve arka yüzlerinde şemse vardır. Miklep ve müşirin bulunmadığı eserde âharsız kâğıt kullanılmıştır. Sarı, turuncu, yeşil ve kirli beyaz renklerdeki sayfalarda cetvel bulunmamaktadır. Şiirler kötü bir rika ile yazılmıştır. Yazının değişiklik göstermesine bakılırsa farklı kişilerin rastgele şiirler yazdığı anlaşılmaktadır. Eserin sadece ilk 18 yaprağında şiir olduğu görülmektedir. Sayfaları hasarsız olan eserde bazı şiirlerin yarım yazıldığı tespit edilmektedir. Kapağın arkasında “Tahrîren 24 Muĥarrem-i pür-iĥtirām, sene 1196” kaydı okunmaktadır. Bu tarih dikkate alındığında mecmuanın 18. yüzyıl mahsulü olduğu söylenebilir.

İlk sayfada yer alan,

Bunu yazdım yādigār kılmaķ için
Oķuyanlar bir du‘ā kılmaķ için

beytinin, derleyen tarafından yazıldığı anlaşılmaktadır.

Mecmuanın bütününe bakıldığında Âhî, Âşık, Âşık Ömer, Fehmî ve Gevherî'nin mani, şarkı, semai ve muhammeslerinin olduğu görülür. Bazen şarkının makamı baş tarafında belirtilmiştir.

Başı:

Âteş-i 'aşkuña yandım
Nâr-ı hicrân içre kaldım

Sonu:

Yıkılsın Bağdâd kal'ası
İçinde tuhtarlar yası

Bunların dışında bir eserden daha söz etmek istiyoruz. 957 tarihini taşıyan bu yazma Jan Schimidt'in kataloğunda 55 numarada, Michael Kerney'in kataloğunda ise 651 numarada kayıtlıdır. Eserin Kerney'in kataloğundaki ismi *Anthology of Love Poems and Rubaiyat*'tır. Oysa Jan Schimidt'in kataloğunda 55 numaralı eser Ali Şîr Nevâî'nin *Nazmü'l-edvâr*'ıdır. Her sayfası tezhipli, cetvelli olan yazmada bulunan şiirler, dörtlükler ve rubailer muhtemelen Kerney tarafından çeşitli şairlere ait aşk şiirleri sanılmış yahut bu isimle kaydetmeyi uygun görmüş. Zaten Kerney'in kataloğunda 651 numarasının üzeri çizilerek 55 yazılmış. Araştırmalarımızda ne yazık ki yukarıdaki isimde başka numarada başka bir eserin varlığına dair bir bilgiye rastlayamadık. Kısacası bu isim bir karışıklık sonucu yanlışlıkla verilen bir isim mi yoksa bu isimde bir eser var da kayıp mı tespit edemedik.

Son olarak, çeşitli mektupların, belirli bir konu hakkında yazılmış kitapların bir araya getirilmesi gibi iki farklı şairin divanlarının tek ciltte toplandığı eserlere de rastladık. Mesela Bâkî ile Şeyhülislam Yahya'nın (katalog numarası 1), İzzet Ali Paşa ile Ragıp Paşa'nın (katalog numarası 18), Kafzade Fâyizî ile Ganizade Nâdirî'nin (katalog numarası 21) ve Fıtnat Hanım ile Vesîm'in (katalog numarası 127) divanları böyledir. Bunları mecmua kabul etmek mümkün değildir. Hele bir mektup mecmuasına rağmen aralarda çok sayıda şiirin bulunduğu eserleri (mesela numara 146), katalogdaki isimleri "A Miscellany (daha çok edebi eserlerden seçmelerin toplandığı kitap)" olsa bile dikkate almadık.

“JOURNALS OF TURKISH MANUSCRIPT POETRY IN JOHN RYLANDS LIBRARY”

Abstract

The John Rylands Library, which is rich in Turkish manuscripts and printed collection, is one of the most important library for researchers studied on Turkish language and literature. It is also worth analyzing majmuas in this library that includes some poems which are not in the other majmuas. Thus it was necessary to introduce them and give information about their contents. It was thought that these manuscripts get benefit to publish texts and it was aimed at showing their importance for the history of literature and text publication.

Keywords

The John Rylands Library, poetry collection (majmua), Turkish manuscripts, ghazal, qasida.

Memlükler Döneminde Yazılmış Bilinmeyen Bir Eser:

DİVÂN-I RÛHÎ

*Ersen ERSOY**

ÖZET

Bu makalede Memlükler döneminde yazılmış olan ve bugüne kadar hakkında herhangi bir araştırmaya tesadüf etmediğimiz Dîvân-ı Rûhî adlı eser ele alınmıştır. Öncelikle Memlükler devleti hakkında tarihi bilgiler verilmiştir. Bunun akabinde Memlükler döneminde Mısır'da gelişen Türk Dili ve Edebiyatı değerlendirilmiştir. Daha sonra adı geçen bölgede yazılmış olan Türkçe eserler kısaca ele alınmıştır. Klasik Türk Edebiyatı tarihi ile ilgili kaynaklarda Memlükler döneminde yaşamış olan Rûhî mahlaslı bir şairin zikredilmediği vurgulanmıştır. British Museum'da bulunan ve Sultan Kayıtbay döneminde yazılmış olan dîvân şekil ve muhteva olarak incelenmiştir. Divanın sultanın kütüphanesi için hazırlanmış, cilt ve yazı gibi hususlar bakımından çeken bir eser olduğuna değinilmiştir. Rûhî'nin daha çok dini tasavvufi şiirler kaleme aldığı kaydedilmiştir. Araştırmamızın konusunu teşkil eden Rûhî'nin şairlik ve prozodi bakımından başarılı olmadığı ancak eserinin dil bakımından incelemeye değer olduğu kaydedilmiştir. Memlük Sultan'ı Kayıtbay, onun şehzadesi Melikü'n-Nasr ve Rûhî'nin mevcut şiirlerinden yola çıkarak XV. asır Mısır'ında tasavvufi şiir yazmanın bir gelenek haline geldiği vurgulanmıştır. En son olarak da Rûhî'nin divanından seçilen bazı şiirlerin transkribe metni sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler

Memlükler, Kayıtbay, Rûhî, Dîvân.

Abbasiler zamanından itibaren Mısır ve Suriye gibi bölgelerde Türkçeye tesadüf edildiğini biliyoruz. Bir Türk sülalesi olan Tolunoğulları'nın Mısır'da hükümlan olmasıyla (868-905) birlikte Türkler siyaset ve askeriyenin çeşitli kademelerinde boy göstermişler ve artarak giden bir ehemmiyete sahip olmuşlardır. Bu dönemlerde askeriyeden yönetim şekline kadar pek çok unsur Türk geleneklerine göre şekillendirilmiştir. Sala-

* Dr. Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ersenersoy@hotmail.com

haddin-i Eyyûbî'nin tesis ettiği devletin ordusunda ve sarayında Türkçe konuşuluyordu. O dönemin tarihçileri Eyyûbîleri bir Türk devleti kabul ediyorlardı. Bunu takip eden Türk Memlûkleri (1250-1382) ve Çerkes Memlûkleri (1382-1517) zamanında da Türkçe önemli bir yere sahipti. Emirlerden ve Memlûk sultanlarından Arapça bilen çok azdı. Çerkes Memlûklerinin ilk sultanı Berkuk (1382-1399) kendisine Türkçe eserler okumak üzere yanında bir Türk alimi bulunduruyordu. Bu dönemde Türkçe gramer kitaplarını kaleme alınması, el-İtkânî ve Mahmud bin Kutluşah gibi Türkçe öğreten müderrislerin mevcudiyeti gibi bir takım unsurlar Türk dilinin Mısır coğrafyasındaki önemini göstermesi bakımından önemlidir.¹

Memlûkler Devleti, çeşitli ilimlerdeki gelişme bakımından çok parlak bir dönem olmuştur. Doğu İslam dünyasında Moğol istilasından kaçan alimlerin ve Endülüs'te de haçlı zulmünden kaçanların Mısır'a gelmesi neticesinde Edebiyat, kıraat, fıkıh, tefsir, hadis, sarf, nahiv, tasavvuf gibi pek çok alanda önemli bilginler zuhur etmiştir. Devlet adamlarının ekonomik darlığa rağmen ilmî çalışmaları desteklemeleri, medreselerin sayılarını arttırmaları, her türlü ilmi faaliyeti himaye etmeleri ilim ve kültür bakımından Mısır coğrafyasını bir cazibe merkezi haline getirmiştir.²

Memlûkler döneminde sultanların çoğunun ümmî olması ve içlerinde Arapça bilen az olması dolayısıyla Arapça ve Farsça'dan bir takım eserler Türkçe'ye çevrildi. Arapça konuşan halkın Türkçe'yi öğrenebilmesi amacıyla gramer kitapları ve sözlükler telif edildi. Bu dönemde Türkçe kaleme alınmış eserler üç grupta ele alınır. Bunlar Anadolu Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, ve karışık eserlerdir. Memlûkler döneminde yazılmış olan eserler yerli yabancı pek çok araştırmacının ilgisini çekmiş ve bu eserlerle ilgili çok sayıda akademik çalışma ve yayın yapılmıştır. Bu sahada yazılan Türkçe eserleri şöyle listeleyebiliriz³:

¹ Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Haz. Orfan F. Köprülü, Ankara, 2004, s. 330.

² İsmail Yiğit, "Memlûkler İlim ve Kültür Hayatı", *TDVİA*, 29, Ankara, 2004, s. 95.

³ Bu liste şu iki makaleden çıkarılmıştır: Janos Eckmann, "Memlûk-Kıpçak Edebiyatı", Çev. Günay Karaağaç, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara, 1982, s. 87-88 ve Jale Demirci, "Cumhuriyetin 80. Yılında Türkiye'de Memlûk-Kıpçak Türkçesi Çalışmaları", *Ankara Üniversitesi Türkojoloji Dergisi*, C. XVI. S. 2, Ankara, 2003, s. 54-61.

1. Ebû Hayyân Muhammed bin Yusuf, *Kitâbü'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk*, 18 Aralık 1312, gramer, sözlük.
2. Halîl bin Muhammed bin Yusuf el-Konevî, *Kitâbu Mecmû'ı Tercemân-ı Türkî ve Acemî ve Moğolî*, 1343, sözlük, gramer.
3. *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-lügati't-Türkiyye*, 1425'ten önce, gramer sözlük.
4. *el-Kavânîni'l-Küllîyye li-Zabti'l-lügati't-Türkiyye*, XV. asır başları, gramer, sözlük.
5. *ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye*, XIV. veya XV. asır, sözlük
6. Cemâleddin Ebî Muhammed Abdullâh et-Türkî, *Kitâbu Bülgati'l-Müşâtâk fi Lügati't-Türk ve'l-Kıfçâk*, XV. asır,
7. Berke Fakîh, *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin*, fıkıh.
8. *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebû'l-Leys-i Semerkandî*, XV. asır, fıkıh.
9. *Kitâb fi'l-Fıkh*, XV. asır, fıkıh.
10. *Kitâb fi'l-Fıkh bi-Lisâni't-Türkî*, XV. asır, fıkıh.
11. *Mukaddemetü'l-Gaznevî fi'l-İbâdât*, fıkıh.
12. *Şerhü'l-Menâr*, XV. asır, fıkıh.
13. *Baytaratü'l-Vâzih*, XIV. asır sonları, atçılık, veterinerlik.
14. *Münyetü'l-Guzât*, XV. asır, okçuluk.
15. *Kitâbü'l-Hayl*, XIV. asır sonu XV. asır başları, atçılık, veterinerlik.
16. *Kitâb fi İlmi'n-Nussâb*, XIV asır sonları, okçuluk.
17. Seyf-i Serâyî, *Kitâbu Gülistân bi't-Türkî*, 1391,
18. Kayıtbay'ın Şiirleri, XV. asır
19. Kansu Gavri (ö. 1496), *Dîvân*.
20. Şerîfi, *Şehnâme Tercümesi*, XV. asır
21. Aynî, *Kudûrî Tercümesi*, XIV. asır
22. Kemaloğlu, *Ferahname*, XIV. asır.
23. İbrahim bin Bâlî, *Hikmetnâme*, XV. asır
24. Mustafa Darîr, *Yüz Hadis*, XIV. asır.

25. Mustafa Darîr, *Siyer-i Nebî*, XIV. asır.

26. Mustafa Darîr, *Fütûhu's-Şâm Tercümesi*, XIV. asır

27. Muhammed Yemenî'nin *Kitābu Fezâili Mekke ve Medîne ve Beytü'l-Makdis ve Kabri'l-İbrâhîm el-Halî Aleyhi's-selâm*, XV. asır

28. Kahire Kadısı Divriğili Abdullah, *Bahr-i Dürer*, XV. asır, edebiyat.⁴

29. Rûhî, *Dîvân-ı Rûhî*, XV. asır, edebiyat.

Katalogların taranması halinde bu listedeki eser sayısının daha da artması muhtemeldir. Mısır coğrafyasında XIV. ve XV. asırlarda yazılmış olup günümüze ulaşan bu eserler dahi bize oradaki Türk dil ve edebiyatının yayılması ile ilgili bir fikir verebilecek düzeydedir. Listedeki anlaşılacağı üzere Memlûkler Devleti zamanında telif ve tercüme edilen Türkçe eserler Din, Edebiyat, Okçuluk, Atçılık gibi alanlarda yazılmıştır. Memlûkler devleti edebi mahsullerinin ilki Kutb'un *Hüsrev ü Şîrîn*'ini insinâh eden Berke Fakih'e aittir. 1383 yılında bu İskenderiye'de bu eseri çoğaltan Berke Fakih, tercümenin sonuna altmış altı beyitlik otobiyografi mahiyetinde bir hatime eklemiştir. Nazım tekniği ve imaj bakımından çok zayıf olan bu manzume Kıpçak Türkçesi ile kaleme alınmış olup Mümlükler'in ilk edebi mahsulü sayılır.⁵

Memlûkler'in en önemli şairi Seyf-i Serâyî'dir. Şair 1391 yılında Sa'dî'nin *Gülistân*ını Memlûk Kıpçakçasına tercüme etmiştir. Bu eser klasik Türk edebiyatındaki Gülistan tercümelerinin en eskisidir. Mütercim, çevirisinde eserin aslına sadık kalmayarak adaptasyon yapmıştır. Eserin konumuz bakımından önemi Seyf-i Serâyî'nin aralarda kendine ait

⁴ Bu eser, Janoss Eckmann'ın ve Jale Demirci'nin makalelerine yoktur. Manzum bir risale olup 1445 yılında Kahire'de hazırlanmıştır. Aruzla ilgili Türkçe yazılmış ilk ve önemli çalışmalarındandır. Bahr-i Dürer için şu eserlere müracaat ediniz: Turkhan Gandjei, "The Bahr-i Dürer: An Early Turkish Treatise on Prosody" *Studia Turcologica Memoriae Alexii Bombaci*, Naples, 1982, s. 237-249; Vladimir Minorsky, A Catalogue of Turkish Manuscripts and Miniatures, Dublin, 1958, s. 110-111.

⁵ Berke Fakih için bkz. Abdülkadir İnan, "Mısırdaki Oğuz, Kıpçak, ve Türkmen Lehçeleri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara, 1953, s. 55; M. Necmettin Hacıeminoğlu, *Kutb'un Hüsrev ü Şîrîni ve Dil Hususiyetleri*, Ankara, 2000, s. IX; Fuat Köprülü, a.g.e., s. 332.

şairler söylemesidir. Serâyî, tercümesinde Harezmi, Saraylı Ahmed Hoca, Altın Ordu şairi Abdülmecid, Azerbaycanlı Hasanoğlu gibi şairlere nazireleri vardır. Bu eser sayesinde adı geçen şairlerden haberdar olduğumuz gibi iletişim ve ulaşımın çok zor olduğu XIV. asırda dahi Türkçe şiir yazan şairlerin farklı lehçelerde kalem oynatan meslektaşlarını takip ettiklerini göstermesi bakımından önemlidir.⁶

Erzurumlu Mustafa Darîr'in eserleri, Kemaloğlu'nun *Ferahnâme*'si, Şerîfî'nin *Şehname Tercümesi*, İbrahim bin Bâli'nin *Hikmetnâmesi* Memlûkler sahasında Anadolu Türkçesi ile kaleme alınmış edebi nitelikli eserlerdendir.

Memlûk sultanlarından Kayıtbay (ö. 1496) şiir yazmış padişahlardandır. Kayıtbay, ülkesinin ekonomik ve siyasi sorunlarına rağmen ilim ve sanat erbabını desteklemiş, pek çok mimari eseri ülkesine kazandırmıştır.⁷ Topkapı Saray Revan Köşkü 1727 numaralı mecmuada ve Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 2047 numaralı yazmada şiirleri vardır. Arapça ve Türkçe yazılmış şiirler dini-tasavvufî muhtevalı olup vezin bakımından kusurlu, şairlik istidadı bakımından zayıftır. Kayıtbay'ın şiirlerinden bazıları Abdülkadir İnan tarafından yayımlanmıştır.⁸ Şiirlerinde dikkati çeken yönlerden birisi Yunus Emre'de olduğu gibi iç kafiyenin mevcudiyetidir. Bu duruma yazımızın konusu olan Rûhî, Kayıtbay'ın oğlu Melikü'n-Nâsır Muhammed ve Kansu Gavri'nin şiirlerinde de görülen bir durumdur. Bu şairlerin bir diğer ortak özelliği de şairlerinin külfetsiz oluşu ve Anadolu Türkçesi ile yazılmasıdır.

Kayıtbay'ın şehzadesi Melikü'n-Nâsır Muhammed bin Kayıtbay da şiirle meşgul olmuştur. Ondan günümüze ulaşmış olan bir rubaisinden haberdarız.⁹ Memlûkler devleti sultanlarından Kansu Gavri (ö. 1501) de şairdi. Sultan Arapça Türkçe şiirler yazmıştır. Türkçe şiirleri Orhan Yavuz tarafından yayımlanmıştır.¹⁰ Kayıtbay döneminde kaleme alınmış en

⁶ Seyf-i Serâyî'nin eseri ve dili için bkz. Seyf-i Serâyî, *Kitâb Gülistân bi't-Türkî*, Haz. Ali Fehmi Karamanlıoğlu, Ankara, 1989.

⁷ İsmail Yiğit, "Kayıtbay" *TDVİA*, 25, Ankara, 2002, s. 80.

⁸ Abdülkadir İnan, "Kayıtbay'ın Türkçe Duaları", *Jean Deny Armağanı*, Ankara, 1958, s. 91-94.

⁹ Janos Eckmann, *a.g.m.*, s. 91

¹⁰ Orhan Yavuz, Kansu Gavri'nin Türkçe Divânı, Konya, 2002.

önemli eserlerden birisi Kahire kadısı Divriğili Abdullah'ın kaleme aldığı aruza dair Bahr-i Dürer adındaki risaledir. Aruz teorisine dair Türk edebiyatındaki ilk ve önemli aruz risalelerinden birisidir.¹¹

Yazımızın konusu olan Rûhî, Karamanlı Aynî, Edincikli Ravzî gibi divanları elimizde olup biyografi kaynaklarında zikredilmeyen şairlerdendir. O dönemle ilgili biyografik bilgi veren *ed-Dürerü'l-Kâmine fî A'yâni'l-Mieti's-Sâmine, Menhalü's-Sâfi ve'l-Mütevîfi Ba'del-Vâfi, ed-Dav'ü'l-Lâmi' li-Ehli'l-Karni't-Tâsi'* gibi kaynaklarda zikredilmemektedir. Divanın sonundaki kayıta Rûhî'nin Memlûklerden olduğu ve lakabının Karaca Rûhî olduğu ifade edilir. Onun hayatıyla ilgili bilgilerimiz şimdilik bunlardan ibarettir.

Rûhî *Dîvânı* British Museum'da Or. 4128 numarada kayıtlıdır. Eserin dili Eski Anadolu Türkçesidir. Türkiye kütüphanelerinde ve yurtdışındaki koleksiyonlarda bulunan Türkçe yazma eserleri tarama hizmeti sunan www.yazmalar.org.tr adresinde bu divan Bağdatlı Rûhî'ye ait gösterilmiştir. Yazmanın 2b varağındaki kayda göre divan Sultan Kayıtbay'ın kütüphanesi için istinsah edilmiştir. Eser, meşin cilt içerisinde olup mükemmel bir harekeli nesihle kaleme alınmıştır. İstinsah tarihi Zilhicce 886/Ocak 1482'dir. Her sayfada ortalama yedi sekiz beyit vardır. Yazma toplam altmış sekiz varaktan müteşekkildir. Şiirler mesnevi, kaside ve gazel şekilleriyle yazılmıştır. Şair genellikle dini-tasavvufi konulardan bahseder. Sultan Kayıtbay'ı metheden bir şiirle birlikte az da olsa profan manzumelere yer verir. Şiirlerinde Yunus Emre'de çokça görülen iç kafiyeye rastlanır. Dil bakımından çok sadedir. Öyle ki şairin bugünün sıradan okuyucusunun dahi anlayabileceği bir üslubu vardır. Rûhî'nin şairliği imajinasyon bakımından zayıftır. Vezinler kusurludur. Her beyitte imale, med, zihaf gibi prosodi eksikliklerine tesadüf edilir. Buna misal olarak şu beyti gösterebiliriz:

Şekker sözüñ kılğıl mükerrer iy **Ruḥî** tūṭi-nefes
Tā fehm ide ol kim sözüñ bilmez çü tekrār olmaya

Rûhî'nin şiirleri Sultan Kayıtbay, Kayıtbay'ın oğlu Muhammed ve Kansu Gavri'nin şiirlerine muhteva ve dil bakımından benzemektedir. Bu

¹¹ Bkz. 4 numaralı dipnot.

da Mısır coğrafyasında XV. asrın sonlarında Anadolu Türkçesi ile dini-tasavvufî şiir söyleme geleneğinin yaygınlık kazandığını ve XIV. asırda görülen Memlükler Kıpçakçası ile şiir yazma geleneğinin terk edildiğini gösterir. XV. asır dil yadigârlarımızdan olan şiiriyet bakımından olmasa da lisan bakımından önemi haiz bu eseri yayıma hazırlamayı planlamaktayız. Rûhî'nin şairliği ve dili hakkında bir fikir vermesi açısından bazı şiirlerini buraya kaydediyoruz:

Mesnevî

mefâ'ülün/mefâ'ülün/fe'ülün

İlâhî bu za'îf kuluñ günâhkâr
Saña yalvarı gelmişdür i Ğaffâr

İlâhî kapuña yüz ura geldüm
Tapuñda toprağa yüz süre geldüm

İlâhî kapuña yalvarı geldüm
Bırakdum nâm u nengi 'ârı geldüm

İlâhî hâzretüñe gelmişem uş
Saña lâyıķ 'amellerden elüm boş

İlâhî armağânım cürm ü 'işyân
Getürdüm hâzretüñe naķs u nisyân

İlâhî şaña lâyıķ armağânım
Degüldür a kılam iy görklü hânım

İlâhî ben ne deñlü 'aşîyisem
Senüñ fazluñ katında hiç ü hem kem

İlâhî fazluñ umar bu za'îf kul
Çü bildi fazluñı gâyetdedür bol

İlâhî müstemend ü zâr u hayrân
Oluban umaram çoķ fazl u ihsân

İlâhî benligümden kııl beni boş
Senüñle toptolu kııl tâ kılam cüş

İlâhî benligüm zenbi 'azîmdür
Fırâķuñ hem baña saķm-ı elîmdür

İlâhî ihtiyâcum senligüñdür
Beni ayru kılan bu benligümdür

İlâhî al beni benden temâmet
Seni vir sen baña kılgıl kerâmet

İlâhî benligümden ben uşandım
Fırâkuñ odına gâyetde yandım

İlâhî fûrkatüñden yandı bağrum
Kırârum kalmadı dükendi şabrum

İlâhî olmuşam bîmâr u haste
Fırâkuñdan dağı gönüm şikeste

İlâhî haste cânım sen şifâsı
Bu dertlü gönümün sensin devâsı

İlâhî gönümün sensin habîbi
Fırâkuñ derdinün vaşluñ tabîbi

İlâhî fûrkatün şamudan acı
Saña vaşl olan andan oldu nâcî

İlâhî fûrkatüñden nâr-ı nîrân
Meger bir cemredür bu bunca süzân

İlâhî fûrkatün deryâ-yı gamdur
Aña düşenlerün gözleri nemdür

İlâhî fûrkatüñdür zehr-i kâtil
Kaçan görür bu zehri saña vâşıl

İlâhî vuşlatuñdur bâğ u bostân
Aña giren olur her lağza handân

İlâhî vuşlatuñdur âb-ı hayvân
Anı içen bulur hem câvidî cân

İlâhî revnağum nûrum benüm sen
Dağı hem kuvvet ü zûrum benüm sen

İlâhî vuşlatuñdur bağr-i vağdet
Fırâkuñdur senün şol bağr-i keşret

İlâhî Rûhîlik Rûhî hicâbı
 Hâkîkat şemsinûñ Rûhî niķâbı

İlâhî Rûhîyi maḥv eylegil sen
 Ki vech-i şems-i ḥak görine rûşen (2b-4b)

MEDḤ-İ MEVLÂNÂ ES-SULTÂN ‘AZZE NAŞRUHÛ

fâ‘ilâtün/fâ‘ilâtün/fâ‘ilâtün/fâ‘ilün

Ay yüzün görmekdür iy şâh ‘id-i adḥâ kıllara
 Anuñ-içün didiler gün yüzüne şems-i ḍuḥâ

İsterem bu cânuma ḳurbân ola sultânuma
 Ol dem irem ‘idüme ola saña cânum fidâ

İy Süleymân salṭanatlu pâdşâh-ı şark u ğarb
 İy Mesîḥ enfâslu cân-baḥş-ı cihân Yûsuf-liķâ

Çün ezelden seni iy cân raḥm idüp bu ümmete
 Enbiyâ taḥtına sultân eyledi Rabbü’l-‘ulâ

‘Âlim ü ‘âmil Ebü’n-naşr Ḳaytbây sultân-ı Mışr
 ‘Âdil ü fâzıl vü kâmil ma‘den-i cüd u şehâ

Çün riķâba mâlik itdi ol Ḥudâ şemşîrûñi
 Devletüñde lâ-cerem maḳḥûr olısardur ‘idâ

Bu zamân çeng ü rebâbdan özge kimse görmedüm
 Meclisinde sen şehûñ kim zulm elinden inleye

‘Adlûñüñ ṭāvûsı dutdı âşiyân bu ‘âleme
 Anuñ-içün ṭoldı zînet bu cihân başdan başa

Devleti bünyâdı muḳkemligine Rûhî_it du‘â
 Kim du‘â cândan olıcaḳ müstecâb ider Ḥudâ

Her gün ol ḳutlu yüzini varuban görenlere
 Yazılır bî-ḥad şevâb u maḥv olur bî-ḥad ḥaṭâ (9b-10a)

GAZEL

müstef'ilün/müstef'ilün/müstef'ilün/müstef'ilün

Çıldum temennâ iy delîl yol bulmağa senden yaña
Müştaş olupdur cân u dil irmeklige dizârûña

Çäre nedür di iy velî nidem saña bulam yolu
Hall eylegil bu müşkili hayrân olup kaldum taña

Benden baña yoğdur meded senden meded bî-hadd ü 'ad
İy Hâliq-ı Ferd ü Ehad irür bizi ihsânuña

İy Zü'l-celâl iy Zü'l-cemâl benlik baña oldu vebâl
Benden beni luğf eyle al vaşl eylegil kend'özüne

Geldi baña senden nidâ gitdi yüzümden uş ridâ
Derdüme ol oldu devâ yol buldı cânum vaşluña

Nâ-geh tecellî eyledün benden saña yol eyledün
Benligümi mağv eyledün gitdi hicâb önden soña

Çün vahdetün sürmesini gözüme çekün yağını
Gördüm gine ben de seni yüz biñ şükür olsun saña

Geydüm libâs-ı vahdeti içdüm şarâb-ı kudreti
Buldum mü'ebbed devleti zıkr oldı_ene'l-Ḥağ uş baña

Ḳâşid benem maşşüd sen 'âbid benem Ma'büd sen
Sâcid benem mescüd sen secdem kamu benden saña

Benem şerif benem zarîf Rûhî benem cânı laţif
Oldı fenâ cism-i keşif çün nür-ı Ḥağ taldı baña (12a-12b)

GAZEL

fâ'ilâtün/fâ'ilâtün/fâ'ilâtün/fâ'ilün

Umaram kim ol benüm yâr-ı vefâdârum ola
Ḥâşe li'llâh ki benüm yâr-ı cefâkârum ola

Cümle 'âlem halkı ger men' ideler benden anı
Bilürem red ide kamu bes benüm yârum ola

Evvel âhir gönümün kesrin bilüp cebr eyleyen
Müşfikum hem hem-demüm maşbüb u dil-dârum ola

Bilür olacağuzı ol şefkat ide dāyimā
Görür ola hālümü her ‘ayba settārum ola

Ola vuşlat gide fūrkat her dü ‘ālem kayğusı
Gele yārum mūnisüm her derde tīmārum ola

Bu cihāndan yoğ olup gitdükde bākī dirlige
Yidi tamu ansuzın bu dildeki nārum ola

Maḥrem olduñ sırr-ı Hıaḳka iy Ruḥi söyledüğüñ
‘Işk-ıla kudret dilinden ma‘nī esrārum ola (15b-16a)

GAZEL

fā‘ilātün/fā‘ilātün/fā‘ilātün/fā‘ilün

Ağlayam ol deñlü kim bu gözlerüm görmez ola
Yaşlarum Ya‘kūbleyin leyl ü nehār diñmez ola

Fūrkatüñ Leylīm beni Mecnūn iderse çok degül
Vaşluñ için her nefes biñ āh idersem az ola

Ol kadar feryād idem ben gül yüzüñden ayru kim
Her seherde bülbülün āhı baña demsāz ola

Sen bilürsin hālümü senden cüdā niceydügin
Lik bilmezlendüğüñ sinün baña gör nāz ola

Bilmezem ādem tonın geyüp gelen ‘ālemde kim
Rūm u yā Çerkez ‘aceb yā Desbot oğlu Lāz ola

Cümle eşyādan ene’l-Hıaḳ çağıran kimdür baña
Cān içinden işidüp bildüm anı ne_āvāz ola

Sırrını fāş eyleme nā-maḥreme bu Rūḥinün
Bu kadar söyledüğüñ tapuñuza bir rāz ola (14b-15a)

“AN UNKNOWN LITERARY WORK OF MAMLUKIAN PERIOD: DİVAN-I RÛHÎ”

Abstract

In this article, the literary work called Dîvan-ı Rûhî, written in the era of the Mamelukes, and about which we have not encountered in any research up to now has been dealt with. First of all, the historical knowledge related to the Mamelukes State has been given. After that, Turkish Language and Literature developed in Egypt during the Mamelukes period has been evaluated. Then, the Turkish pieces of art written in the area whose name has been mentioned have been taken in hand. In the sources regarding the Classical Turkish Literature, it has been emphasized that a poet with the pseudonym Rûhî who lived in the Mamelukes period was not mentioned. The divan, the collected poems, existing in the British museum and written in the period of Sultan Kayıtbay, were analyzed in terms of form and content. It has been mentioned that Divan is a piece of work prepared for the library of the Sultan and one that is remarkable in terms of volume and writing. It has been recorded that Rûhî rather wrote religious and sufistic poems. It has been written down that Rûhî, who constituted the topic of our research, was not successful in terms of poetry and prosody, but his work of art was worth of studying with respect to language. It has been emphasized that taking the point in hand from the poems of Kayıtbay, the Mameluke Sultan, and his son, the prince Melikü'n-Nasr and Rûhî, writing sufistic poems in the XVth century in Egypt became a tradition. Finally, the transcribed text of some of the poems chosen from Rûhî's divan, the collected poems, has been presented.

Keywords

Mamluks, Qaitbai, Rûhî, Dîvân.

TÜRK KÜLTÜRÜ İNCELEMELERİ DERGİSİ'NİN YAYIN İLKELERİ

1. Derginin dili Türkçedir. Ancak ana dili Türkçe olmayan araştırmacıların gönderdiği yazılar, İngilizce olmak ve her sayıda bir makaleyi geçmemek şartıyla yayımlanabilir. Yayımlanacak her yazının başında Türkçe, sonunda İngilizce özet ve bunların yanı sıra Türkçe ve İngilizce anahtar kelimeler verilir. Özetler 200 ile 250'şer kelime arasında, anahtar kelimeler ise en fazla 8'er kelime olmalıdır.

2. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* Güz ve Bahar döneminde olmak üzere yılda iki kez yayımlanır.

3. Dergide ilmî makale, tercüme ve kitap eleştirileri yayımlanacaktır. Makaleler daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamış, akademik standartlara uygun ve orijinal olmalıdır. İstisnaî durumlar hariç sayfa sayısı 20'yi aşmamalıdır.

4. Dergi, hakemli bir yayındır. Gönderilen yazılar önce konu, sunuş tarzı ve teknik bakımdan Yayın Kurulunca incelenir. Yayımlanmaya uygun bulunanlar konunun uzmanı iki hakeme gönderilir. Hakem raporlarının olumlu olması hâlinde yayımlanır. Raporlardan birinin olumlu diğerinin olumsuz olması hâlinde ise makale üçüncü bir hakeme gönderilir ve onun kararına göre hareket edilir. Hakemler raporlarında bazı hususların düzeltilmesini istemişlerse düzeltmelerin yapılması için makaleler yazara geri gönderilir. Yazar, hakem kararlarına katılmıyor ise sebebini açıklamalıdır.

5. Yazılarda Türk Dil Kurumunun imlâ kılavuzuna uyulması tavsiye edilir. Ancak, netice olarak yazılardaki imlâdan yazarlar sorumludur.

6. Yazılar, basılı üç kopya hâlinde ve disketleriyle gönderilmelidir.

7. Yazılar Macintosh veya IBM uyumlu bilgisayarda MS Word adlı programla, normal metin için *Times* ya da *Times New Roman* fontu, transkripsiyon için *Times*'e dayalı herhangi bir fontla yazılmış olmalıdır. Transkripsiyonda kullanılan font diskete ilâve edilmelidir.

8. Dipnotlarda takip edilecek usuller:

Kitaplarda: Yazar Adı Soyadı, *Kitap Adı*, Basıldığı yer yıl, sayfa.

Örnek: Âmil Çelebioğlu, *Ali Nihad Tarlan*, Ankara 1989, s. 25.

Birden çok cildi olan eserlerde: Yazar Adı Soyadı, *Kitap Adı*, Basıldığı yer yıl, cilt, sayfa.

Örnek: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, Ankara 1984, II, 154.

Makalelerde: Yazar Adı Soyadı, “Makale adı”, *Dergi Adı* (veya kısaltması), cildi/sayısı, Baskı yeri ve yılı, sayfası.

Örnek: M. Orhan Okay, “Duanın Şiiri”, *Türk Dili*, LI/420, Ankara 1986, 504-511.

Dipnotlarda atıf yapılan eserin ilk geçtiği yerde tam künyesi verilmeli, daha sonraki yerlerde “a.g.e.” şeklinde; eğer atıf yapılan makale ise “a.g.m.” olarak kısaltılmalıdır. Yazar ismi iptal edilmemeli en azından baş harfi yazılmalıdır. Kaynaklar dipnotlarda gösterildiği için ayrıca “Kaynakça”ya gerek yoktur. Eğer vermek zorunlu ise, yazar soyadı başa alınır, kitaplarda baskı yerinden önce yayınevi ismi konarak yukarıda belirtilen sistem uygulanır.

Arşiv malzemelerinin kullanımında defter isimleri *italik*, belge tasnifleri ise normal karakter ile dizilmelidir.

9. Yazıların her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

10. Yazarlar, ad ve soyadları ile birlikte akademik ünvanlarını ve görev yaptıkları kurum adlarını tam olarak belirtmelidirler. Ayrıca, kendileriyle irtibat kurulabilmesi için sürekli adreslerini, telefon numaralarını, varsa belgegeçer numarasını ve elektronik posta adreslerini vermelidirler.

11. Makale, tercüme veya eleştirisi yayımlananlara 25 adet ayrı basım ile bir adet dergi verilir.

12. Basılmayan yazılar iade edilmez.

AUTHOR'S GUIDE

1. The language of the journal is Turkish. However, only one paper in English may be published in each issue, on condition that author's native language is not Turkish. All submissions should include two abstracts, one in Turkish and other in English placed in the beginning and at the end of the papers respectively and also key words in Turkish and English. Abstracts should be composed of 200 to 250 words and key words should not exceed 8 words.

2. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* is published biannually, in Fall and Spring.

3. Scholarly articles, translations and book reviews are published in the journal. Manuscripts submitted for publication should be previously unpublished and original papers written in accordance with the academic standards. They should not normally exceed 20 pages.

4. The journal is a refereed publication. Submitted manuscripts are first evaluated by the Editorial Board in terms of their subjects, presentation styles and technical merits. Appropriate manuscripts are sent to two referees with expertise. If the referees' reports are positive, the manuscript is accepted for publishing. If one of the referees notes a rejection, the article is sent to a third referee and the decision of the last referee is followed. If the referees' reports indicate the need to correct the manuscript in various respects, the paper is sent back to the author to fulfill the required revisions. If the author does not agree with the decisions of the referees he/she must explain the reasons.

5. It is suggested to follow the writing guide of the Turkish Language Association. However, authors are responsible for the acts of writing in the manuscripts.

6. Manuscripts should be submitted by post as three copies and also via e-mail to akyildiz63@yahoo.com.

7. Both Macintosh or IBM file formats are acceptable. Manuscripts should be written in the MS Word program. The normal text shall be typed in Times *or* Times New Roman *font* and transcriptions should be written with any font compatible with *Times*. The font used for transcription should be added to the disc copy.

8. The forms to be followed in the references are as such:

In books: Author's Name & Surname, *Title of the Work*, Printing place & year of publication, pagination. (e.g., Âmil Çelebioğlu, *Ali Nihad Tarlan*, Ankara 1989, s. 25.)

For the multi-volume works: Author's Name & Surname, *Title of the Work*, Printing place & year of publication, volume number, pagination. (e.g., İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, Ankara 1984, II, 154.)

In articles: Author's Name & Last name, "Title", *Journal Title* (or its abbreviation), Vol./no, Printing place & year of publication, pagination. (e.g., M. Orhan Okay, "Duanın Şiiri", *Türk Dili*, LI/420, Ankara 1986, 504-511.)

In references, when the work is mentioned for the first time, the citation is fully indicated. When references to the same work follow without interruption, *ibid* is used. When notes to the same work follow after interruption, use the author's surname and a shortened title of the book or article. Author's name or at least initials should be cited. Since the references are given in footnotes, it is not necessary to give them separately. If references are needed to be noted at the end, it should begin with the surname of the authors; in books, printing house comes before the place of printing.

In using archival materials, the name of manuscripts is given in *italic* form; document classifications should be given in normal characters.

9. Authors are held responsible deriving from all kinds of issues with respect to their manuscripts.

10. Authors should exactly indicate their academic titles and place of work together with their names and surnames. For further contacts, authors are asked to give their permanent mailing addresses, e-mail and fax and telephone numbers.

11. Authors whose articles, translations or reviews are published are supplied with a Journal as well as 25 offprints of their papers.

12. Unpublished manuscripts are not returned to authors.